

Godina XXXII/2013

Broj 1

Zbornik
Instituta za
kriminološka i
sociološka istraživanja

Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja (IKSI)

Izdaje

*Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
u Beogradu*

*Glavni i odgovorni
urednik*

- Dr Leposava Kron

*Zamenik glavnog i
odgovornog urednika*

- Dr Zoran Stevanović

*Međunarodni Izdavački
savet*

- Professor Derral Creatwood, Univerzitet u Baltimoru
- Professor Marc Cools, Univerzitet u Briselu
- Professor Olle Findahl, Svetski Institut za Internet
- Professor Aida. A. Hozić, Univerzitet Florida
- Akademik prof. dr Vlado Kambovski,
Makedonska akademija nauka
- Akademik prof. dr Miodrag Simović, Univerzitet
u Banja Luci

Redakcija

- Prof. dr Goran Ilić, Univerzitet u Beogradu
- Prof. dr Ljiljana Radulović, Univerzitet u Beogradu
- Prof. dr Goran Knežević, Univerzitet u Beogradu
- Prof. dr Vladan Joldžić, Institut za kriminološka
i sociološka istraživanja
- Dr Marina Blagojević, Institut za kriminološka i
sociološka istraživanja
- Dr Branislava Knežić, Institut za kriminološka i
sociološka istraživanja

Sekretar redakcije

- Ana Batrićević

Tehnički urednik

- Milka Raković

*Kompjuterska obrada
teksta*

- Slavica Miličić

asopis izlazi dva puta godišnje

JOURNAL OF THE
Institute of Criminological
and Sociological Research

Published by

Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

Editor-in-chief

- Dr. Leposava Kron, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

Editor

- Dr. Zoran Stevanović, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

*International
Editorial
Consultants*

- Professor Derral Creatwood, University of Baltimore
- Professor Marc Cools, University of Bruxelles
- Professor Olle Findahl, World Internet Institute, Teknikparken i Gävle
- Professor Aida A. Hozić, University of Florida
- Professor Vlado Kambovski, Macedonian Academy of Science
- Professor Miodrag Simović, University of Banja Luka

Editorial Board

- Professor Goran Ilić, University of Belgrade
- Professor Ljiljana Radulović, University of Belgrade
- Professor Goran Knežević, University of Belgrade
- Professor Vladan Joldžić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Dr. Marina Blagojević, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Dr. Branislava Knežić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

*Secretary of the
Editorial Board*

- Ana Batrićević, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

*Managing
Editor*

- Milka Raković, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

*Computer
Design*

- Slavica Milićić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

Za izdavača
Dr Leposava Kron

E: krinstitut@gmail.com

Štampa
"Zuhra Simić"

Tiraž
300

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja (IKSI)
godina XXXII / broj 1 / 2013

S A D R Ž A J

Janko Medđedović, Boban Petrović PSIHOPATIJA I KRIMINALITET U SVETLU NOVIH EMPIRJSKIH NALAZA	7
Joško Sindik, Sanja Tvarog, Ana Globočnik Žunac KONCEPT SAMOINDUCIRANOG ULANČANOG DEMOTIVIRANJA NA POSLU – RAZLIKE ZAPOSLENIKA U JAVNOM I PRIVATNOM SEKTORU	29
Vesna Žunić-Pavlović, Marina Kovačević-Lepojević, Borko Lepojević SOCIJALNO UMREŽAVANJE PRIVATNOSTI	49
Ana Todorov JAVNI MEDIJSKI SERVIS-TRANSFORMACIJA KA PLURALNOM DRUŠTVU	61
Leposava Kron, Olivera Pavićević SMRT LOLITE, RAĐANJE LILIT: OGLED O ADOLESCENTNOJ ŽENSKOJ SEKSUALNOSTI	77
Milena Milićević, Srećko Potić ISTRAŽIVANJA MORALNOG RAZVOJA I MORALNOG RASUĐIVANJA DECE I ADOLESCENATA SA INTELEKTUALNOM OMETENOŠĆU – ISTORIJSKI OSVRT	95
Jelena Želeskov Đorić, Ana Batrićević APPLICATION OF ALTERNATIVE SANCTIONS IN SERBIA BETWEEN 2006 AND 2012	111

Milica Kolaković-Bojović PRAVO NA STRUČNU ODBRANU OKRIVLJENOG I EFIKASNOST KRIVIČNOG POSTUPKA	131
Aleksandra Bulatović, Srđan Korać HORIZONTALNA KONTROLA INTEGRITETA I SUZBIJANJE KORUPCIJE U JAVNOJ SLUŽBI	149
Ljeposava Ilijic SAVREMENE PENOLOŠKE TENDENCIJE- O KONCEPTU PROCJENE RIZIKA I POTREBA	167
Marija Kuzmanović RANA VIKTIMIZACIJA KAO SOCIJALNI FAKTOR SEKSUALNE DELINKVENCIJE	177

PSIHOPATIJA I KRIMINALITET U SVETLU NOVIH EMPIRIJSKIH NALAZA*

Janko Mededović *
Boban Petrović *

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Psihopatija predstavlja skup crta ličnosti koje se odlikuju manipulativnim i koristoljubivim interpersonalnim stilom, emotivnom površnošću, impulsivnošću i dezinhibiranošću kao i čestim uključivanjem u antisocijalna ponašanja. Zbog toga se u psihološkoj i kriminološkoj literaturi psihopatija pominje kao jedan od najvažnijih dispozicionih konstrukata kada je u pitanju kriminalno ponašanje i povratništvo u vršenju krivičnih dela. U ovom radu se sumira i kritički preispituje uloga psihopatijske u kriminalitetu kroz nekoliko tema: produkcija antisocijalnog ponašanja uopšte, povezanost psihopatijske sa tipom izvršenog krivičnog dela, kriminalnim recidivom i uspešnošću tretmana osoba sa izraženim psihopatskim crtama u penalnim uslovima. Iako nalazi pokazuju da je uloga psihopatijske u ovim fenomenima izražena i važna, diskutuje se o nekoliko problema kada je u pitanju odnos psihopatskih crta i kriminaliteta, pre svega vezano za kvalitativnu a ne kvantitativnu razliku u tipu izvršenog krivičnog dela kod psihopatskih lica, tautološkoj povezanosti između psihopatijske i recidiva i neodrživom stavu da su psihopatske crte rezistentne na psihološki tretman.

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: janko.medjedovic@fmk.edu.rs

* E-mail: bobanpetrovi@gmail.com

KLJUČNE REČI: psihopatija / antisocijalno ponašanje / tip krivičnog dela / recidiv / tretman

Psihopatija predstavlja složen multidimenzionalni konstrukt koji se sastoji iz nekoliko povezanih stabilnih karakteristika ličnosti i ponašanja (Hare, 2003). U ovom radu će se govoriti o povezanosti između psihopatije i jednog od njenih najvažnijih bihevioralnih korelata: kriminalnim ponašanjem. Međutim, pre nego se upustimo u prezentovanje empirijskih radova koji govore o ovoj temi, potrebno je navesti dve važne napomene o konstruktu psihopatije i njegovom tretiraju u ovom radu:

1. Kada govorimo o psihopatiji, najčešće mislimo na četvoro-faktorski model psihopatije koji je formulisao Robert D. Hejr (Hare & Neumann, 2009). On podrazumeva sledeće crte: 1. *Interpersonalni stil* koji se odnosi na manipulativnost, sklonost laganju, površni šarm i grandioznost; 2. Afektivitet koji opisuje nedostatak empatije, krivice, površni afekt; 2. *Životni stil* koji se bazira na impulsivnosti, potrebi za stimulacijom, neodgovornosti i 4. *Antisocijalnost* koja obuhvata indikatore antisocijalnog i kriminalnog ponašanja. Ove četiri crte konstituišu dve latentne dispozicije višeg reda koje se jednostavno nazivaju Faktor 1 (prve dve) i Faktor 2 (druge dve crte). Ovaj model je operacionalizovan preko Ček liste za procenu psihopatije (Psychopathy Check List – Revised: PCL-R), jednog od najviše korišćenih instrumenata u proceni i istraživanjima psihopatije (Hare, 2003). Neki nalazi koji će biti pomenuti u radu se zasnivaju na drugaćijim operacionalizacijama psihopatije, međutim oni su veoma slični ovom modelu, jedina je razlika što neki od njih ne uključuju i crtu Antisocijalnosti (Smith & Lilienfeld, 2012). Iz ovog razloga su u radu svi nalazi predstavljeni preko terminologije Hejrovog modela. Ukoliko su neki podaci dobijeni na instrumentima koji se značajno razlikuju od PCL-Ra, precizno su navedene crte ili indikatori psihopatije na kojima je takav nalaz dođen.

2. Gotovo sva taksonomska istraživanja psihopatije pokazala su da je ona *kontinualna crta* (Edens, Marcus, Lilienfield, & Poythress, 2006; Guay, Ruscio, Knight, & Hare, 2007). To znači da se ne može govoriti o posebnom tipu osoba koji bi se mogli okarakterisati kao *psihopate*. Kod svih ljudi postoje psihopatske crte izražene u manjoj ili većoj meri. Zbog toga se u tekstu koristi izraz osobe sa "izraženim psihopatskim crtama". Ova sintagma je dugačka i verovatno nezgrapna ali ona na najtačniji i najprecizniji način označava individue koje mogu biti od interesa u istraživanjima koja će biti prezentovana. Međutim, ponekad se u tekstu i koristi izraz "psihopata". Naime, ovaj termin nema kvalitativno već proceduralno značenje. Reč je

zapravo o tome da se individue koje na PCL-R skali imaju veći skor od $\frac{3}{4}$ mogućih poena (odnosno više od 30 jer je maksimum na skali 40 poena) kategorizuju kao psihopate. Naravno ovaj prag od 30 poena je arbitraran i ne implicira nikakvu kvalitativnu razliku između osoba koje imaju više i manje poena na PCL-Ru. Dakle i kada se u tekstu koristi izraz psihopata, ne misli se na poseban tip ljudi, već kao što je već rečeno na osobu sa izraženim psihopatskim crtama.

Psihopatija i antisocijalno ponašanje. U velikom broju studija tražene su povezanosti između psihopatije i različitih indikatora kriminalnog ponašanja ili takozvane kriminalne karijere, ukoliko to ponašanje traje dugo i stabilno je. Kriminalna karijera se može operacionalizovati na različite načine. Von i De Lisi su konstruisali Indeks kriminalne karijere koji je u sebi sadržao mere samoprocene nasilnih i nenasilnih krivičnih dela, uzrast na kome je prvo krivično delo počinjeno, broj kontakata s policijom, pojavljivanje na sudu, zloupotrebu psihoaktivnih supstanci i prisustvo zlostavljanja u porodici (Vaughn, & DeLisi, 2008). U njihovom istraživanju je dobijeno da je ovakav indeks pozitivno povezan sa narcizmom i odsustvom straha. Dalje, pokazano je da je psihopatija povezana sa velikim brojem varijabli koje se vezuju za kriminalitet, u populaciji litvanijskih osuđenika. Afektivitet, Životni stil i Antisocijalnost značajno koreliraju sa brojem osuda, ukupnim vremenom provedenom u penalnim institucijama ali ostvaruju negativne korelacije sa brojem poslova kojima se individua bavi duže vremena, obrazovanjem, uzrastom na kome je bilo počinjeno prvo krivično delo i izrečena prva pravnosnažna osuda (Žukauskienė, Laurinavičius, & Česnienė, 2010). Primetno je da u ovom istraživanju Interpersonalni stil nije bio povezan ni sa jednom varijablom kriminaliteta, dok su najveće povezanosti bile između Antisocijalnog ponašanja i markera kriminaliteta. Slične nalaze pruža i studija izvršena u Britaniji. Interpersonalni stil nije bio povezan ni sa jednim indikatorom kriminaliteta, Afektivitet je korelirao sa nasilnim krivičnim delima ali i brojem dela koje je karakterisalo ostvarivanje lične koristi (Roberts & Coid, 2007). Međutim i u ovoj studiji su najveće povezanosti sa kriminalitetom imali Životni stil a pogotovo Antisocijalnost: pored već navedenih indikatora kriminaliteta oni su bili povezani i sa konzumiranjem psihoaktivnih supstanci, primoravanjem na seksualne odnose i begstvima iz institucija.

Psihopatija je povezana sa kriminalitetom i na ranijim uzrastima. Na adolescenatskom uzrastu psihopatija je značajno izraženija u uzorku institucionalizovanih delinkvenata nego u uparenoj kontrolnoj grupi, a takođe korelira sa korišćenjem kanabis-a, alkohola (Chabrol, Van Leeuwen, Rodgers, & Séjourné, 2009) i različitim indikatorima delinkvencije (Campbell, Porter & Santor, 2004).

Sistematske i konceptualno očekivane korelacije između psihopatije i antisocijalnog ponašanja motivisale su neke autore da predlože psihopatiju kao esencijalni i suštinski sklop crta koji vodi do delinkvencije i kriminaliteta (DeLisi, 2009). Ovakvo dizanje psihopatije na pijadastal vrhunskog prediktora kriminalnog ponašanja se opravdava pomoću nekoliko argumenata: 1. psihopatija predstavlja sržnu dispoziciju sa vršenje krivičnih dela; 2. konstrukt je u stanju da objedini dimenzionalna i tipološka istraživanja kriminaliteta; 3. potpomaže razvojna istraživanja i 4. otkrivanje biosocijalnih uzroka antisocijalnog ponašanja. Iako su prethodno navedeni argumenti ispravni, posmatranje psihopatije kao jedinog uzroka kriminaliteta pokazaće se kao preuranjeno i netačno.

Neki istraživači su se bavili povezanostima psihopatije sa problematičnim ponašanjem kod osuđenika u samoj instituciji. Čak tri meta analize potvrdile su povezanost ukupnog skora na psihopatiji (Campbell, French, & Gendreau, 2009) sa različitim vrstama problematičnog ponašanja u instituciji. Ranije meta analize pokazale su da ne postoji velika razlika u sposobnosti Faktora 1 i Faktora 2 da predvide problematično ponašanje u institucionalnim uslovima (Walters, 2003). Međutim, novije studije pronalaze ovakvu razliku, atribuirajući veću sposobnost predviđanja Faktoru 2: on ostvaruje veće povezanosti kada je u pitanju generalna agresivnost među osuđenicima i verbalni prestupi, dok kod neagresivnih prestupa i fizičkog nasilja nije bilo razlike između dva faktora (Guy, Edens, Anthony, & Douglas, 2005). Ovu razliku će istraživanje koje izvršeno nakon ove meta analize pripisati četvrtom faktoru PCL-R, osnosno Antisocijalnosti (Walters & Heilbrun, 2010). Međutim, možda i važniji podatak do koga je došla prethodno pomenuta meta analiza jeste to da su potvrđeni raniji nalazi o postojanju velike heterogenosti u veličinama efekata predikcije institucionalnih prestupa pomoću mera psihopatije (Guy et al., 2005). U nekim studijama su veličine efekta bile blizu nultoj dok su u drugim bile srednjeg intenziteta. Heterogenost se pojavljuje uključivanjem različitih moderatora u analizu koji menjaju odnos između prediktora i kriterijuma. Jedan od važnih je kontekst u kome se sprovodi procena: pokazalo se da je važno da li se procena vrši u forenzičkim ili u penalnim institucijama jer se uslovi procene u ovim institucijama razlikuju po nekoliko važnih faktora kao što je recimo prisustvo obezbeđenja itd. (Edens, Petrić, & Buffington-Vollum, 2001). Dakle, odnosi između psihopatije i ponašajnih problema u instituciji nisu konzistentni već su moderirani velikim brojem faktora čiji uticaj na ovaj odnos tek počinje da se proučava.

Postavljena su i pitanja vezana za problem uračunljivosti osoba sa izraženim psihopatskim crtama. Jedan od razloga za preispitivanje uračunljivosti jeste

odsustvo empatije a samim tim i moralnog delovanja koje bi moglo da spreči kriminalno i antisocijalno ponašanje (Fine & Kennett, 2004). Na ovaj problem Erikson i Vitako odgovaraju da se psihopatija kao fenomen odlikuje očuvanim kognitivnim funkcijama odnosno da su osobe sa psihopatskim karakteristikama racionalne i da mogu da shvate posledice svojih postupaka te da se zbog toga moraju smatrati uračunljivim i krivično odgovornim (Erickson & Vitacco, 2012). Međutim, u skorašnje vreme pojavljuju se i novi razlozi koji bi mogli da idu u prilog smanjene uračunljivosti osoba smeštenih u kategoriju psihopata. Naime, pronađeno je da je psihopatija negativno asociрана sa postignućem na testovima egzekutivnih funkcija koje predstavljaju set kognitivnih procesa odgovornih za planiranje budućih događaja uključujući selektivnu pažnju i inhibiranje ometajućih stimulusa (Morgan, & Lilienfeld, 2000). Na osnovu ovih nalaza neki autori su zaključili da ovakve osobe nemaju sposobnosti da inhibiraju svoje ponašanje, odnosno da kontrolišu impulse, pa su predložili da se u sudskom postupku tretiraju kao smanjeno uračunljivi (Sifferd & Hirstein 2013). Nesposobnost kontrolisanja sopstvenih postupaka jeste jedan od elemenata uračunljivosti, ali što se tiče psihopatije još je preuranjeno govoriti o impulsivnosti kao mogućem uzroku smanjene uračunljivosti pošto tek treba da bude dokazano da je ona u tolikoj meri izražena u grupi psihopatskih osoba da one nemaju kontrolu nad svojim postupcima. Posebnu teškoću u tretiraju impulsivnosti kao faktora koji bi mogao da utiče na uračunljivost osoba sa psihopatskim crtama predstavljaju nalazi koji govore da psihopatske crte ličnosti ne moraju biti povezane sa impulivnošću (Morgan, Gray, & Snowden, 2011) ili da čak negativno koreliraju sa apektima impulivnosti poput odsustva planiranja (Snowden & Gray, 2011)! Ovi nalazi govore da impulsivnost ne mora nužno asociрати sa psihopatskim crtama, štaviše da se neke psihopatske karakteristike poput manipulativnosti i dominacije nad drugima odlikuju dobrom kontrolom impulsa i sposobnošću planiranja.

Tip izvršenog krivičnog dela. Jedna skorašnja studija pokušala je da odredi da li je psihopatija povezana sa tipom izvršenog krivičnog dela i sa kojim delima konkretno (Porter, ten Brinke, & Wilson, 2009). Njihovi rezultati su pokazali da je psihopatija povezana sa većim brojem krivičnih dela uopšte, bilo da ona poseduju ili ne poseduju elemente nasilja u sebi. Međutim, oni nisu našli da je psihopatija povezana sa seksualnim prestupima. Ovi nalazi su kongruentni sa podacima u istraživanju koje se bavilo prediktivnom moći skorova psihopatije kada je u pitanju recidiv kod nasilnih, seksualnih ili krivičnih dela sa oba ova elementa (Murrie, Boccaccini, Caperton, & Rufino, 2012). Podaci su pokazali ponovo da je psihopatija validan i pouzdan prediktor nasilnog recidiva, slab prediktor mešovite kategorije ponovljenih

dela a da uopšte ne može da predvidi seksualne delikte bez elemenata nasilja. I ovi autori su pronašli heterogenost u odnosima između psihopatije i kriterijuma. Skorovi nekih procenjivača su imali bolje prediktivne moći i autori pretpostavljaju da je u pitanju iskustvo u procenjivanju, kvalitet treninga ali pretpostavljaju i da veliki broj drugih faktora utiče na heterogenost. Podaci takođe pokazuju da adolescentski seksualni prekršioci imaju veću frekvencu antisocijalnog ponašanja ali da su značajno niži na crtama grandioznosti i odsustva empatije u odnosu na počinioce krivičnih dela bez seksualnih elemenata (Netland, 2010).

Međutim, postoje i studije koje imaju nešto drugačije nalaze. U pitanju su istraživanja koja pokazuju da je psihopatija validan prediktor recidiva u vršenju dela sa seksualnim elementima, bilo da u njima postoje elementi nasilja ili ne (Hildebrand, de Ruiter, & de Vogel, 2004). Važno je naglasiti da su ovi podaci dobijeni u grupi osuđenih lica koja kaznu izdržavaju zbog krivičnog dela silovanja. Postoje konceptualni razlozi koji bi zaista mogli povezati psihopatiju i seksualne delikte. U pitanju su pre svega zajedničke karakteristike koje psihopatija deli sa seksualnim sadizmom: emocionalna neosetljivost na patnju drugih i dispozicija ka proaktivnoj agresivnosti i predatorskim nasilju (Meloy, 2002). Međutim, empirijski podaci ponovo nisu verifikovali ove teorijske predikcije. U skorašnjoj meta analizi o efektima psihopatije na recidiv u vršenju seksualnih delikata zaista su pronađeni značajni efekti ali su oni ponovo skoro u potpunosti pripisani faktoru Antisocijalnosti (Hawes, Boccaccini, & Murrie, 2013). Kako rešiti ovaj problem sa nesaglasnim nalazima kada je u pitanju psihopatija i produkcija krivičnih dela sa seksualnim elementima? Možda je rešenje u metodologiji istraživanja i tipu uzorka. Čini se da nalazi pokazuju da psihopatija nije povezana sa vršenjem ovakvih dela, ali da u populacijama osuđenika koji već izdržavaju kaznu zbog seksualnih delikata skorovi psihopatije (i to posebno faktor Antisocijalnosti) značajno predviđaju ponovno vršenje dela. Dakle, moguće je da psihopatija nije povezana sa seksualnim deliktima *per se*, ali da su individualne razlike u psihopatiji u ovoj grupi počinilaca važne za stabilnost ovakvog ponašanja.

Pošto je psihopatija povezana sa nasiljem i nasilnim krivičnim delima, istraživači su pokušali da utvrde kakav je odnos psihopatije i ubistava. Jedno od ovih istraživanja poredilo je karakteristike ubistava koje su izvršile osobe koje su po PCL-R klasifikovane kao psihopate sa osobama koje imaju niže skorove na PCL-Ru. Rezultati su pokazali da su ubistva druge grupe u većoj meri "zločini iz strasti" odnosno da nije postojao predviđaj već su izvršena impulsivno i pod jakim afektivnim reakcijama (Woodworth & Porter, 2002). Za razliku od ove grupe, ubistva počinilaca sa izraženim psihopatskim crtama su

u većoj meri činovi instrumentalnog nasilja, odnosno postojao je preduvišnji i ubistva nisu imala afektivnu motivaciju. Na osnovu ovoga ne iznenađuje da je sa instrumentalnošću dela veću korelaciju imao Faktor 1 u odnosu na Faktor 2 psihopatijske. Ovi nalazi su replicirani u kasnijoj studiji autora i prošireni podacima da su psihopate u većoj meri pokušale da prikažu delo kao reaktivno po prirodi i da prikazuju detalje samog dela u odnosu na nepsihopate (Porter & Woodworth, 2007). Najpreciznije podatke o karakteristikama ubistava počinjenih od strane osoba sa visokim psihopatskim crtama donosi jedna skorašnja studija Hakanen-Nyholmove i Hejra. Svi skorovi psihopatijske bili su značajano više izraženi u grupama ubica koje su delo izvršili pod uticajem psihoaktivnih supstanci, koji nisu bili bliski sa žrtvom i koji su nakon zločina poricali optužbe (Hakkanen-Nyholm & Hare, 2009). Zanimljivo je da su jedino Životni stil i Antisocijalnost bili izraženiji u grupama osuđenih lica sa većom frekvencijom krivičnih dela i onih koji su pobegli sa mesta ubistva nakon zločina, dok su Afektivitet i Interpersonalni stil bili izraženiji u grupi koja je poricala optužbe nakon što su bili privedeni. Viktimalološki podaci da psihopatske individue u većoj meri vrše ubistva osoba sa kojima nisu bliske su u skladu sa istraživanjem koje je pronašlo da su je procenat psihopata u grupi osuđenika koja je ubila bračnog partnera veoma niska: 4% (Belfrage & Rying, 2004). Zanimljivo je ovde se osvrnuti na podatke da su aspekti psihopatske ličnosti prisutni kod nasilja u porodici (Swogger, Walsh, & Kossen, 2007), ali da kod ubistava u porodici dakle psihopatske crte imaju praktično supresorski efekat. Izgleda da je rešenje ove moguće kontradiktornosti upravo u instrumentalnosti agresije koju psihopatske crte generišu u porodičnim odnosima. Odsustvo emocija i hladnjakrvnosti kao psihopatske crte generišu nasilje nad bračnim partnerom, ali čini se da je ovde kontrola impulsa očuvana tako da ove individue inhibiraju ponašanje koje bi dovelo do smrti partnera, što psihopatsko nasilje u porodičnim odnosima čini još strašnjim. Takođe treba primetiti još jednu činjenicu vezanu za odnos psihopatijske i ubistava. Ne postoji povezanost između psihopatijske i ubistava per se, odnosno osobe sa izraženim psihopatskim crtama nisu u većoj meri sklone ovoj vrsti krivičnog dela (barem mi nismo uspeli da pronađemo studiju sa takvim podacima). Međutim, u populaciji ubica, dela koja su izvršila psihopate poseduju specifične karakteristike koje su opisane u prethodno navedenim podacima. Dakle postoji kvalitativna razlika između dela ubistva u odnosu na izraženost psihopatskih crta.

Međutim, šta je sa ubistvima koja imaju elemente oba tipa dela o kojima je do sada raspravljano? Podaci pokazuju da su psihopatske crte veoma izražene u uzorku osuđenika koji su izvršili silovanja i ubistva (Porter, Woodworth, Earle, Drugge, Boer, 2003). Takođe nalazi su potvrdili ranije

podatke o tome da počinilac najčešće nije poznavao žrtve i da je delo posedovalo značajno više bezrazložnog i sadističkog nasilja u odnosu na nepsihopatske počinioce. Međutim, treba biti oprezan kada su u pitanju ovi nalazi. Pre svega, prethodno opisana studija je imala vrlo malu snagu, zbog male veličine uzorka ispitanika koji su učestvovali u istraživanju. Takođe, mora se postaviti pitanje o tome šta nije mereno u studiji. Izraženo nasilje sa sadističkim elementima bi se pre moglo atribuirati crti sadizma koja nije ispitivana. Sadizam i psihopatija imaju određene zajedničke karakteristike (koje se pre svega mogu pripisati odsustvu emocija) ali predstavljaju odvojene konstrukte (Chabrol et al., 2009). Dakle povezanost psihopatije i ekstremnog nasilja može biti rezultat zajedničke varijanse koju ona deli sa sadizmom a ne same psihopatije. Odgovor na ovo pitanje se ne može dobiti dok se ne sproveđe studija u kojoj će variranje crte sadizma biti kontrolisano kada se ispituje odnos psihopatije i ekstremnog nasilja. Ipak u prilog ovakvom stanovištu govore rezultati istraživanja koje nije našlo značajnu povezanost između psihopatije i sakaćenja tela žrtava pri krivičnom delu ubistva (Hakkonen-Nyholm, Weizmann-Henelius, Salenius, Lindberg, & Repo-Tiihonen, 2009).

Najzad, otkrivene su povezanosti psihopatije sa još nekim vrstama krivičnih dela. Postoje nalazi koji povezuju psihopatske crte sa proganjanjem. U uzorku ispitanika koji su osuđeni zbog ovog krivičnog dela je generalno izraženost psihopatskih crta bila niska ali su one (a pogotovo crta Afektiviteta) pozitivno korelirale sa viktimizacijom osoba koje su tek površno poznavale počinjocu, proganjanjem žrtava iako je počinjocu već bila izrečena sudska zabrana prilaska žrtvi, preokupacijom, odnosno opsativnošću žrtvom i targetiranjem onih žrtava koje su posedovale slabe eksterne resurse koji bi im pomogli da se odbrane od proganjanja (Storey, Hart, Meloy, & Reavis, 2009). Dakle i ovde je prisutno promišljanje, dobra kontrola impulsa i predatorsko, instrumentalno ponašanje. Na kraju, pronađene su korelacije između psihopatije i dela protivpravnog lišavanja slobode odnosno zatočenja. Ova krivična dela koja su izvršile osobe sa psihopatskim crtama pokazuju neke od karakteristika obrazaca učešća psihopatije u krivičnim delima uopšte: postojala je zloupotreba psihoaktivnih supstanci, ranija istorija nasilja kod počinjocu i upotrebe instrumentalnog nasilja u toku samog dela (Herve, Mitchell, Cooper, Spidel, & Hare, 2004). Ipak, i u ovim delima je retko dolazilo do smrti žrtava. Ovo bi ponovo moglo da sugeriše na differentiu specificu krivičnih dela koja čine osobe sa izraženim psihopatskim crtama: ova dela se vrše uz određenu proračunatost i hladnokrvnost, takođe u pitanju su dela koja ne karakteriše impulsivnost, već pre planiranje i istražavanje u sprovodenju akcije. Moguće je da je ova proračunatost supresor ubistava u

onim situacijama kada počinilac ne želi eksplicitno da usmrti žrtvu već mu je cilj zastrašivanje, dominacija ili neki drugi predatorski motiv.

Predikcija kriminalnog recidiva. Jedan od razloga popularnosti konstrukta psihopatičke a posebno PCL-R skale u praksi jeste sposobnost ovog instrumenta da predviđa recidivizam odnosno ponavljanje krivičnog dela. Recidivizam je posebno značajan faktor kriminaliteta jer studije pokazuju da većinu krivičnih dela vrše upravo recidivisti, odnosno osobe sa stabilnim kriminalnim ponašanjem, ili takozvanom kriminalnom karijerom (Someda, 2009). Zbog ovoga je procena rizika ili verovatnoće recidiva osoba kojima su izrečene vaspitne mere važan parametar koji utiče na nekoliko odluka u radu praktičara u vaspitno-popravnim ustanovama: predikcija ponašanja štićenika u samoj ustanovi, sprovođenje adekvatnog tipa tretmana, odluke o dozvoli za odlazak na vikend ili druge vrste pogodnosti, moguće preporuke za uslovno otpuštanje iz ustanove ili praćenje osobe nakon odlaska iz ustanove (Krauss, Sales, Becker, & Figueiredo, 2000).

Veliki broj radova zaista potvrđuje da psihopatička uspešno predviđa kriminalni recidiv. Nalazi pokazuju čak da je ta povezanost vrlo stabilna i da se ne može redukovati na neke druge kriminološke faktore. Recimo, podaci pozuju da skorovi sa PCL-Ra ostaju povezani sa recidivom i kada se kontroliše veliki broj potencijalnih konfundirajućih faktora kao što su obrazovanje, inteligencija, prethodna krivična dela, porodični uslovi, konzumiranje psihoaktivnih supstanci i prisustvo vršnjaka koji se takođe upuštaju u delinkvenciju (Salekin, 2008). Međutim, pitanje je koje psihopatske crte predviđaju recidiv i kakva je priroda povezanosti između njih. Neke studije poput Voltersove i Dankanove pokazuju da jedino Faktor 2 PCL-Ra poseduje sposobnost predviđanja povratništva kada se u analizi kontrolišu pol, obrazovanje, rasa i broj prethodnih hapšenja (Walters & Duncan, 2005). Ostale studije nisu tako isključive po pitanju prvog faktora ali sve daju prednost bihevioralnim aspektima psihopatičke u predikciji ponovnog vršenja krivičnog dela. Empirijski podaci pokazuju da je PCL-R podjednako uspešan u predikciji recidiva kada se uporedi sa instrumentima za procenu rizika koji su konstruisani specifično za tu namenu (Campbell, French, & Gendreau, 2007). Psihopatička je povezana sa recidivom i kod adolescenata, s tim što postoje naznake da ona može da predviđa povratništvo samo kod ispitanika muškog pola, jer u uzorku devojaka nisu otkrivene značajne povezanosti (Vincent, Odgers, McCormick, & Corrado, 2008). Kod adolescenata je takođe potvrđeno da veću prediktivnu sposobnost imaju bihevioralni markeri u odnosu na karakteristike psihopatske ličnosti (Asscher, van Vugt, Stams, Deković, Eichelsheim, & Yousfi, 2011).

Meta analitičke studije potvrđuju uspešnost PCL-Ra da predvidi kriminalni recidiv, ponovo sa Faktorom 2 kao ključnim prediktorom (Leistico, Salekin, DeCoster, & Rogers, 2008). Važno je da je ova meta-analiza pokazala da veliki broj varijabli utiče na povezanost psihopatije i recidivizma, poput zemalja u kojima su istraživanja vršena, polne i rasne strukture uzorka, institucionalnog setinga itd. Zbog toga su heuristički naročito interesantne studije koje pokušavaju da posmatraju interakcije psihopatije i nekih drugih činilaca koji bi mogli da utiču na recidiv, iako su one još uvek veoma retke. Jedna od njih je ona koju su sproveli Volš i Koson a koja je imala za cilja da analizira interakcije psihopatije, etničke pripadnosti i socio-ekonomskog statusa u predikciji kriminalnog povratništva (Walsh & Kosson, 2007). Oni su otkrili trostruku interakciju između analiziranih varijabli. Psihopatija je predviđala recidiv u jednoj etničkoj grupi samo kod ispitanika sa nižim ekonomskim statusom dok kod ispitanika sa višim socio-ekonomskim statusom psihopatija nije uspela da predvidi recidiv. Autori interpretiraju ove nalaze kao ograničavajuće po sposobnost psihopatije da predvidi povratništvo i sugeriraju uzimanje u obzir potencijalnih moderatora pri istraživanju ove veze. Retke su, ali postoje i studije koje su pronašle još veće i supstancialnije probleme u predikciji recidiva pomoću psihopatije (Cauffman, Kimonis, Dmitrieva, & Monahan, 2009).

Tako, poseban problem predstavlja identifikacija Antisocijalnosti kao dominantnog ili u nekim studijama i jedinog prediktora recidiva. Ovaj problem se ne odnosi samo na recidiv sam po sebi već i na antisocijalnost, nasilje i slična ponašanja o kojima je već bilo govoreno ranije. Jednu od ovih studija su sproveli Volters i saradnici. Njihovi rezultati, bazirani na šest odvojenih istraživanja, pokazali su da Antisocijalnost pokazuje inkrementalnu validnost u predikciji kriminalnog recidiva preko ostala tri faktora PCL-R, dok tri preostala faktora ne pokazuju doprinos u predikciji kada se u analizu postave preko Antisocijalnosti (Walters, Knight, Grann, & Dahle, 2008). Problem sa ovim rezultatima jeste što dovode u pitanje ne prediktivnu, već eksplanatornu moć psihopatije kada je u pitanju recidiv. Naime, faktor Antisocijalnosti već u sebi ima indikatore kriminalnog ponašanja, a ispostavlja se da je on jedini ili najbitniji prediktor samog kriminalnog ponašanja! Kada su u pitanju retrospektivne studije (predikcija kriminalnog recidiva pre nego što je izvršena procena psihopatije) možemo zaključiti da je dobijena veza tautološka po prirodi, odnosno da je došlo do prediktor-kriterijum kontaminacije (Cooke, Michie, & Skeem, 2007): prediktor i kriterijum su zapravo ista mera. I u prospektivnim studijama (ponovno vršenje krivičnog dela se predviđa u nekom vremenskom periodu nakon merenja psihopatije) postoji tautologija. Ukoliko se povezanost između Antisocijalnosti i recidiva čak i u ovakvim studijama

dobije ona nam govori jedino da je kriminalno ponašanje stabilno u vremenu što je već poznata činjenica (Savage, 2009). Dakle, u eksplanatornom smislu povezanost ovog faktora psihopatije i stabilnog kriminalnog ponašanja ne donosi nikakvu saznanju korist. Ovo je još jedan od razloga zašto insistiranje nekih autora (Hare & Neumann, 2010) da je Antisocijalnost sržni deo psihopatije a koje je često zasnovano na podacima o odnosu između njega i kriminalnog recidiva, nema argumentativnu vrednost jer je cirkularno po prirodi. Sa druge strane, ukoliko Antisocijalnost nije ključni aspekt psihopatije onda se dovodi u pitanje i sama povezanost psihopatije i kriminalnog recidiva ili barem priroda te povezanosti. Ovome u prilog govore podaci dobijeni ne kod recidivista već kod grupe delinkvenata koja nakon merenja psihopatije više nije vršila krivična dela: oni su imali niže skorove na Faktoru 2 a više skorove na Faktoru 1 (Burt, 2004). Da li ovi nalazi govore da psihopatske crte ličnosti poput površnog afekta i sklonosti manipulaciji mogu biti protektivni faktor kada je u pitanju ponovno vršenje krivičnih dela? Iz svih prethodno navedenih razloga jasno je da veću epistemološku vrednost imaju nalazi o povezanosti ostala tri faktora sa kriminalnim povratništvom. Jedan od načina da se poveća validnost studija koje proučavaju ovu povezanost može biti i specifikacija vrste recidiva koja se istražuje. Postoje nalazi koji pokazuju da je važno razdvojiti penalni recidiv od ostalih vrta povratništva. Za ovo postoje i konceptualni razlozi: ponovni odlazak u penalnu instituciju nakon što je osoba već boravila u njoj i prošla kroz resocijalizacijski tretman govori da je u pitanju izuzetno stabilno kriminalno ponašanje koje je otporno na intervencije i promene (Macanović, 2009). Zaista, postoje i empirijski podaci koji govore da kod ove vrste recidiva čak ni Faktor 2 psihopatije nije posedovao moć predikcije kriterijuma već su to bile crte koje predstavljaju dublje amoralne dispozicije poput sadizma i destruktivnosti (Međedović, Kujačić, & Knežević, 2012). Dakle kada je u pitanju recidiv, slično kao i kada je razmatran tip učinjenog krivičnog dela, pojavljuje se kao vrlo verovatna mogućnost da nisu samo psihopatske crte te koje produkuju stabilno kriminalno ponašanje. Dublje amoralne crte, od kojih je sadizam svakako najbolji kandidat, verovatno učestvuju u generisanju kriminalnog ponašanja a pogotovo onih tipova krivičnih dela koje karakteriše nasilje i brutalnost.

Tretman osuđenih lica sa izraženim psihopatskim crtama. U psihološkoj javnosti postoji uverenje da je psihopatija set crta koji je otporan na promene i da osobe koje imaju ovakav sklop karakteristika ne reaguju na tretman (Chakhssi, de Ruiter, & Bernstein, 2010). Štaviše uvreženo je i široko rasprostranjeno mišljenje da osobe sa izraženim psihopatskim crtama ne samo da ne reaguju na tretman već da tretman može da pogorša njihovo

ponašanje. Razlog ovakvom verovanju je čuvena studija Rajsa i saradnika u kojoj se tvrdi da za razliku od nepsihopatskih osuđenika koji su imali benefit u odnosu na tretman, psihopatski osuđenici su nakon tretmana imali veću stopu recidivizma (Rice, Harris, & Cormier, 1992). Autori daju i interpretaciju za ovaj nalaz. Oni smatraju da su psihopatski osuđenici naučili nove veštine tokom tretmana, kao što su opažanje emocija kod drugih, zauzimenje perspektive druge osobe, korišćenje emocionalnog rečnika, ponašanje u okviru socijalnih normi i odlaganje gratifikacije. Međutim, zbog njihovih inheretnih amoralnih crta i pro-kriminalnih vrednosti oni su ove nove veštine zloupotrebili i ušli još dublje u kriminalitet. Na osnovu ovih nalaza Hejr i saradnici su konstruisali novi program za rad sa osobama sa visokim psihopatskim crtama koji se bazira pre svega na korigovanju impulsivnog i antisocijalnog ponašanja dok crte ličnosti ostavlja manje-više po strani (Wong & Hare, 2005).

Međutim, da li je situacija baš takva i da li je ovaj program bio potreban? Kao što se gotovo uvek dešava kod psihopatije, pokazaće se da je situacija komplikovanija i da ne odgovara zaključcima koji su prвobitno doneti. Pre svega, pokazano je da su zaključci Rajsa i saradnika, kao i nekih drugih ranih studija koje su se bavile ovim problemom neosnovani i preuranjeni. Sve studije su imale metodoloшke probleme zbog kojih i nije bilo moguće doći do ovakvog zaključka (D'Silva, Duggan, & McCarthy, 2004). Dalje, studije koje su se nakon članka Rajsa i saradnika bavile uspehom tretmana kod osuđenika sa psihopatskim crtama nisu dala istovetne rezultate. Jedna od prvih studija efekata tretmana rezultirala je potpuno drugaćijim nalazima: psihopatija uopšte nije bila moderator ishoda tretmana (Skeem, Monahan, & Mulvey, 2002). Važno je pomenuti da je ovakav nalaz dobijen i kod adolescenata: svi učesnici tretmana su napredovali podjednako bez obzira na ispoljenost psihopatskih crta (Caldwell, McCormick, Umstead, & Van Rybroek, 2007). Istraživanje Čaksija i saradnika je treće koje je repliciralo ovaj nalaz ali je u njihovom istraživanju pronađen i drugi efekat koji može da izazove zabrinutost (Chakhssi et al., 2010). Naime, u skladu sa prethodnim istraživanjima dobijeno je da se generalni efekti tretmana nisu razlikovali u grupi psihopatskih i nepsihopatskih osuđenih lica. Međutim, jedna manja grupa osoba sa psihopatskim crtama je reagovala negativno na tretman i kod njih se stanje pogoršalo.

Jedan od ključnih problema jeste taj što je često kod ovakvih lica prisutna multipla simptomatologija pre svega drugih poremećaja ličnosti, parafilia i zloupotrebe psihoaktivnih supstanci (Abracen, Looman, & Langton, 2008). Izazov za kliničara je da prilagodi terapiju u odnosu na specifične

karakteristike lica sa kojima radi ali čak i kod ovakvih osoba sa multiplom simptomatologijom tretman daje efekta. Postavlja se pitanje koliki je intenzitet tog efekta? O tome još uvek ne postoje egzaktni empirijski nalazi. Od osam studija koje su proučavali Salekin i saradnici, pronašli su da je u pet tretman imao male ili srednje efekte dok je u tri ostvarena veća dobit ispitanika u odnosu na tretman (Salekin, Worley, & Grimes, 2010). Međutim ovi autori su pronašli znatno povoljnije fekte tretmana kod adolescenata. Šest od osam analiziranih studija pokazalo je visoke efekte tretmana.

I drugi nalazi potvrđuju da je kod adolescenata moguće u velikoj meri intervenisati na menjanju psihopatskih crta. Štaviše istraživanja su možda otkrila neke specifičnosti samih ispitanika koje mogu da facilitiraju povoljan ishod tretmana. Caldvelova studija je ne samo pokazala da tretman efikasno funkcioniše kod adolescenata tako što remeti vezu između psihopatskih crta i emitovanja nasilja, on je dobio jedan neobičan nalaz: ispitanici koji su imali povišene skorove na Interpersonalnom stilu su na kraju imali najveći benefit od tretmana (Caldwell, 2011). Autor prepostavlja da osobe sa izraženim karakteristikama Interpersonalnog stila imaju u većoj meri razvijene socijalne veštine tako da mogu da dobiju više od onih aspekata tretmana koji su i usmereni na interpersonalne procese. Odnosno, ako tretman uspe da razbijje vezu između ove psihopatske crte i antisocijalnog ponašanja (što je u studiji i pokazano) onda se ova crta može iskoristiti kao potencijal za druge vrste ponašanja koje su u većoj meri konvencionalni i ne nanose štetu drugima. U svakom slučaju, studija je pokazala da ova dispozicija predstavlja pozitivan potencijal za terapijsku promenu što je važna informacija za kliničare.

Jedno drugo istraživanje je takođe došlo do potencijalno važnih podataka kada je u pitanju sprovođenje tretmana. Olver i saradnici su izvršili evaluaciju tretmana na odraslim licima i takođe dobili napredak osoba sa psihopatskim crtama (Olver, Lewis, & Wong, 2013). U njihovom istraživanju se crta Afektiviteta pokazala kao supresor tretmana: oni ispitanici kod kojih je ona bila izražena su najmanje napredovali tokom tretmana. Autori prepostavljaju i koje su prepreke ovih osoba da napreduju: one teže ostvaruju terapeutski savez, imaju otežan uvid i ne prihvataju odgovornost za svoja ponašanja. One takođe mogu imati otpor prema učestvovanju u samom tretmanu što predstavlja dodatni izazov za onog koji ga sprovodi. Nepoštovanje terapijskog setinga i nepridržavanje dogovorenih pravila jeste jedna od glavnih teškoća kliničara u radu sa ovakvim pojedincima, ali ukoliko terapeut uspe da ih održi u tretmanu i kod njih se pojavljuje progres (Hildebrand & de Ruiter, 2012).

Neki od savremenih autora su još uvek rezervisani kada je u pitanju ishod tretmana osoba sa visokim psihopatskim crtama. Oni se pozivaju na moguću jatrogenizaciju tretmana i određene manjkavosti u metodologiji istraživanja koje vrše evaluaciju tretmana (Reidy, Kearns, & DeGue, 2013). Svakako se možemo složiti sa ovim autorima kada je u pitanju apel da buduća istraživanja ishoda tretmana poprave određene propuste u metodologiji i koriste najoptimalnije dizajne. Međutim, čini se da skepticizam vezan za ishod tretmana predstavlja suviše konzervativno gledište. I neki drugi autori imaju isti stav i smatraju da postoje razlozi za optimizam kada je u pitanju rad sa psihopatskim osobama (Polaschek, & Daly, 2013). Ovi razlozi se ukratko mogu sumirati na sledeći način: 1. procenat osuđenika koji pozitivno reaguju na tretman je veliki; 2. Adolescenti sa psihopatskim crtama prilično dobro reaguju na tretman tako da je moguće izvršiti ranu intervenciju u modifikaciji psihopatskih crta; 3. Tačna veličina efekta kod odraslih i dalje nije poznata ali većina studija prijavljuje da efekat postoji mada je kod nekih on nižeg intenziteta i 4. Pronađene su konkretne crte koje mogu inhibirati ili facilitirati uspeh tretmana tako da se kliničari mogu voditi ovim saznanjima u budućim intervencijama. Najzad, najnoviji nalazi pokazuju uspeh u detektovanju i nekih zajedničkih karakteristika različitih vrsta tretmana koje deluju povoljno na modifikaciju psihopatskih crta (Caldwell, & Van Rybroek, 2013) te će u budućnosti ova znanja verovatno moći da se iskoriste kako bi se formirao optimalni program sa najpovoljnijim ishodima na redukciju psihopatskih crta.

ZAKLJUČAK RAZMATRANJA

Psihopatija je neizostavno jedan od najvažnijih dispozicionih konstrukata kada je u pitanju vršenje krivičnih dela. Ona ne može biti jedini generator kriminalnog ponašanja koji potiče iz ličnosti jer istraživanja pokazuju da i bazične crte ličnosti predviđaju vršenje krivičnih dela (Miller & Lynam, 2001). Jednostavno rečeno: možete biti kriminalac iako niste psihopata. Zbog toga se ne treba oslanjati *isključivo* na psihopatiju kada je reč o objašnjenju kriminaliteta pomoću individualnih razlika ljudi. Verovatno je ipak da psihopatske crte predstavljaju najvažniji moderator bazičnijih ljudskih dispozicija koje vode osobu u vršenje krivičnih dela. Međutim, kako je važno pitanje, koje psihopatske crte su supstancialno povezane sa kriminalitetom i na koji način. Konkretan problem koji se postavlja u ovom kontekstu je kako postupati sa faktorom Antisocijalnosti u proceni psihopatije? Za praktičare koji bi hteli da izvrše predikciju recidiva on je svakako važan ali za istraživače koji bi da rasvetle vezu između psihopatije i kriminalnog ponašanja on ne doprinosi u ekplanaciji delinkvencije. Naš je stav da Antisocijalnost ne treba

odstraniti iz analiza o povezanosti psihopatije i kriminaliteta. Štaviše, ukoliko ostali faktori psihopatije uspeju da ostvare povezanosti sa kriterijumskim merama pored faktora Antisocijalnosti, onda se može tvrditi da su supstancialno povezani sa kriminalitetom. Dakle Antisocijalnost se u analizama može modelirati kao moderator (odnosno mera stabilnosti kriminalnog ponašanja) ostalih psihopatskih crta u produkciji kriterijumskog ponašanja. Ona zaslužuje taj status jer se kao indikatori faktora Antisocijalnosti pojavljuju problemi u ponašanju u osnovnoj školi, antisocijalno ponašanje pre 13te godine i vršenje krivičnih dela u adolescenciji (Hare, 2003). Dakle, ovaj faktor je dobra mera stabilnosti antisocijalnog ponašanja. Ukoliko istraživanja potvrde da je isključivo ili barem u najvećoj meri ovaj faktor odgovoran za predikciju povratništva u vršenju krivičnih dela, to bi onda u velikoj meri dovelo u sumnju uvrežen stav o povezanosti psihopatije i recidiva. Ne samo zbog toga što je povezanost između ovog faktora i recidiva tautološka, već i što se pojavljuje sve veći broj radova i autora koji smatraju da Antisocijalnost nije sržna crta psihopatije već pre njegov korelat ili bihevioralna konsekvenca (Skeem & Cooke, 2010). Ovom stanovištu svakako govori u prilog mnoštvo empirijskih nalaza koji pokazuju da psihopatske crte ne samo da postoje i u opštoj populaciji, odnosno kod lica koja nemaju istoriju antisocijalnog i kriminalnog ponašanja, već da mogu imati adaptibilne potencijale koji u određenim okolnostima pomažu osobi da se prilagodi okruženju (Hall & Benning, 2006).

Kada je u pitanju uloga psihopatskih crta u produkciji različitih tipova krivičnog dela, tu za sada još uvek nema jednoglasnih nalaza. Kod nekih dela, poput seksualnih delikata i homicida, nalazi sugerisu da psihopatske crte ne utiču na frekvencu vršenja dela već pre na izvestan poseban kvalitet, specifične karakteristike koje ova krivična dela poseduju. Ovaj kvalitet se ogleda pre svega u učešću proaktivne, odnosno kontrolisane agresivnosti, određene proračunatosti i umišljaja pri vršenju dela. Međutim, kako ni sama uloga psihopatije u generisanju proaktivne agresivnosti nije do kraja rasvetljena, ova nepoznanica se prenosi i na tip izvršenog dela. Verovatno je da u istraživanjima ovog problema treba analizirati i druge crte za koje se pretpostavlja da mogu imati uticaja, pre svega sadizam, a zatim i druge crte koje čine tzv. Mračnu trijadu (Paulhus & Williams, 2002) pored psihopatije: narcisoidnost i Makijavelizam. Od svih ovih crta sadizam je verovatno najbolji kandidat za dalja objašnjenja i tipa i frekvence počinjenih krivičnih dela, jer se indikatori narcisoidnosti i Makijavelizma već nalaze u konstruktu psihopatije, oni čine markere Interpersonalnog stila (Hare, 2003). Sa druge strane, sam sadizam sadrži osobnosti kojih nema u konstruktu psihopatije kao što je postizanje zadovoljstva posmatranju tuđe patnje i zbog

toga se on može pokazati kao nezavistan prediktor tipa i frekventnosti kriminalnog ponašanja.

Najzad, potrebno je promeniti sliku koju stručna a moguće je i javnost uopšte ima o tretmanu osoba sa izraženim psihopatskim crtama. Ova slika se održava u javnosti delom i zbog senzacionalizacije i tabloidizacije psihopatije, formirajući sliku psihopatskim ličnostima kao rođenim, nepromenljivim zločincima¹. Ova slika se sporo menja i još uvek je prisutna iako veliki broj empirijskih nalaza govori da se psihopatske crte mogu menjati u toku psihološkog tretmana. Jedan od zadataka psihologije u budućnosti, i kao nauke i kao struke, jeste da i dalje radi na ovom problemu, da koristi postojeće empirijske nalaze i iskustva kako bi se poboljšao tretman osuđenika sa psihopatskim crtama, ali i da aktivnije menja predstavu o psihopatiji koja postoji u javnosti, u skladu sa rezultatima naučnih istraživanja i rada psihologa u praksi.

REFERENCE

- (1) Abracen, J., Looman, J., & Langton, C. M. (2008) Treatment of sexual offenders with psychopathic traits: Recent research developments and clinical implications. *Trauma, Violence, and Abuse*, 9, 144–166.
- (2) Asscher, J. J., van Vugt, E. S., Stams, G. J. J., Deković, M., Eichelsheim, V. I., & Youssi, S. (2011) The relationship between juvenile psychopathic traits, delinquency and (violent) recidivism: A meta analysis. *Journal of child psychology and psychiatry*, 52, 1134-1143.
- (3) Burt, G. (2004) "Investigating characteristics of the non-recidivating psychopathic offender", *Dissertation Abstracts International*, 64. Retrieved from PsycInfo database.
- (4) Caldwell, M. F. (2011) Treatment-related changes in behavioral outcomes of psychopathy facets in adolescent offenders. *Law and Human Behavior*, 35, 275–287.
- (5) Caldwell, M. F., McCormick, D. J., Umstead, D., & Van Rybroek, G. J. (2007) Evidence of treatmentprogress and therapeutic outcomes

¹ Nažalost, ovome doprinose i neki od naučnika koji se bave psihopatijom. Recimo naslov knjige Babiaka i Hejra "Zmije u odelima" (*Snakes in suits: When psychopaths go to work*; Babiak, & Hare, 2006), teško da je vrednosno neutralan, i više priliči senzacionalističkom novinskom članku nego ozbiljnom naučnom delu. Sa druge strane, profesor Hejr je jedan od najuticajnijih istraživača psihopatije uopšte i njegove publikacije sigurno imaju veliku ulogu u formiranju slike o psihopatiji u javnosti.

- among adolescents with psychopathic features. *Criminal Justice and Behavior*, 34, 573–587.
- (6) Caldwell, M. F., & Van Rybroek, G. J. (2013) Effective treatment programs for violent adolescents: Programmatic challenges and promising features. *Aggression and Violent Behavior*, 18, 571-578.
- (7) Campbell, M. A., French, S., & Gendreau, P. (2007) *Assessing the utility of risk assessment tools and personality measures in the prediction of violent recidivism for adult offenders*. (User Report 2007-04). Ottawa, Ontario: Public Safety Canada.
- (8) Campbell, M. A., French, S., & Gendreau, P. (2007) *Assessing the utility of risk assessment tools and personality measures in the prediction of violent recidivism for adult offenders*. (User Report 2007-04). Ottawa, Ontario: Public Safety Canada.
- (9) Campbell, M. A., Porter, S., & Santor, D. (2004) Psychopathic traits in adolescent offenders: An evaluation of criminal history, clinical, and psychosocial correlates. *Behavioral Science and the Law*, 22, 23-47.
- (10) Cauffman, E., Kimonis, E. R., Dmitrieva, J., & Monahan, K. (2009) A multimethod assessment of juvenile psychopathy: Comparing the predictive utility of the PCL:YV, YPI, and NEO PRI. *Psychological Assessment*, 21, 528–542.
- (11) Chabrol, H., Van Leeuwen, N., Rodgers, R., & Séjourné, S. (2009) Contributions of psychopathic, narcissistic, Machiavellian, and sadistic personality traits to juvenile delinquency. *Personality and Individual Differences*, 47, 734–739.
- (12) Chakhssi, F., de Ruiter, C., & Bernstein, D. (2010) Change during forensic treatment in psychopathic versus nonpsychopathic offenders. *Journal of Forensic Psychiatry & Psychology*. First published on: 27July 2010 (iFirst)
- (13) Cooke, D. J., Michie, C., & Skeem, J. (2007) Understanding the structure of Psychopathy Checklist-Revised. *The British Journal of Psychiatry*, 190, 39–50.
- (14) DeLisi, M. (2009) Psychopathy is the unified theory of crime. *Youth Violence and Juvenile Justice*, 7, 256–273.
- (15) D'Silva, K., Duggan, C., & McCarthy, L. (2004) Does treatment really make psychopaths worse? A review of the evidence. *Journal of Personality Disorders*, 18, 163–177.
- (16) Edens, J. F., Marcus, D. K., Lilienfield, S. O., & Poythress, N. G.. (2006) Psychopathic, not psychopath: Taxometric evidence for the dimensional structure of psychopathy. *Journal of Abnormal Psychology*, 115, 131-144.

- (17) Edens, J. F., Petrila, J., & Buffington-Vollum, J. K. (2001) Psychopathy and the death penalty: Can the Psychopathy Checklist-Revised identify offenders who represent "a continuing threat to society"? *Journal of Psychiatry & Law*, 29, 433-481.
- (18) Erickson, S. K., & Vitacco, M. J. (2012) Predators and Punishment. *Psychology, Public Policy and Law*, 18, 1-17.
- (19) Fine, C., & Kennett, J. (2004) Mental impairment, moral understanding and criminal responsibility: Psychopathy and the purposes of punishment. *International Journal of Law and Psychiatry*, 27, 425-443.
- (20) Guay, J.-P., Ruscio, J., Knight, R. A., & Hare, R. D. (2007) A taxometric analysis of the latent structure of psychopathy: Evidence for dimensionality. *Journal of Abnormal Psychology*, 11, 701-716.
- (21) Guy, L. S., Edens, J. F., Anthony, C., & Douglas, K. S. (2005) Does psychopathy predict institutional misconduct among adults? A meta-analytic investigation. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 73, 1056-1064.
- (22) Hakkanen-Nyholm, H., & Hare, R. D. (2009) Psychopathy, homicide and the courts: Working the system. *Criminal Justice and Behavior*, 36, 761-777.
- (23) Hakkanen-Nyholm, H., Weizmann-Henelius, G., Salenius, S., Lindberg, N., & Repo-Tiihonen, E. (2009) Homicides with mutilation of the victim's body. *Journal of Forensic Sciences*, 54, 933-937.
- (24) Hall, J. R., & Benning, S. D. (2006) The "successful" psychopath: Adaptive and subclinical manifestations of psychopathy in the general population. In C. J. Patrick's (Ed.), *Handbook of psychopathy* (pp. 459-478). New York: Guilford Press.
- (25) Hare, R. D. (2003) *The Hare Psychopathy Checklist—Revised, 2nd edition*. Toronto, ON, Canada: Multi-Health Systems.
- (26) Hare, R. D., & Neumann, C. S. (2009) Psychopathy and its measurement. In P. J. Corr & G. Matthews (eds): *Cambridge handbook of personality psychology* (pp. 660-686). Cambridge: Cambridge University Press.
- (27) Hare, R., & Neumann, C. (2010) The role of antisociality in the psychopathy construct: Comment on Skeem and Cooke (2010). *Psychological Assessment*, 22, 446-454.
- (28) Hawes, S. W., Boccaccini, M. T., & Murrie, D. C. (2013) Psychopathy and the Combination of Psychopathy and Sexual Deviance as Predictors of Sexual Recidivism: Meta-Analytic Findings Using the Psychopathy Checklist—Revised. *Psychological Assessment*, 25, 233-243.
- (29) Herve, H. F., Mitchell, D., Cooper, B. S., Spidel, A., & Hare, R. D. (2004) Psychopathy and unlawful confinement: An examination of

- perpetrator and event characteristics. *Canadian Journal of Behavioural Science*, 36, 137–145.
- (30) Hildebrand, M., & de Ruiter, C. (2012) Psychopathic traits and change on indicators of dynamic risk factors during inpatient forensic psychiatric treatment. *International Journal of Law and Psychiatry*, 35, 276-278.
- (31) Hildebrand, M., de Ruiter, C., & de Vogel, V. (2004) Psychopathy and sexual deviance in treated rapists: Association with sexual and nonsexual recidivism. *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 16, 1–24.
- (32) Krauss, D. A., Sales, B. D., Becker, J. V., & Figueiredo, A. J. (2000) Beyond prediction to explanation in risk assessment research. *International Journal of Law and Psychiatry*, 23, 91–112.
- (33) Leistico, A. R., Salekin, R. T., DeCoster, J., & Rogers, R. (2008) A large-scale meta-analysis relating the Hare measures of psychopathy to antisocial conduct. *Law and Human Behavior*, 32, 28 – 45.
- (34) Macanović, N. (2009) Recidivizam [Recidivism]. *Socijalna misao*, 3, 169–177.
- (35) Međedović, J., Kujačić, D., & Knežević, G. (2012) Personality – related determinants of criminal recidivism. *Psihologija*, 45, 257-274.
- (36) Meloy, J. R. (2002) The "polymorphously perverse" psychopath: Understanding a strong empirical relationship. *Bulletin of the Menninger Clinic*, 66, 273-289.
- (37) Miller, J. D., & Lynam, D. R. (2001) Structural models of personality and their relations to antisocial behavior: A meta-analytic review. *Criminality*, 39, 765-797.
- (38) Morgan, A. B., & Lilienfeld, S. (2000) A meta-analytic review of the relation between antisocial behavior and neuropsychological measures of executive function. *Clinical Psychology Review*, 20, 113–136.
- (39) Morgan, J. E., Gray, N. S. & Snowden, R. J. (2011) The relationship between psychopathy and impulsivity: A multi-impulsivity measurement approach. *Personality and Individual Differences*, 51, 429-434.
- (40) Murrie, D. C., Boccaccini, M. T., Caperton, J., & Rufino, K. (2012) Field validity of the Psychopathy Checklist-Revised in sex offender risk assessment. *Psychological Assessment*, 24, 524-529.
- (41) Netland, J. D. (2010) *Measuring psychopathy traits and antisocial behaviors in three groups of male adolescent sexual offenders and male non-sexual delinquents*. Unpublished doctoral dissertation, University of Minnesota.
- (42) Olver, M. E., Lewis, K., & Wong, S.C. P. (2013) Risk reduction treatment of high-risk psychopathic offenders: The relationship of psychopathy

- and treatment change to violent recidivism. *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment*, 4, 160–167.
- (43) Paulhus, D. L., & Williams, K. M. (2002) The Dark Triad of personality: Narcissism, Machiavellianism, and psychopathy. *Journal of Research in Personality*, 36, 556-563.
- (44) Polaschek, D. L., & Daly, T. E. (2013) Treatment and psychopathy in forensic settings. *Aggression and Violent Behavior*, 18, 592-603.
- (45) Porter, S., ten Brinke, L., & Wilson, K. (2009) Crime profiles and conditional release performance of psychopathic and non-psychopathic sexual offenders. *Legal and Criminological Psychology*, 14, 109–118.
- (46) Porter, S., & Woodworth, M. (2007) "I'm sorry I did it ... but he started it": A comparison of the official and self-reported homicide descriptions of psychopath and non-psychopaths. *Law and Human Behavior*, 31, 91-107.
- (47) Porter, S., Woodworth, M., Earle, J., Drugge, J., Boer, D. (2003) Characteristics of sexual homicides committed by psychopathic and nonpsychopathic offenders. *Law and Human Behavior*, 27, 459–470.
- (48) Rice, M.E., Harris, G.T., & Cormier, C.A. (1992) An evaluation of a maximumsecurity therapeutic community for psychopaths and other mentally disordered offenders. *Law and Human Behavior*, 16, 399–412.
- (49) Reidy, D. E., Kearns, M. C., & DeGue, S. (2013) Reducing psychopathic violence: A review of the treatment literature. *Aggression and Violent Behavior*, 18, 527-538.
- (50) Roberts, A. D. L., & Coid, J. W. (2007) Psychopathy and offending behaviour: Findings from the national survey of prisoners in England and Wales. *Journal of Forensic Psychiatry and Psychology*, 18, 23–43.
- (51) Salekin, R. T., Worley, M. A., & Grimes, R. D. (2010) Treatment of psychopathy: A review and brief introduction to the mental model approach for psychopathy. *Behavioral Sciences and the Law*, 28, 235-266.
- (52) Savage, J. (2009) Understanding persistent offending: linking developmental psychology with research on the criminal career. In: J. Savage, (ed.), *The Development of Persistent Criminality* (pp. 3-33). Oxford: Oxford University Press.
- (53) Sifferd, K. L., & Hirstein W. (2013) On the Criminal Culpability of Successful and Unsuccessful Psychopaths. *Neuroethics*, 6, 129-140.
- (54) Skeem, J. L., & Cooke, D. J. (2010) Is criminal behavior a central component of psychopathy? Conceptual directions for resolving the debate. *Psychological Assessment*, 22, 433–445.

- (55) Skeem, J. L., Monahan, J., & Mulvey, E. P. (2002) Psychopathy, treatment involvement, and subsequent violence among civil psychiatric patients. *Law and Human Behavior*, 26, 577–603.
- (56) Smith, S. F., & Lilienfeld, S. O. (2012) Psychopathy in the workplace: The knowns and unknowns. *Aggression and Violent Behavior*, 18, 204-218.
- (57) Snowden, R. J., & Gray, N. S. (2011) Impulsivity and psychopathy: Associations between the Barrett Impulsivity Scale and the Psychopathy Checklist revised. *Psychiatry Research*, 187, 414–417.
- (58) Someda, K. (2009) An international comparative overview on the rehabilitation of offenders and effective measures for the prevention of recidivism. *Legal Medicine*, 11, 82–85.
- (59) Storey, J. E., Hart, S. D., Meloy, J. R., & Reavis, J. A. (2009) Psychopathy and stalking. *Law and Human Behavior*, 33, 237–246.
- (60) Swogger, M. T., Walsh, Z., & Kosson, D. S. (2007) Domestic violence and psychopathic traits: Distinguishing the antisocial batterer from other antisocial offenders. *Aggressive Behavior*, 33, 1– 8.
- (61) Vincent, G. M., Odgers, C. L., McCormick, A. V., & Corrado, R. R. (2008) The PCL:YV and recidivism in male and female juveniles: A follow-up into young adulthood. *International Journal of Law and Psychiatry*, 31, 287-296.
- (62) Walsh, Z., & Kosson, D. S. (2008) Psychopathy and violence: The importance of factor level interactions. *Psychological Assessment*, 20, 114–120.
- (63) Vaughn, M. G., & DeLisi, M. (2008) Were Wolfgang's chronic offenders psychopaths? On the convergent validity between psychopathy and career criminality. *Journal of Criminal Justice*, 36, 33-42.
- (64) Walters, G. D. (2003) Predicting institutional adjustment and recidivism with the Psychopathy Checklist Factor Scores: A meta-analysis. *Law and Human Behavior*, 27, 541–558.
- (65) Walters, G., & Duncan, S. (2005) Use of the PCL-R and PAI to predict release outcome in inmates undergoing forensic evaluation. *Journal of Forensic Psychiatry & Psychology*, 16, 459 – 476.
- (66) Walters, G. D., & Heilbrun, K. (2010) Violence risk assessment and facet 4 of the Psychopathy Checklist: predicting institutional and community aggression in two forensic samples. *Assessment*, 17, 259–268.
- (67) Walters, G., Knight, R., Grann, M., & Dahle, K. (2008) Incremental validity of the Psychopathy Checklist facet scores: Predicting release outcome in six samples. *Journal of Abnormal Psychology*, 117, 396–405.
- (68) Wong, S. C. P., & Hare, R. D. (2005) *Guidelines for a psychopathy treatment program*. Toronto, Canada: Multi-Health Systems.

- (69) Woodworth, M., & Porter, S. (2002) In cold blood: Characteristics of criminal homicides as a function of psychopathy. *Journal of Abnormal Psychology*, 111, 436-445.
- (70) Žukauskienė, R., Laurinavičius, A., & Česnienė, I. (2010) Testing factorial structure and validity of the PCL:SV in Lithuanian prison population. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 32, 363-372.

PSYCHOPATHY AND CRIMINALITY IN THE LIGHT OF CONTEMPORARY EMPIRICAL FINDINGS

Summary. Psychopathy is a set of personality traits that are characterized by self-interested and manipulative interpersonal style, emotional superficiality, impulsiveness and disinhibition and frequent involvement in antisocial behavior. Therefore, in the psychological and criminological literature psychopathy is mentioned as one of the most important dispositional constructs when it comes to criminal behavior and recidivism in offenses. In this paper we summarize and critically examine the role of psychopathy in crime through several themes: the production of anti-social behavior in general, the association of psychopathy with the type of the offence, in criminal relapse and success rate of treatment of people with severe psychopathic traits in penal conditions. Although the findings show that the role of psychopathy in these phenomena is important, we provide a discussion about several issues when it comes to the relationship of psychopathic traits and crime, particularly in relation to qualitative rather than a quantitative difference in the type of the crime in psychopathic individuals, tautological relationship between psychopathy and recidivism and untenable position that psychopathic traits are resistant to psychological treatment.

KEYWORDS: psychopathy / antisocial behavior / the type of offence / recidivism / treatment

KONCEPT SAMOINDUCIRANOG ULAN ANOG DEMOTIVIRANJA
NA POSLU – RAZLIKE ZAPOSLENIKA U JAVNOM
I PRIVATNOM SEKTORU

Joško Sindik*

Institut za antropologiju, Zagreb, Hrvatska

Sanja Tvarog

Centar za socijalni rad, azma

Ana Globo nik Žunac

Visoko u ilište Effectus, Zagreb

Uvriježeno je mišljenje da postoje neke razlike u radnoj motivaciji ovisno o zaposlenosti u državnom ili javnom u odnosu na privatni sektor. Cilj istraživanja bio je ispitati razlikuju li se zaposlenici različitog spola, dobi razine obrazovanja, sektora u kojem rade u preliminarnom teorijskom konceptu samoinducirane ulančane demotivacije. U tu svrhu konstruirali smo upitnik za mjerjenje tog koncepta. Ispitali smo uzorak "snježne grude" od 196 ispitanika, različitim dobnih skupina i stupnjeva obrazovanja, koji rade u javnom/državnom te u privatnom sektoru. Složenom analizom varijance (MANOVA) analizirali smo razlike između dimenzija demotiviranosti i navedenog skupa nezavisnih varijabli. Pokazalo se da se ispitanici razlikuju u odnosu na razinu stručne spreme i dobu skupinu, ali ne i u odnosu na spol te vrstu zanimanja (zaposlenost u državnom / javnom nasuprot privatnom sektoru). Također, pronašli smo i razlike u odnosu na interakciju između varijabli: dob i stručna spremna te dob, kategorija zanimanja i spol. U pravilu, postaje statistički značajne razlike (u odnosu na spomenute dvije variable te dvije interakcije) u jednoj dimenziji koncepta samoinducirane ulančane demotivacije:

* E-mail: josko.sindik@inantr.hr

*Zbornik IKSI, 1/2013 – S. Joško, S. Tvarog, A. Globočnik Žunac
„Koncept samoinduciranog ulančanog demotiviranja na poslu – razlike zaposlenika u javnom i privatnom sektoru”, (str. 29-47)*

pesimizam / racionalizacija. Veću samoinduciranu ulančanu demotiviranost pokazuju najstariji zaposlenici s nižim obrazovnim razinama. U budućim bi istraživanjima trebalo koristiti reprezentativniji uzorak ispitanika te kvalitetnije utemeljen teorijski koncept.

KLJUČNE RIJEĆI: dimenzije samoinducirane demotivacije / generalizacija / složena analiza varijance

1. UVOD

Uvriježeno je mišljenje da postoje neke razlike u radnoj motivaciji ovisno o zaposlenosti u državnom ili javnom¹ u odnosu na privatni sektor, tj. da postoje neke značajke zaposlenika u javnom sektoru, koje su različite od značajki zaposlenih u privatnom sektoru. Polazišta za ovakva razmišljanja najčešće su utemeljena na pretpostavci da državni ili javni posao "jamči" sigurnost zaposlenja, iz čega mogu proizlaziti i specifične značajke i stavovi zaposlenika u takvim poslovima. Činjenica je da se različiti poslovi u državnim i javnim službama bitno međusobno razlikuju, te nije lako jednostavno popisati njihova zajednička obilježja. S druge strane, poslovi u državnim službama u nekim se karakteristikama mogu približno poistovjetiti s poslom u javnim službama. Najvjerojatnije je ipak tumačenje po kojem nema jednostavnog odgovora na pitanje o razlikama zaposlenika u javnom nasuprot privatnom sektoru, jer postoje brojni utjecaji na razlike utvrđene u svakoj specifičnoj situaciji u kojoj se uspoređuju radni učinak, motivacija ili druge karakteristike zaposlenika u ova dva sektora. Po pitanju problematike razlika ljudi koji rade u privatnom nasuprot državnom/javnom sektoru provedena su brojna istraživanja, od kojih navodimo samo neka.

Boyne (2002) daje rezultate istraživanja koji ukazuje na male razlike između menadžera privatnih i javnih radnih organizacija. Uz teorijske argumente o razlikama između privatnih i javnih poduzeća, razmotreno je i 13 hipoteza o utjecajima javnosti, organizacijskog okruženja, ciljevima, strukturi i menadžerskim vrijednostima. Argumenti iz čak 34 empirijske studije razlika

¹ Državni sektor dio je javnog sektora, a obuhvaća sve državne jedinice čija je primarna uloga izvršavanje državnih funkcija (izvršne, zakonodavne i sudske). Stoga ćemo u ovom istraživanju koristiti izraze javni i državni sektor tretirati kao sinonime, ili ćemo koristiti njihov zajednički naziv - javni sektor (Upravno pravo, 2009).

između javnih i privatnih organizacija su kritički ocijenjeni. Samo tri od trinaest hipoteza je podržano od strane najvećeg broja empirijskih studija: javne organizacije su više birokratizirane i "javni" menadžeri su manje materijalno i organizacijski odgovorni u odnosu na kolege iz privatnog sektora. Međutim, većina statističkih dokaza koji proizlaze iz studija ne mogu jasno rastumačiti razlike privatnog i javnog sektora, pa se može reći da te razlike nisu tako velike, a da su potrebne sofisticirane metode za usporedbu menadžmenta u javnim i privatnim organizacijama. Vuori, Kingsley i Savolainen (2007) prezentiraju također vlastito gledište u odnosu na menadžment u javnom i privatnom sektoru. Pobornici privatizacije tvrde da će privatne organizacije bolje moći odgovoriti tržišnim pritiscima i pružiti visokokvalitetnu uslugu s nižim troškovima. Sviše često se javna odluka o privatizaciji tretira kao ili / ili odluka u vezi sa sektorom koji će biti najučinkovitiji davatelj usluga. To je problematično iz više razloga. Prvo, ljudi uviјek i ne dobiju ono za što su platili. Drugo, razlozi zašto se građanin izjasnio da preferira javni ili privatni sektor proizvodnje su često veoma nejasne. Treće, logika ili / ili odluke ne predstavlja smisao "loše" nasuprot "dobre" vrste usluge, jer ne uvažava kombinirane organizacije, koje su kombinacija javnog i privatnog sektora. Umjesto "dobrih" i "loših" sektora i menadžera, možda je potrebno školovati specijalizirane menadžere za javni i privatni sektor. Odsustvo s posla zbog bolovanja je u biti podjednako i u privatnim i javnim organizacijama, dobili su istraživači Human Engineering (2005), ukoliko se parcijalizira utjecaj spola, dobi zaposlenika te veličine radne organizacije. Naime, odsustvo zbog bolesti je češće kod žena, starijih ljudi te u većim radnim organizacijama, a to su faktori koji najčešće opisuju zaposlenike u javnom sektoru. Abraham i Haltiwanger (1995) su utvrdili faktore koji utječu na rast plaća u privatnom sektoru: stopa nezaposlenosti, stopa inflacije, broj radnih sati, ukupna produktivnost. Također, visina plaća u javnom sektoru utječe i na visinu plaća u privatnom sektoru, i obratno, dok politički faktori imaju mali utjecaj na visinu plaća u oba sektora (Bishop i Thompson, 1992). Primjerice, u Finskoj je provedena studija u kojoj je uspoređena produktivnost privatnog i javnog sektora tijekom posljednjih dvadeset godina (Hietanen, 2002). Pokazalo se da je produktivnost privatnog sektora porasla čak 60 %, što nije bio slučaj i s javnim sektrom. Tehničari u hitnoj medicinskoj službi, koji rade u javnom i privatnom sektoru, imaju sličnu obuku i radne zadatke, ali uočavaju se razlike u njihovom zadovoljstvu poslom, grupnoj koheziji i drugim aspektima njihova radnog iskustva, u korist privatnog sektora. U ovom slučaju bitno je usporediti više aspekata rada: problematiku plaća, ujednačenost rasporeda rada pojedinaca, sigurnost zaposlenja, ali i sustav nagrada za radnike u javnom sektoru (De Bernardo, 2008). Poister i Henry (1994) pak razmatraju razlike u

kvaliteti procjena privatnih i javnih usluga u Sjedinjenim Američkim Državama. Čelnik američkih Saveznih rezervi Paul Volcker i njegova komisija, analizirali su finansijske reperkusije poslovanja u državnom/javnom sektoru te izrazili zabrinutost zbog alarmantne percepcije korupcije u državnom/javnem sektoru i neefikasnosti vlade Sjedinjenih Američkih Država. Komisija je upozorila i da ovo opće nepovjerenje u državni/javni sektor može na duže staze ugroziti i sam demokratski proces. Autori zaključuju da je izgleda konvencionalna mudrost uzeti "zdravo za gotovo" konstataciju da je privatni sektor daleko superiorniji od javnog sektora, u smislu sveukupne efikasnosti. Nyssunen i suradnici (2006) su ispitivali razlike preferencija stomatologa koji rade u privatnom i javnom sektoru, ovisno o materijalnom statusu korisnika, te življenu u ruralnoj ili urbanoj sredini. Međutim, oni ističu činjenice da je rad u javnom sektoru gotovo neizbjegno manje efikasan nego onaj u privatnom, jer je u njemu sloboda regrutiranja kadrova, nagrađivanja, prikupljanja i raspodjele sredstava i resursa puno više neprirodna nego u privatnim organizacijama. Osim toga, javne i privatne usluge razlikuju se u poticajima koje daju pojedincima. Javne agencije ne pružaju materijalne poticaje za prihvatanje odgovornosti, ali materijalne poticaje nadopunjavaju drugim poticajima kao što je solidarnost. Gauch (1993) je istražujući menadžere informacijskih inženjera utvrdio da razlike između zaposlenih inženjera u privatnom i javnom sektoru nisu tako velike. Međutim, razlike među sektorima rastu što inženjeri više napreduju u hijerarhiji, jer inženjeri u javnim sektorima imaju manju kontrolu nad cijelokupnim sustavom. Cardona (2008) je dao prikaz zaključaka istraživanja sustava nagrađivanja vezanih uz produktivnost u javnim službama u zemljama članicama EU. Glavni su zaključci bili: sustavi plaćanja po učinku su skupi i traže vrijeme za primjenu (1); u mnogim slučajevima takvi sustavi su primjenjivi samo na višim razinama (2); rasuđivanje menadžera ograničeno je na pitanja kao što su mjerjenje učinka i raspodjela malog iznosa novaca koje je dostupno za plaćanje po učinku (3); neki su sustavi uvedeni kao pilot projekti s namjerom šire primjene kasnije, ali u odsustvu rigoroznih analiza učinaka pilot projekata nije jasno koliko široku primjenu je moguće uvesti (4); gotovo niti jedna od trenutačnih shema ne govori o pitanju neučinkovitosti, tj. nema kazne za neizvršenje zadatka (5); mjerjenje učinkovitosti, naročito u područjima gdje nema očiglednih kvantitativnih rezultata, vrlo je teško pitanje (6); nema dokaza da je sustav plaćanja po učinku doprinio poboljšanju učinkovitosti u upravljanju ljudskim resursima ili u kvaliteti pružene usluge (7); dodatno nagrađivanje nije značajna motivacija za zaposlenike (8); redovite, godišnje ili češće službene rasprave između menadžera i zaposlenika po učinku, ciljevi i postignuti napredak imaju pozitivne učinke na

motivaciju, tj. priznanje doprinosa pojedinca učinkovitosti organizacije. Činjenica da iskustvo s plaćanjem po učinku u državnim/javnim službama nije zadovoljavajuće ne bi trebalo voditi do zaključka da postoji urođena nemogućnost da se državne/javne službenike drži odgovornima za njihovu učinkovitost (Cardona, 2008). Ono što je problem u javnim upravama je kultura male učinkovitosti koja postoji u mnogim javnim službama i nedostatak menadžerske osjetljivosti za postizanjem većih i boljih rezultata iz javnih izvora. Rješenje tog nedostatka nije u uvođenju plaćanja po učinku u javnim službama, već pravljenje malih koraka prema razvijanju kulture uprave više vezane uz rezultate i učinkovitost. Studija OECD-a iz 2005. godine (Cardona, 2008) daje zaključke kako plaćanje po učinku ima mali ili nikakav učinak na povećanje motivacije javnih službenika. Možda je neophodno sjetiti se osnovnog cilja bilo kojeg upravljanja učinkom i sustava ocjene učinka u javnim službama. Ti sustavi i tehnike imaju smisla samo ako je cilj povećati i poboljšati odgovornost javnih dužnosnika i učinkovitost javnih institucija. To podrazumijeva da bi trebale biti vidljive jasne veze između tehnika i općenitijih promjenljivih procesa menadžmenta koji bi u najboljem slučaju uključivali prekrasanje politike javnih ljudskih resursa u zemlji, dok bi osnovne javne službe i vrijednosti javne uprave ostali netaknuti ili osnaženi: predvidljivost, regularnost, pravna sigurnost, pravednost, itd. Lee-Ross (2002) procjenjuje karakteristike posla šefove bolnica iz javnog i privatnog sektora u Australiji. Pokazao je da je posao šefa u privatnim bolnicama puno izazovniji i s većim motivacijskim potencijalnom nego kod šefova zaposlenih u javnom sektoru. Oslanjanje na tehnologiju u bolničkim uslugama dovelo je pak do demotiviranosti, te pada produktivnih vještina. De Vos i Buelens (2007) su ispitivali razlike između zaposlenih u privatnom i javnom sektoru koje se tiču motivacijskih dimenzija "psiholoških" radnih ugovora: mogućnosti razvoja karijere, sadržaja posla, financijske nagrade, "društvene atmosfere" (socio-emocionalnih aspekata) te poštivanja privatnog života. Podaci iz ankete za čak 4956 belgijskih zaposlenika zaposlenih pokazuju da, su u odnosu na zaposlenike u privatnom sektoru, oni iz javnog sektora bolje motivirani. Dva su temeljna izvora tih razlika: oni u privatnom sektoru pridaju veću važnost razvoju karijere i financijskim mogućnostima nagrađivanja radnih zalaganja.

Međutim, ima istraživanja koja ukazuju na (djelomično ili posve) drugačije rezultate.

Frank i Lewis (2004) su ispitivali da li su zaposlenici u državnom/javnom sektoru "više lijeni" od zaposlenika u privatnom sektoru. Utvrdili su tri razlike koje mogu utjecati na različite razine rada truda u dva sektora. Prvo, državni/javni i privatni sektor mogu ponuditi različite intrinzične i ekstrinzične nagrade. Drugo, zaposlenici u državnom/javnom i privatnom sektoru mogu tražiti

različite nagrade i različito ih vrednovati. Treće, zaposlenici u javnom i privatnom sektoru mogu se razlikovati u radnoj etici i drugim karakteristikama ličnosti koje utječu na rad i zalaganje. Autori navode podatke iz General Social Survey, provedenih tijekom 1989. i 1998., u kojima se pokazalo da zaposleni u državnim/javnim službama ulažu malo veći trud, nego oni koji rade u privatnom sektoru. Naime, dio državnih/javnih poslova nudi zanimljivije poslove i mogućnost pomoći drugima.

Sve u svemu, u nizu istraživanja se pokazalo da nema sistematskih intrinzičnih prednosti rada u privatnom sektoru u odnosu na radnu efikasnost. Nema također dokaza za pretpostavku da je rad u javnom sektoru intrinzično manje vrijedan ili manje efikasan (Estache i Rossi, 2002; Estache i Kouassi, 2002). Međutim, ozbiljnu poteškoću u istraživanjima efikasnosti i motivacije u ova dva sektora je i interakcija ova dva sektora, jer je vrlo čest slučaj da u poslovima koji su formalno u domeni javnog sektora sudjeluju na ovaj ili onaj način i privatni poduzetnici (Martin i Parker, 1997; Mary i Walsh, 2000).

Koncept samoinducirane ulančane demotivacije opisuje "lanac" demotivacijskih procesa i destruktivnih međudjelovanja zaposlenika, u uvjetima postsocijalističkog društva. Naime, u socijalističkom društvenom poretku koji je uz nedvojbeno pozitivne ideale u određenim aspektima previše optimistično gledao na konstruktivnost ljudske prirode, došlo do procesa čije posljedice osjećamo i dan danas: (prosječno) loša produktivnost, niska radna motivacija i usporen ritam konstruktivnih gospodarskih promjena. Premda nipošto ne možemo reći da je "sve tako crno", činjenica je smo se u svakodnevnom životu osobno susreli s radnim situacijama u kojima mladi entuzijasti nakon razmjerno kratkog razdoblja u radnim sredinama izgube pozitivan radni elan, postaju nezadovoljni, te šire svoje nezadovoljstvo kao "zarazu". Upravo interakcijom uzroka, posljedica i načina pokazivanja ovakve "zaraze" bavi se koncept samoinduciranog ulančanog motiviranja, koji je domislio autor, polazeći od praktičnih iskustava. Polazište za definiranje tih manifestacija demotiviranosti je u biti induktivno: osnovano je na većem broju prikupljenih i zabilježenih karakterističnih stavova, ponašanja i razmišljanja zaposlenika s kojima su autori u vlastitoj radnoj praksi imali prilike surađivati. Hipotetski, ovaj koncept u interakciji je s nizom psiholoških konstrukata, kao što su osobine posla, dominantni oblik motivacije, lokus kontrole, grupna kohezija. Uz negativne ishode, koji se od krajnjih posljedica (npr. loša produktivnost, ekstrinzična motiviranost, eksternalni lokus kontrole, afektivno usmjerena grupna kohezija, mobbing, stres, bolest) povratnom spregom vraćaju na široko izvorište (postsocijalizam), usporavajući proces konstruktivnih društvenih promjena, pozitivna povratna sprega podrazumijeva pozitivnu

zaokupljenost poslom, koja podrazumijeva očaravajuću obuzetost (flow), veću produktivnost, stvaranje intrinzične i autentične motivacije, internalni lokus kontrole. Pozitivna povratna sprega teorijski djeluje kao protuteža negativnoj, pa su transformacije društva moguće i u pozitivnom smjeru.

Stavove i mišljenja koja opisuju značajke samoinducirane ulančane demotivacije smo u preliminarnom istraživanju podijelili u nekoliko provizornih sadržajnih cjelina: stavovi i razmišljanja o životu općenito, atribucija uzroka pojedinih zbivanja, elementi samopoimanja (samopercepcija i samovrednovanje). Navedene sadržajne cjeline u osnovi objedinjuju skup kognicija i osjećaja koje nastoje "opravdati" nešto nižu razinu radne motivacije te potencijalno manju povezanost poslovnog aspekta života s ostvarivanjem važnih osobnih životnih ciljeva. S druge strane, vjerojatno je i da postoji istovremena (vjerojatna) težnja održavanja samopoštovanja (prvenstveno pozitivne slike o sebi) i samoefikasnosti (ponajprije doživljaja vlastite važnosti u poslovnom krugu, te doživljaja vlastite kompetentnosti u vanposlovnoj sferi). Naime, vjerojatno je da će se demotiviranost očitovati u eksternalnoj atribuciji poslovnih i životnih zbivanja, ili pak racionalizaciji razloga i okolnosti vlastitog poslovnog uspjeha odnosno statusa. To bi trebalo rezultirati i brojnim vjerovanjima i stavovima koji nastoje "opravdati" te hipotetske atribucije i racionalizacije.

Cilj istraživanja bio je utvrditi razlike u stavovima i mišljenjima koji reflektiraju pojavnost konstrukta samoinducirane ulančane demotiviranosti u odnosu na niz nezavisnih varijabli te njihove interakcije: kategorija zanimanja (zaposlenost u javnim ili državnim službama / privatnom sektoru), spol, dobnu skupinu te obrazovnu razinu.

2. METODA

2.1. Ispitanici

Ispitan je uzorak "snježne grude" ispitanika oba spola (48 muškaraca i 148 žena), dobi od 20 do 65 godina, heterogenih zanimanja te stupnjeva obrazovanja (ukupno $N = 196$). Po dobi smo ispitanike podijelili u tri subskupine: najmlađe (20-35 godina, $N=85$), prosječno stare (35-50 godina, $N=92$) te nastarije (50-65 godina, $N=19$). Po stručnoj spremi, 32 ispitanika bila su srednje stručne spreme (SSS), 40 više (VŠS), 109 visoke (VSS) te 15 s magisterijem ili doktoratom. Po obrazovanju smo ispitanike dihotomizirali u

dvije dobne grupe: nižih razina obrazovanja (SSS, VŠS) te viših razina obrazovanja (VSS, Mr, Dr)². Među ispitanicima bilo je čak 52 psihologa, 44 odgajatelja te 43 ispitanika koji su diplomirali na drugim društveno-humanističkim studijima (sociolozi, defektolozi, liječnici, pedagozi), 26 ekonomista i pravnika te 31 inženjer elektrotehnike odnosno prometnih znanosti. Struktura uzorka ispitanika u odnosu na njihovu profesiju, postojala je potpuna podudarnost između zaposlenosti u javnom sektoru i društveno-humanističke orijentacije (izuzev pravnika i ekonomista), te privatnog sektora i zanimanja u prirodnim znanostima (zajedno s pravnicima i ekonomistima). Ovakva zastupljenost subuzoraka direktna je posljedica principa odabira ispitanika ovom neprobabilističkom metodom ("snježne grude"). Drugim riječima 57 ispitanika radilo je u privatnom, a preostalih 139 u državnom ili javnom sektoru. U odnosu na stupanj stručne spreme, uzorak ispitanika je trihotomiziran: ispitanici su podijeljeni u grupe sa srednjom te višom stručnom spremom, dok su oni s visokom stručnom spremom, te oni koji imaju magisterij odnosno doktorat uvršteni u treći subuzorak. Od svih ispitanika (muškarci), 15 ih je bilo zaposленo u javnom sektoru, a preostalih 33 u privatnom. Od svih ispitanica (žene), 124 ih je bilo zaposleno u javnom sektoru, a preostalih 24 u privatnom.

2.2. Varijable

Upitnik Samoinduciranog ulančanog demotiviranja (u daljem tekstu SUD) sastavili su autori za potrebe ovog istraživanja, na temelju prethodno opisnih pretpostavki. S obzirom da je direktno polazište u formuliranju čestica bio "novi" teorijski koncept, osnovan na karakterističnim stavovima i razmišljanjima ljudi iz prakse, čestice sadržajno objedinjuju pokazatelje organizacijske klime, te specifične stavove prema poslu i organizaciji, državi, spolnim ulogama, braku, ljudskoj prirodi. Kao takve, moglo su se "logički" grupirati primjerice u stavove koji ukazuju na opće odrednice organizacijske klime, pesimizam, negativno vrednovanje drugih ljudi, eksternalnu atribuciju, racionalizaciju neuspjeha, zaokupljenost socijalnim odnosima, ali i na druge načine. Sve su to moglo biti i hipotetske latentne dimenzije cijelokupnog mernog instrumenta.

Uz varijable koje su zapravo čestice upitnika SUD, prikupljeni su podaci o demografskim varijablama: spol, kronološka dob ispitanika, vrsta

² u daljem tekstu, izraz "niže" razine obrazovanja zapravo znače srednju i višu stručnu spremu, a "više" razine obrazovanja visoku stručnu spremu i magisterij te doktorat

završenog studija, zaposlenost u privatnom odnosno javnom sektoru, stupanj stručne spreme, duljina radnog staža. Upitnik SUD sastojao se inicijalno 28 čestica sa skalom Likertova tipa od pet stupnjeva: od "uopće se ne slažem" (1) do "u potpunosti se slažem" (5) sa slijedećim sadržajem tvrdnji (tablica 2). Ispitanici su imali zadatku izraziti u koliko se mjeri slažu sa sadržajem pojedinih tvrdnji.

Nakon provedene faktorske (zapravo komponentne analize koju ćemo zbog jednostavnosti nazivati faktorskom) analize definirali smo još tri varijable koje su zapravo ukupni rezultati po dimenzijama upitnika (jednostavne linearne kombinacije čestica koje definiraju pojedinu dimenziju). Na temelju rezultata faktorske analize dobivene su tri latentne dimenzije koje tumače ukupno samo 36 % ukupne varijance, u manifestnom prostoru samoinducirane ulančane demotivacije, koje smo nazvali: pesimizam/racionalizacija, društvena usmjerenošć, sposobnost procjene drugih ljudi (Sindik, 2011). Upitnik Samoinducirane ulančane demotivacije zaposlenika pokazao se nisko ali zadovoljavajuće pouzdanim mjernim instrumentom u sve tri dimenzije koncepta. Prvi faktor (10 čestica) nazvan je "pesimizam/ racionalizacija", budući da taj faktor najviše saturiraju varijable koje u osnovi opisuju pesimističke stavove prema životu i drugim ljudima. Drugi ljudi se interpretiraju kao uspješniji, ali zbog toga jer se drugi ljudi percipiraju umješniji u socijalnim odnosima, te bolje prezentiraju sebe i svoj rad u javnosti. Indirektno, to potencijalno može ukazivati na racionalizaciju vlastitih neuspjeha, te na odricanje vlastite sposobnosti pojedinca da nešto u životu sam promijeni (eksternalna atribucija). Pouzdanost skale definirane česticama ovog faktora je 0,717 (Cronbach's α). Drugi faktor (9 čestica) nazvan je "društvena usmjerenošć", a definiraju ga većinom varijable koje opisuju zadovoljavanje vlastitih potreba te vrednovanje vlastitih i tuđih postignuća prvenstveno putem gledišta drugih ljudi (manje se rukovode osobnim ili objektivnim kriterijima, a više percepcijom tuđih viđenja i vrednovanja). Pojednostavljeni, ovaj faktor mogli bismo smatrati aspektom ekstraverzije. Pouzdanost skale definirane česticama ovog faktora bila je 0,680 (Cronbach's α). Treći faktor (6 čestica) nazvan je "sposobnost procjene drugih ljudi", jer ga određuju čestice koje opisuju iznimnu važnost i vjeru u ispravnost vlastite procjene drugih ljudi. Pouzdanost skale definirane česticama ovog faktora bila je 0,653 (Cronbach's α).

2.3. Postupak

Upitnik SUD poslan je tijekom ljeta 2007. godine putem e-maila većem broju ljudi, za koje su autori znali da su zaposleni u privatnom ili pak državnom/

javnom sektoru. Također, ispitanicima koje su direktno kontaktirali autori je dana instrukcija prosljediti upitnik svojim poznanicima, istovjetnog stupnja stručne spreme te zanimanja, zaposlenim u javnom ili privatnom sektoru. Istraživanje je provedeno s garantiranoj anonimnošću te znanstvenom svrhom istraživanja.

2.4. Metode obrade podataka

Obrada podataka provedena je statističkim programom SPSS 11. Najprije smo na cijelokupnom uzorku ispitanika utvrdili deskriptivne karakteristike čestica, a potom smo u dvije iteracije analize glavnih komponenti s varimax rotacijom utvrdili latentne dimenzije upitnika te provjerili pouzdanost čestica koje pojedine dimenzije definiraju. U finalnoj analizi, koje ćemo rezultate prikazati, složenom analizom varijance (MANOVA) utvrdili smo razlike u tri dimenzije samoinducirane demotiviranosti (Pesimizam/ racionalizacija, Društvena usmjerenost i Sposobnost procjene drugih ljudi), u odnosu na nezavisne varijable i njihove interakcije: kategorija zanimanja, spol, dobna skupina te obrazovna razina. U slučajevima kad pojedini je pojedini subuzorak ispitanika u analizama razlika putem interakcija dvije ili više nezavisnih varijabli bio manji od 30, koristili smo Mann U Whitney neparametrijski test za analize razlika. U svim analizama, kao maksimalnu razinu značajnosti koristili smo $p < 0,05$.

3. REZULTATI

U tablici 1 prikazana je deskriptivna statistika za dimenzije upitnika. Najmanji prosječni rezultat pronašli smo za dimenziju Pesimizam/ racionalizacija, a najveći za Društvenu usmjerenost. Standardno raspršenje je najveće za dimenziju Pesimizam/ racionalizacija, a najmanje za Sposobnost procjene drugih ljudi. Od normalne distribucije odstupa jedino Sposobnost procjene drugih ljudi, ali tek uz $p < 0,05$ (te ju uvjetno možemo smatrati približno normalnom).

Tablica 1. Deskriptivna statistika za dimenzije upitnika Samoinducirane ulančane demotiviranosti (SUD) na cjelokupnom uzorku ispitanika

Dimenzija	Broj čestica	Prosječna M	Prosječno σ	K-S Z	p
Pesimizam/ racionalizacija	10	2,48	0,66	1,26	p>.05
Društvena usmjerenost	9	2,97	0,65	.929	p>.20
Sposobnost procjene drugih ljudi	6	2,92	0,57	1,42	p<.05

Legenda: M= aritmetička sredina, σ = standardno raspršenje, K-S Z= Z vrijednost Kolmogorov-Smirnov testa, p= vjerojatnost značajnosti (napomena: prosječne M i σ dobivene su dijeljenjem M i σ brojem čestica pojedine skale)

U tablici 2 uočljivo je da su pronađeni statistički značajni efekti u dimenzijama upitnika Samoinducirane ulančane demotiviranosti (SUD) za nezavisne varijable: dobna skupina, stručna spremna. Spolne razlike nisu se pokazale statistički značajnim. U analizama interakcija, pokazalo se da su efekti značajni za interakcije između nezavisnih varijabli: dob i stručna spremna te dob, kategorija zanimanja i spol.

Tablica 2. MANOVA-e za dimenzije upitnika Samoinducirane ulančane demotiviranosti (SUD) u odnosu na nezavisne varijable (kategorija zanimanja, dobna skupina, spol, stručna spremna)

Efekt	Pillai's Trace	F-test	Stupnjevi slobode	Pogreška stupnjevi slobode	Značajnost F-testa
Dob	,12	3,54	6	334	<.05
Zanimanje	,04	2,15	3	166	>.05
Stručna spremna	,14	4,16	3	166	<.01
Spol	,03	1,88	3	166	>.10
Dob/Zanimanje	,01	0,75	3	166	>.20
Dob/Stručna spremna	,16	2,34	12	346	<.05
Zanimanje/Stručna spremna	,06	1,87	6	334	>.05
Dob/Spol	,04	1,21	6	334	>.20
Zanimanje/Spol	,01	0,72	3	166	>.20
Stručna spremna/Spol	,06	1,65	6	166	>.10
Dob/Zanimanje/Spol	,05	3,06	3	166	<.05
Dob/Zanimanje/Stručna spremna	,00	0,25	3	166	>.20
Dob/Spol/Stručna spremna	,00	0,00	3	166	>.20
Spol/Zanimanje/Stručna spremna	,00	0,00	3	166	>.20

Legenda: * iskazana vrijednost F samo za Pillai's Trace

U tablici 3 prikazani su univarijatni efekti u odnosu na dimenziju zavisnih varijabli za koje su pronađene razlike, u odnosu na više nezavisnih varijabli te njihove interakcije. Vizualnom inspekcijom tablice 3 uočljivo je da ispitanike najviše razlikuje dimenzija pesimizam/ racionalizacija (u čak devet od ukupno 10 slučajeva gdje je pronađena statistička značajnost efekta), i to za sve nezavisne varijable: dob, kategorija zanimanja, stručna spremna, spol. Samo jedna je razlika statistički značajna za

dimenziju društvena usmjerenošć. Niti jedna razlika nije statistički značajna za sposobnost procjene drugih ljudi. među nezavisnim varijablama, najveći broj statistički značajnih razlika pronašli smo za varijablu stručna spremna, koja razlikuje ispitanike prema obje dimenzije samoinducirane demotiviranosti (za koje smo pronašli statistički značajne razlike).

Tablica 3. Značajni univarijatni efekti za dimenzije upitnika Samoinducirane ulančane demotiviranosti (SUD) u odnosu na nezavisne varijable (kategorija zanimanja, dobna skupina, spol, stručna spremna)

Zavisna varijabla	Stupnjevi slobode	F-test	Dobna kategorija	Aritmetičke sredine
Pesimizam/ racionalizacija	2	5,93**	Najmađi Prosječni Najstariji	26,30 27,89 34,93
Zavisna varijabla	Stupnjevi slobode	F-test	Stručna spremna	Aritmetičke sredine
Pesimizam/ racionalizacija	2	11,66**	Niža Viša	27,99 23,01
Zavisna varijabla	Stupnjevi slobode	F-test	Dobna kategorija / Zanimanje	Aritmetičke sredine
Pesimizam/ racionalizacija	1	5,470*	Najstarija – državni Najmlađa – državni	34,93 25,45
Zavisna varijabla	Stupnjevi slobode	F-test	Dobna kategorija / Spol	Aritmetičke sredine
Pesimizam/ racionalizacija	1	4,356*	Najmlađa – muškarci Najstarija - žene	25,16 35,31
Zavisna varijabla	Stupnjevi slobode	F-test	Dobna kategorija / Stručna spremna	Aritmetičke sredine
Pesimizam/ racionalizacija	1	4,147*	Najmladi - viša Najstariji - niža	24,75 37,33
Zavisna varijabla	Stupnjevi slobode	F-test	Kategorija zanimanja / Stručna spremna	Aritmetičke sredine
Pesimizam/ racionalizacija	1	4,896*	Državni - viša Privatni - niža	25,12 33,67
Društvena usmjerenošć	1	6,144*	Državni - niža Državni - viša	18,52 16,28
Zavisna varijabla	Stupnjevi slobode	F-test	Dobna kategorija / Zanimanje / Stručna spremna	Aritmetičke sredine
Pesimizam/ racionalizacija	1	4,676*	Najmlađi – državni – viša Najstariji – državni - niža	24,46 33,67
Zavisna varijabla	Stupnjevi slobode	F-test	Dobna kategorija / Spol / Stručna spremna	Aritmetičke sredine
Pesimizam/ racionalizacija	1	3,921*	Najmlađi – muškarci – viša Najstariji – žene - niža	23,65 37,33
Zavisna varijabla	Stupnjevi slobode	F-test	Kategorija zanimanje / Spol / Stručna spremna	Aritmetičke sredine
Pesimizam/ racionalizacija	1	6,879**	Državni – muškarci – viša Privatni – žene - niža	20,80 40,33

Legenda: ** statistički značajno uz $p<0,01$; * statistički značajno uz $p<0,05$;

4. RASPRAVA

Kao glavni nalaz istraživanja, pronašli smo da se na temelju konstrukta samoinducirane ulančane demotivacije mogu statistički značajno razlikovati ispitanici prema stupnju stručne spreme i prema dobnoj grupi, ali ne i u odnosu na kategoriju zanimanja, niti u odnosu na spol. Bez obzira na nedostatnu teorijsku utemeljenost konstrukta, što se očituje i u malom postotku objašnjenje varijance, isti posjeduje određenu dijagnostičku valjanost, barem na ispitanom uzorku ispitanika. U prethodnom istraživanju, u kojem su analizirane razlike u dimnezijama ovog konstrukta samo u odnosu na obrazovnu razinu (Sindik, 2011), pokazalo se da se na temelju psiholoških posljedica demotiviranosti mogu razlikovati zaposlenici različitih razina stručne spreme. Značajne razlike pokazale su se i za interakcije između nezavisnih varijabli: kategorija zanimanja i stručna spremna; dob i spol; dob, spol i stručna spremna; spol, kategorija zanimanja i stručna spremna. Pokazalo se dakle da i varijabla spol, u interakciji s drugim varijablama, razlikuje ispitanike i ispitanice u dimenziji pesimizam / racionalizacija, što se očituje i u univarijatnim razlikama.

Na temelju prethodnih istraživanja, mogli smo očekivati spolne razlike u dimenzijama društvena usmjerenost te sposobnost procjene drugih ljudi, u smjeru većih rezultata kod ispitanica. Naime, u istraživanjima se pokazalo da muškarci u većoj mjeri posjeduju tzv. instrumentalne karakteristike (orijentiranost prema cilju, neovisnost i odlučnost), dok žene više posjeduju tzv. ekspresivne karakteristike (usmjerenost na međuljudske odnose, ljubaznost i osjećajnost) (Spence, Deaux i Helmreich, 1985). U pogledu vrijednosnih orijentacija, pokazalo se da već kod djevojčica i dječaka, djevojčice više preferiraju ljudе, a dječaci stvari. Dječaci su kompetitivniji, a djevojčice više surađuju (Pease i Pease, 2003). Po navedenom, moguće je da postoje dijelom biološki urođene a dijelom ranim odgojem stečene razlike muškaraca i žena u specifičnim vrstama socijalne usmjerenosti, koje se mogu reflektirati i na doživljenu sposobnost procjene drugih ljudi te na vrednovanje širokog spektra društvenih zbivanja ali i vlastitih ponašanja i postignuća, posredstvom komunikacije o tim zbivanjima, ponašanjima i postignućima s drugim ljudima. Drugo tumačenje polazi od spolnih stereotipa, kojima mogu podjednako biti podložne žene kao i muškarci (Devine, 1989): možda je za žene društveno poželjnije biti socijalno usmjeren, i kao takav percipirano vještiji u procjeni drugih ljudi. Međutim, u ovom istraživanju nismo dobili očekivane rezultate, izuzev za dimenziju pesimizam / racionalizacija, za koju najveće prosječne rezultate postiže najstarija dobra grupa žena, odnosno

najstarija dobna grupa žena s nižim razinama obrazovanja te žene s nižim razinama obrazovanja koje rade u privatnom sektoru. Razlike koje su nastale u odnosu na interakciju sa sektorom u kojem ispitanici i ispitanice rade mogu biti povezane i sa statusom radnog mjesta, jer situacija može biti bitno drugačija da li je riječ o menadžerima (Boyne, 2002; Vuori, Kingsley i Savolainen, 2007) ili podređenima. To može biti i racionalno tumačenje za interakcije spola sa dobnom grupom i razinama obrazovanja, gdje, ovisno o atraktivnosti radnog mjesta, ljudi različito percipiraju svoj trenutni i budući status. A upravo percepcija vlastitog statusa (jasno uz ostale čimbenike vezane uz posao kao što su npr. zadovoljstvo poslom, organizacijska odanost, itd.) može biti razlog za veću ili manju izraženost dimenzije pesimizam / racionalizacija.

U odnosu na razinu stručne spreme, ispitanici se razlikuju u dimenziji upitnika pesimizam / racionalizacija. Dobiveni rezultati su bili u hipotetski očekivanom smjeru: ispitanici iz subuzorka niže obrazovanih pokazuju naglašeniju dimenziju pesimizam/ racionalizacija. Naime, vjerojatno je da ljudi koji su manje obrazovani u prosjeku i rade poslove koji su manje atraktivni (bez obzira na zaposlenost u javnom odnosno privatnom sektoru, kako se pokazalo u prethodnom istraživanju – Sindik, 2011), te percipiraju svoj radni a i općenito socijalni status kao nešto manje vrijedan, a mogućnost napredovanja manjom. A to ih možda navodi i na opći životni pesimizam te usmjerenost na druge ljude, gdje je vjerojatno da će i ta socijalna usmjerenost većinom težiti eksternalnoj atribuciji vlastitog poslovnog i životnog statusa. Stoga bismo osmišljeni koncept samoinduciranog ulančanog demotiviranja mogli uvjetno i oprezno nazvati i onim što se kolokvijalno naziva "sindrom srednje stručne spreme".

Statistički značajne razlike u konceptu samoinduciranog ulančanog demotiviranja pronađene su i u odnosu na dobnu skupinu ispitanika. Ispitanici se razlikuju u dimenziji pesimizam/ racionalizacija (pojedinačno i u interakciji s drugim nezavisnim varijablama) u odnosu na dobnu skupinu. Ispitanici iz najstarije dobne skupine ispitanika pokazuju najnaglašeniji pesimizam/ racionalizaciju, dok u drugim dimenzijama nema statistički značajne razlike. Stariji djelatnici u principu imaju manju vjerojatnost očekivanja napredovanja, češće imaju simptome sagorijevanja na poslu (Hurrell i McLaney, 1988). Za sagorijevanje na poslu treba uzeti u obzir šest dimenzija neusklađenosti između posla i osobnih vrijednosti, potreba i mogućnosti (Leiter i Maslach, 2011), koje također mogu imati utjecaja i na pojavnost samoinduciranog ulančanog demotiviranja. U tom pravcu može ići i dorada preliminarnog modela koncepta samoinduciranog ulančanog demotiviranja u budućim istraživanjima. Također, u tumačenju rezultata, uz

važnu opasku o vrsti radnog mesta koje može utjecati i na karakteristike demotivacije, treba dodati da još niz čimbenika treba uzeti u obzir tijekom razmatranja ovog kompleksnog pitanja: problematiku plaća, ujednačenost rasporeda rada pojedinaca, sigurnost zaposlenja, ali i sustav nagrada za radnike u javnom sektoru (De Bernardo, 2008).

Barem nekoliko je bitnih nedostataka (a odatle i mogućnosti generalizacije rezultata) ovog istraživanja. Jedan temeljni nedostatak proizlazi iz nedovoljne reprezentativnosti uzorka "snježne grude" ispitanika u istraživanju. Nadalje, nismo imali točan uvid koji su ispitanici odbili sudjelovati u istraživanju, što se moglo reflektirati i na rezultate. S druge strane, u strukturi uzorka ispitanika postojao je nesrazmjer broja zaposlenih u privatnom u odnosu na javni sektor, kao i u broju ispitanika u odnosu na broj ispitanica. Nadalje, subuzorci ispitanika bili su heterogeno zastupljeni u pogledu različitih vrsta zanimanja: u javnim službama, najviše je bilo odgojitelja, ostalih društvenih zanimanja, a tek manji broj zaposlenika bio je iz prirodno/tehničkih zanimanja, još manji broj je ekonomista/pravnika, a najmanje psihologa. Uzorak zaposlenih u privatnom sektoru možda je bio bitno pozitivnije seleкционiran u odnosu na razinu stručne spreme (većinom je bila riječ o diplomiranim inženjerima elektrotehnike). U budućim istraživanjima trebalo bi voditi računa da uzorak ispitanika bude reprezentativniji, što bi svakako neutraliziralo dio manjkavosti ovog istraživanja. Na reprezentativnjem uzorku moglo bi se doći do relevantnijih zaključaka o prirodi korištenog koncepta, te o razlikama na razini demografskih varijabli: spola, dobi, mesta zaposlenja, stručne spreme. U tu svrhu mogli bismo prikupiti podatke o potencijalno važnim moderatorskim i mediatorskim varijablama, npr.: finansijsko blagostanje, osobne karakteristike poput bazičnog mentalnog zdravlja, privrženosti zaposlenju, stupnja aktivnosti, vulnerabilnosti na stres, doživljenog uzroka demotiviranosti, mogućnosti samostalnog planiranja i ostvarivanja ciljeva; karakteristika kao što su obiteljski i socijalni status, finansijska sigurnost, jasnoća i predvidljivost okoline, socijalna potpora (Matko, 2002). S konceptualnog stanovišta, bitni nedostatak istraživanja svakako je nedorađenost teorijskog okvira koji je bio polazište u istraživanju. Konstrukt samoinducirane ulančane demotivacije predstavlja vrlo heterogen sklop karakteristika, koje bi iznimno zanimljivo bilo sustavno istražiti u budućnosti. Zato je mogućnost generalizacije istraživanja mala, a daljnja istraživanja su potrebna, s modificiranim mjernim instrumentom koji proizlazi iz definiranih teorijskih polazišta na reprezentativnjem uzorku.

Praktične implikacije istraživanja mogu se reflektirati u maštovitijem i sustavnijem unaprjeđenju motivacijskih potencijala poslova, primjerice na način kako to sugeriraju Hackman i Oldham (1980). Oni vjeruju da

menadžeri mogu unaprijediti motivacijski potencijal slijedeći pet koncepata: kombiniranjem zadataka, formiranjem prirodne radne grupe, uspostavom odnosa s korisnicima usluga, vertikalnim opterećenjem, otvorenim kanalima za povratne informacije, davanjem veće kontrole zaposlenima. Obogaćivanje posla podrazumijeva da menadžer treba poticati osjećaj svrshodnosti i osjećaj odgovornosti svim podređenima, kao i pružiti povratne informacije o rezultatima njihovih izvršenih zadataka. Davanje veće kontrole uposlenima znači prebacivanje ovlaštenja i odgovornosti sa menadžera na sve zaposlenike i uključivanje zaposlenika u proces donošenja odluka. Na temelju nalaza ovog istraživanja, vjerojatno je da pritom treba voditi računa o tome da se pri kreiranju rješenja za unaprjeđenje motivacijskih potencijala poslova, neizostavno vodi računa o dobi zaposlenika te o razini njihova obrazovanja.

5. ZAKLJU CI

Na temelju dimenzija upitnika, statistički značajno se mogu razlikovati ispitanici u odnosu na razinu stručne spreme i dobnu skupinu, ali ne i u odnosu na spol te vrstu zanimanja (zaposlenost u državnom / javnom nasuprot privatnom sektoru). Također, pronašli smo i razlike u odnosu na interakciju između varijabli: dob i stručna spremna te dob, kategorija zanimanja i spol. U pravilu, postoje statistički značajne razlike (u odnosu na spomenute dvije varijable te dvije interakcije) u jednoj dimenziji koncepta samoinducirane ulančane demotivacije: pesimizam / racionalizacija. Veću samoinduciranu ulančanu demotiviranost pokazuju najstariji zaposlenici s nižim obrazovnim razinama. U budućim bi istraživanjima trebalo voditi računa o reprezentativnosti uzorka ispitanika, kvalitetnjem utemeljenju teorijskog koncepta, kontroli utjecaja još nekih moderatorskih i mediatorskih varijabli.

6. REFERENCE

- (1) Abraham, K., Haltiwanger, J.C. (1995) Real wages in a business cycle. *Journal of economic literature*, 33, 1215-1264.
- (2) Bishop, M., Thompson, D. (1992) Regulatory Reform and Productivity Growth in the UK's Public Utilities. *Applied Economics*, 24, 1181-1190.
- (3) Boyne, G. A. (2002) Public and Private Management: What's the Difference? *Journal of Management Studies*, 39, 97 – 122.

*Zbornik IKSI, 1/2013 – S. Joško, S. Tvarog, A. Globočnik Žunac
„Koncept samoinduciranog ulančanog demotiviranja na poslu – razlike
zaposlenika u javnom i privatnom sektoru”, (str. 29-47)*

- (4) Cardona, F. (2008) Plaća po učinku u javnim službama u zemljama OECD-a i EU, web stranice SIGMA, www.sdlsn.hr/upload/File/SIGMA_PRP_prijevod.pdf (30. 3. 2009.)
- (5) De Bernardo, D. (2008) Good work: Emergency medical technicians in the public and private sectors, web stranice American Sociological Association Annual Meeting, Boston, MA, http://www.allacademic.com/meta/p242677_index.html (31. 7. 2008.)
- (6) Devine, P.G. (1989) Stereotypes and Prejudice: Their Automatic and Controlled Components, *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, 5-18.
- (7) De Vos, W.A., Buelens, M. (2007) Differences between private and public sector employees' psychological contracts. Vlerick Leuven Gent work Paper Series, 2007 (02), Vlerick Leuven Gent Management School, <http://public.vlerick.com/Publications/9bad361f-6aa9-e011-8a89-005056a635ed.pdf> (16. 4. 2009.)
- (8) Estache, A., Rossi, M. A. (2002) How Different Is the Efficiency of Public and Private Water Companies in Asia? *World Bank Economic Review*, 16, 139-148.
- (9) Estache, A., Kouassi, E. (2002) Sector Organization, Governance, and the Inefficiency of African Water Utilities, *World Bank Research Working Paper* 2890, World Bank, <http://mru.worldbank.org/Documents/PapersLinks/1453.pdf> (15. 5. 2009.)
- (10) Hietanen, J. (2002) Productivity increases rapidly in private services, web stranice World Bank, <http://www.eurofound.europa.eu/eiro/2002/12/feature/fi0212106.htm> (20. 4. 2009.)
- (11) Frank, S.A., Lewis, G.B. (2004) Government Employees: Working Hard or Hardly Working? *American review of public administration*, 34, 36-51.
- (12) Gauch, R.R. (1993) Differences between public and private management information systems, u: Tanniru, Mohan R., *Proceedings of the 1993 conference on Computer personnel research*, 1 – 3.4.1993, St Louis, Missouri: Special Interest Group on Computer Personnel Research Annual Conference, pp. 385-399.
- (13) Hackman, R.J., Oldham, G.R. (1980) *Work Redesign*, Reading, M.A.: Addison-Wesley.
- (14) Human Engineering (2005) *A review of safety culture and safety climate literature for the development of the safety culture inspection toolkit*, Bristol: Health and Safety Executive.

*Zbornik IKSI, 1/2013 – S. Joško, S. Tvarog, A. Globočnik Žunac
„Koncept samoinduciranog ulančanog demotiviranja na poslu – razlike
zaposlenika u javnom i privatnom sektoru”, (str. 29-47)*

- (15) Hurrell, J.J., McLaney, M.A. (1988) Exposure to job stress – a new psychometric instrument. *Scandinavian Journal of Work Environmental Health*, 14, 27-29.
- (16) Lee-Ross, D. (2002) An exploratory study of work motivation among private and public sector hospital chefs in Australia. *Journal of Management Development*, 21, 576-588.
- (17) Leiter, M. P., Maslach, C. (2011) *Spriječite sagorijevanje na poslu*, Zagreb: Mate d.o.o.
- (18) Martin, S., Parker, D. (1997) *The Impact of Privatisation Ownership and Corporate Performance in the UK*, London: Routledge.
- (19) Mary, S., Walsh, P. (2000) Public vs. Private Ownership: The Current State of the Debate. *World Bank Policy Research Working Paper* 2420, Washington, D.C., World Bank,
<http://econ.worldbank.org/files/1175wps2420.pdf> (15. 5. 2009.)
- (20) Matko, V. (2002) Psihološke posljedice nezaposlenosti i posredujući faktori, u: Galešić, Mirta, Maslić Seršić, Darija, Šverko, Branimir (ur.), *Psihološki aspekti nezaposlenosti - zbornik radova XII. ljetne škole studenata i nastavnika Odsjeka za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu Silba*, 2002, web stranice Filozofskog fakulteta u Zagrebu <http://mjesecc.ffzg.hr/nezaposlenost/3.1.html> (15. 5. 2009.)
- (21) Nyyssunen, V., Herranen, K., Letto, P., Rajala, M. (2006) Use of public and private dental services by adults in Finland. *Community Dentistry and Oral Epidemiology*, 11, 205-208.
- (22) Pease, B., Pease, A. (2003) *Zašto muškarci ne slušaju, a žene ne znaju čitati zemljovide*, Zagreb: Mozaik knjiga.
- (23) Poister, T.H., Henry, G.T. (1994) Citizen Ratings of Public and Private Service Quality: A Comparative Perspective. *Public Administration Review*, 54, 155-160.
- (24) Sindik, J. (2011) Istraživanje posljedica motiviranosti zaposlenika različitog stupnja stručne spreme. *Ekonomski misao i praksa*, 20, 101-119.
- (25) Spence, J.T., Deaux, K.V., Helmreich, R.L. (1985) Sex Roles in Contemporary American Society, u: Lindsey, Gary V. i Aronson, Eliot. (ur.), *Handbook of Social Psychology* 2, New York: Random House, pp. 149-178.
- (26) Vuori, J., Kingsley, G., Savolainen, T. (2007) *Public and private manager: does the difference really matter?* Leading the Future of the Public Sector: The Third Transatlantic Dialogue, 31.5.-2.6.2007. Newark, Delaware, USA: University of Delaware.

*Zbornik IKSI, 1/2013 – S. Joško, S. Tvarog, A. Globočnik Žunac
„Koncept samoinduciranog ulančanog demotiviranja na poslu – razlike
zaposlenika u javnom i privatnom sektoru”, (str. 29-47)*

- (27) Upravno pravo (2009) Poslovni forum, web stranica Poslovnog foruma http://www.poslovniforum.hr/info/upravno_pravo.asp (28. 4. 2009.)
- (28) Zepeda, S.J. (2007) *Instructional supervision: applying tools and concepts*, NY: Eye of education.

THE CONCEPT OF A SELF-INDUCED LINKED DISCOURAGING AT WORK - THE DIFFERENCE OF EMPLOYEES IN THE PUBLIC AND PRIVATE SECTORS

The conventional wisdom is that there are some differences in the labor motivation depending on employment in the government or the public in relation to the private sector. The aim of this study was to examine whether the employees of different gender, age levels of education, a sector in which they work, differ in a preliminary theoretical concept of self-induced concatenated demotivation. For this purpose, we have constructed a questionnaire to measure the concept. We examined the "snowball" sample of 196 subjects, of all ages and levels of education, who are working in the public / government and private sector. Using multivariate analysis of variance (MANOVA), we analyzed the differences between the dimension of demotivation and aforementioned set of independent variables. It turned out that respondents differ in the level of education and age group, but not in relation to gender and type of employment (employment in the state / public versus private sector). Also, we found differences in relation to the interaction between the variables: age and level of education and age, occupational category and gender. In general, there were statistically significant differences (with respect to the aforementioned variables and two interactions) in one dimension of the concept of self-induced concatenated demotivation: pessimism / rationalization. Greater self-induced disincentives show concatenated oldest employees with lower educational levels. In future research should use a more representative sample of respondents, and better grounded theoretical concept.

KEYWORDS: *dimensions of self-induced demotivation / generalization / multivariate analysis of variance*

SOCIJALNO UMREŽAVANJE PRIVATNOSTI*

Vesna Žuni -Pavlovi *

Marina Kovačević -Lepojevi *

Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Borko Lepojevi *

Ministarstvo odbrane Republika Srbija

Još od kraja devedesetih godina kada dolazi do oživljavanja koncepta socijalnog umrežavanja na internetu, pažnju javnosti zaokupljuje proučavanje negativnih aspekata funkcionalisanja sajtova za socijalno umrežavanje, posebno primedbi koje se odnose na zloupotrebu privatnosti. Rezultati istraživanja ponašanja korisnika na socijalnim mrežama sugerisu da se više od polovine korisnika opredeljuje da privatne podatke učini javno dostupnim. Sa druge strane, obezbeđenost platformi za socijalno umrežavanje korisnika nije zadovoljavajuća. Poseban problem predstavlja neovlašćeno prikupljanje podataka o komunikaciji građana od strane bezbednosnih agencija razvijenih država sveta u sklopu aktivnosti koje se odnose na prevenciju terorizma i kriminala.

Cilj ovog rada je sagledavanje negativnih posledica socijalnog umrežavanja u kontekstu zloupotrebe privatnosti. Posebna pažnja ukazuje se analizi međunarodne i domaće legislative u pravcu obezbeđivanja privatnosti korisnika na internetu i izdvajajanju preporuka za postupanje regulatornih tela i korisnika.

KLJUČNE REČI: socijalne mreže / privatnost / internet / zaštita

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: ziniceva@eunet.rs

* E-mail: marina.lepojevic@gmail.com

* E-mail: borko.lepojevic@evision.rs

UVOD

Sve popularnija tema u laičkoj i stručnoj javnosti jeste bezbednost sadržaja komunikacije građana koja se odvija na internetu, posebno posredstvom sajtova za socijalno umrežavanje. Postavlja se pitanje koliko je u koncept socijalnog umrežavanja na internetu "umrežena" privatnost i u kom pravcu.

Podaci koje prikupljaju internet pretraživači, sajtovi za socijalno umrežavanje i komunikaciju smatraju se vrlo aktuelnim za državne službe. Edward Snowden izneo je podatke o američkom programu za masovni nadzor elektronskih komunikacija građana pod nazivom "Prizma" i obelodanio da su NSA i FBI tim putem imali direktni pristup centralnim serverima devet vodećih američkih internet kompanija (Microsoft, Yahoo, Google, Facebook, PalTalk, AOL, Skype, YouTube i Apple) i pritom stekli uvid u audio i video razgovore, fotografije, emailove i dokumenta miliona korisnika servisa ovih kompanija¹. Prema podacima kompanije Google od jula do decembra 2012. godine trideset jedna zemlja je uputila 21.389 zahteva za otkrivanje privatnih podataka o korisnicima, među kojima najviše SAD (8.438), Indija (2.431), Francuska (1.693), Nemačka (1.550) i Velika Britanija (1.458) (Google Transparency Report, 2013). Tokom prve polovine 2013. godine (od januara do jula), zahteve za pristup podacima 38000 korisnika Facebook kompanije uputile su 74 države. Podaci koje su vlasti tražile od kompanije su imena korisnika, IP adrese, ali i uvid u sadržaj profila korisnika. Američke vlasti ozbiljno prednjače u odnosu na ostatak sveta, sa 11000 zahteva za pristup nalozima 20000 korisnika kompanije Facebook. U 79% slučajeva na ove zahteve odgovorilo se pozitivno. Posle američkih vlasti, podaci Facebook korisnika najviše su zanimali vlast u Velikoj Britaniji iz koje je na adresu kompanije stiglo 1975 zahteva za podacima o 2337 naloga, na koje je Facebook u 68% slučajeva odgovorio pozitivno. Među zemljama koje predvode podnosioce zahteva su i Francuska, Nemačka i Indija. Ove zemlje su i jedine koje su uputile zahteve za informacijama o više od 1000 korisničkih naloga. Republika Srbija tražila je informacije o jednom korisniku, a na zahtev nije odgovoreno pozitivno (Facebook, 2013).

¹<http://www.informacija.rs/Ostalo/Skandal-u-Vasinatonu-Kako-ie-Obamina-administracija-pratila-milione-korisnika-interneta.html>, pristupljeno 10. septembra 2013. godine

POJAM SOCIJALNOG UMREŽAVANJA

Popularno mišljenje o nastanku i održavanju koncepta socijalnog umrežavanja na internetu zasniva se na društvenim promenama koje se ogledaju u transformaciji zajednice od funkcionalisanja po principu solidarnih grupa, domaćinstava, do organizacije u mrežama pojedinaca (Wellman 2001; Castells, 2009). Pojedinac u tom kontekstu čini osnovnu jedinicu virtuelne zajednice na prvi pogled lišene konteksta, fizičkog prostora čije je mesto danas i svuda i nigde konkretno, u središtu tzv. umreženog individualizma. Nove veze između pojedinaca su uglavnom slabe i površne, ali kao takve neophodne za socijalno funkcionisanje. Autori smatraju da tako formirane slabe veze (poznanici) omogućavaju bolju pristupačnost informacija i resursima u odnosu na jake veze (rođaci, prijatelji) (Granovetter, 1983). Sa druge strane autori smatraju da internet povoljno deluje na održavanje i slabih i jakih veza (Wellman, 2001). U skladu sa prethodno prikazanim teorijskim opredeljenjem, izdvaja se definicija socijalnih mreža koja oslikava savremeno viđenje društvene zajednice lišene konteksta (komšiluk, selo, opština) kao sistema interpesonalnih veza koje pojedincima obezbeđuju društvenost, podršku, informisanost, osećaj pripadnosti i socijalni identitet (Wellman, 2001:228). Ono što je zajedničko za sve sajtove za socijalno umrežavanje je da omogućavaju korisnicima formiranje javnog ili polujavnog profila, kreiranje mreže ličnih kontakata i konstantan uvid u sopstvena kretanja i putanje drugih osoba na mreži (Boyd, Ellison, 2007:210). Priroda međusobne povezanosti članova na mreži generalno varira od sajta do sajta. Kako će jedna virtualna zajednica izgledati zavisi od tehnološke opremljenosti, interfejsa, sadržajnosti, koji treba da odgovori na zahteve korisnika i kulturnog konteksta (teme, pravila, obrasci interakcija).

Sa jedne strane, autori ističu da socijalno umrežavanje doprinosi kvalitetu socijalnih interakcija, upotpunjiva i ohrabruje komunikaciju u fizičkom svetu, podstiče razvoj tolerancije na različitosti, prevazilaženje klasnih, verskih, uzrasnih, kulturnih, političkih razlika, podstiče kreativnost, akademске sposobnosti, socijalne veštine, sazrevanje i razvoj identiteta kod adolescenata, samopouzdanje, pa čak i duhovni razvoj (Pempek i drugi, 2009; Van den Berg, Leenes, 2011). Međutim, nisu zanemarljive primedbe poput povreda privatnosti, produbljivanja razlika između bogatih i siromašnih, socijalne isključenosti, porasta komercijalnih i političkih zloupotreba, širenja nedozvoljenih sadržaja, lažnog predstavljanja, krađe identiteta, proganjanja, osramoćivanja, diskriminaciju, ucene i drugo (Whitte, Mannon, 2010; Gross, Acquisti, 2005).

KONCEPTUALIZACIJA PRIVATNOSTI

Jedna od ključnih karakteristika sajtova za socijalno umrežavanje je deljenje ličnih sadržaja i informacija sa drugim korisnicima (Van den Berg, Leenes, 2011). Korisnici se trude da posredstvom teksta, slike, video zapisa prenesu što više informacija o sebi i tako ostavljaju veliku količinu ličnih podataka koja može naknadno biti zloupotrebljena.

Privatnosti podrazumeva mogućnost lične kontrole nad sopstvenim krugom intimnosti u četiri dimenzije: fizička, psihološka, socijalna (interaktivna) i informaciona dimenzija (Leino-Kilpia i drugi, 2001, prema Debatin, 2011). Kako su pitanja zloupotrebe privatnosti u tehnološkom kontekstu, domenu socijalnih mreža pretežno vezana za informacionu komponentu privatnosti, razlikujemo pretnje poput prikupljanja podataka o ličnosti, praćenja podataka, analize i sekundarne upotrebe podataka radi ucene, korišćenje podataka u komercijalne, političke i druge svrhe.

Istraživanja (Acquisti, Gross, 2006) pokazuju da zabrinutost osoba u vezi sa pitanjima zloupotrebe privatnosti na sajtovima za socijalno umrežavanje ne utiče na odluku o pristupanju određenoj mreži, niti je ona praćena restriktivnjom politikom pri ostavljanju ličnih podataka na profilu. Podaci pokazuju da se obrasci socijalnog umrežavanja i politika privatnosti s tim u vezi razlikuju u odnosu na pol. Korisnice su spremnije da ostavljaju fotografije, a korisnici brojeve telefona, kućne adrese, puno ime i prezime, kao i lažne podatke na profilima (Lenhart, Madden, 2007). Rezultati istraživanja preko 4000 profila studenata Carnegie Mellon Univerziteta u Pittsburghu pokazuju da 90,8% studenata na profilima na fejsbuku ostavlja fotografije, 87,8 % datum rođenja, 39,9% broj telefona, od kojih 28% fiksnog telefona, 50,8% adresu stanovanja. U 89% korisnici daju istinite informacije o svom imenu i prezimenu, dok su u 61% fotografije koje korisnici imaju na profilima na fejsbuku dovoljno prepoznatljive da mogu poslužiti za identifikaciju korisnika. Samo 1,2 % studenata izvršilo je podešavanja u vezi sa ograničenjem vidljivosti profila za pretraživače. Na osnovu prikupljenih informacija o regulisanju privatnosti, autori su izvršili analizu očekivanih rizika i tako prepoznali 35,9% vlasnika profila koji su u riziku da budu proganjeni u fizičkom svetu, 77,7% u i/ili virtuelnom (sajber proganjanje) (Gross, Acquisti, 2005).

Prema Evropskoj agenciji za bezbednost mreže i informacija izdvajaju se specifični načini ugrožavanja privatnosti putem socijalnih mreža (ENISA, 2007): pravljenje digitalnih dosjeda (prikupljanje podataka sa profila na socijalnim mrežama od strane treće osobe i korišćenje u svrhu ucene ili slično); sekundarno prikupljanje podataka (prikupljanje podataka o

korisnicima u marketinške, komercijalne svrhe na primer radi formiranja cene pri kupovini preko internetu ili ustupanja podataka nekoj trećoj strani); program za prepoznavanje lica na fotografijama korisnika (povezivanje fizičkih karakteristika korisnika sa podacima); program za prepoznavanje objekata na fotografijama (povezivanje sadržaja fotografija korisnika sa podacima uz opasnost od zloupotrebe u svrhu ucene, proganjanja, neželjenog marketinga); mogućnost povezivanja slike sa metapodacima (tagovanje fotografija koje upućuju na profile ili i-mejlove drugih korisnika); i teškoće u brisanju profila (gubljenje kontrole korisnika nad sopstvenim podacima pa čak i u slučaju deaktiviranja profila, podaci ostaju u bazi podataka sajta).

ZAKONODAVNI OKVIR

Evropski okviri očuvanja privatnosti na sajtovima za socijalno umrežavanje počivaju na dokumentima: Evropska konvencija za ljudska prava i Evropska konvencija o zaštiti pojedinaca u vezi sa automatskim procesuiranjem ličnih podataka Saveta Evrope, kao i Direktiva o zaštiti podataka (95/46/EC) Evropske unije, Direktiva o obradi podataka o ličnosti i zaštiti privatnosti u telekomunikacionom sektoru (97/66/EC) i Direktiva o obradi podataka o ličnosti i zaštiti privatnosti u sektoru elektronskih komunikacija (2002/58/EC).

U sklopu nacionalne legislative posrednu regulaciju privatnosti pružaju: Zakon o zaštiti podataka o ličnosti RS, Zakon o telekomunikacijama RS i Zakon o elektronskim komunikacijama RS. Zakonom o zaštiti podataka o ličnosti Republike Srbije uređuju se uslovi za prikupljanje i obradu podataka o ličnosti, prava lica i zaštita prava lica čiji se podaci prikupljaju i obrađuju, ograničenja zaštite podataka o ličnosti, postupak pred nadležnim organom za zaštitu podataka o ličnosti, obezbeđenje podataka, evidencija, iznošenje podataka iz Republike Srbije i nadzor nad izvršavanjem ovog Zakona. Zakonom o elektronskim komunikacijama Republike Srbije uređuju se bezbednost i integritet elektronskih komunikacionih mreža i usluga, tajnost elektronskih komunikacija, zakonito presretanje i zadržavanje podataka, nadzor nad primenom ovog zakona, mere za postupanje suprotno odredbama ovog zakona. Na inicijativu Poverenika i Ombudsmana odredbe Zakona o elektronskim komunikacijama Republike Srbije kojima je propisano da mimo odluke suda nadležne službe mogu pristupati zadržanim podacima, proglašene su od strane Ustavnog suda RS neustavnim. Na sednici održanoj 13. juna 2013. godine, utvrđeno je da odredbe člana 128. stav 1. i stav 5. i člana 129. stav 4. Zakona o elektronskim komunikacijama nisu u saglasnosti sa Ustavom (Odluka broj IVz - 1245/2010). Nadležni državni

organ koji ostvaruje pristup, odnosno kome se dostavljaju zadržani podaci, dužan je da vodi evidenciju o pristupu, odnosno dostavljanju zadržanih podataka, koja naročito sadrži: određenje akta koji predstavlja pravni osnov za pristup, odnosno dostavljanje zadržanih podataka, datum i vreme pristupanja, odnosno dostavljanja zadržanih podataka, kao i da ovu evidenciju čuva kao tajnu, u skladu sa zakonom kojim se uređuje tajnost podataka (član 28). Zakonom o telekomunikacijama Republike Srbije predviđene su obaveze telekomunikacionog operatora u smislu preduzimanja odgovarajućih tehničkih i organizacionih mera kako bi obezbedio poverljivost i bezbednost svojih usluga. Odredba iz člana 55, stav 1 Zakona o telekomunikacijama Republike Srbije je prema odluci Ustavnog suda od 28. maja 2009. godine (Odluka broj IVz -149/2008) proglašena neustavnom. Prema tome, stav 1. člana 55. upućuje da su zabranjene sve aktivnosti ili korišćenje uređaja kojima se ugrožava ili narušava privatnost i poverljivost poruka koje se prenose telekomunikacionim mrežama, osim kada postoji saglasnost korisnika ili ako se ove aktivnosti vrše u skladu sa zakonom ili sudskim nalogom izdatim u skladu sa zakonom.

Zakon o krivičnom postupku Republike Srbije (član 161) predviđa da se posebne dokazne radnje, između ostalih i nadzor nad elektronskom komunikacijom, mogu odrediti prema licu za koje postoje osnovi sumnje da je učinilo krivično delo iz člana 162, a da se na drugi način ne mogu prikupiti dokazi za gonjenje ili bi njihovo prikupljanje bilo znatno otežano (stav 1), izuzetno i prema licu za koje postoje osnovi sumnje da priprema neko krivično delo (stav 2), a da okolnosti ukazuju da se ono na drugi način ne bi moglo otkriti, sprečiti ili dokazati ili bi to izazvalo nesrazmerne teškoće ili opasnost i uz ocenu da se isti rezultat ne bi mogao postići na način na koji se manje ograničavaju prava građana. Krivična dela u vezi sa kojima se nadzor i snimanje komunikacije mogu izreći su: ona za koje je posebnim zakonom određeno da su u nadležnosti javnog tužilaštva posebne nadležnosti; od teškog ubistva, otmice, pranja, falsifikovanja novca, neovlašćene proizvodnje i stavljanja u promet opojnih droga, preko krivičnog dela ugrožavanja nezavisnosti, teritorijalne celine, napada na ustavno uredenje, diverzije, sabotaže, špijunaže, izazivanje nacionalne, rasne i verske mržnje i netrpeljivosti, povrede teritorijalnog suvereniteta, nedozvoljenog prelaza državne granice i krijućarenja ljudi, trgovine ljudima do zloupotrebe službenog položaja, primanja i davanja mita; i sprečavanja i ometanja dokazivanja (član 162). Prema članu 178 na obrazloženi predlog javnog tužioca sud može odrediti računarsko pretraživanje već obrađenih ličnih i drugih podataka i njihovo poređenje sa podacima koji se odnose na osumnjičenog i krivično delo. Naredbu iz člana 179. stav 1. ovog zakonika izvršava policija, Bezbednosno-informativna agencija, Vojno-bezbednosna

agencija, carinske, poreske i druge službe ili drugi državni organ. Po završetku računarskog pretraživanja podataka državni organ dostavlja sudiji za prethodni postupak izveštaj koji sadrži: podatke o vremenu početka i završetka računarskog pretraživanja podataka, podatke koji su pretraženi i obrađeni, podatke o službenom licu koje je sprovelo posebnu dokaznu radnju, opis primenjenih tehničkih sredstava, podatke o obuhvaćenim licima i rezultatima primenjenog računarskog pretraživanja podataka (član 180). Drugi način za tajno prikupljanje podataka definisan je zakonima kojima je regulisan rad službi bezbednosti (Bezbednosno-informativna agencija, Vojnoobaveštajna agencija i Vojnobezbednosna agencija). U ovom pravnom režimu službe bezbednosti mogu tajno prikupljati podatke radi prevencije, ali ne i radi krivičnog gonjenja počinilaca zločina. Prema članu 14 Zakona o Bezbednosno-informativnoj agenciji Republike Srbije odstupanje od načela nepovredivosti tajnosti pisama i drugih sredstava opštenja, na predlog direktora Agencije odobrava odlukom predsednik Vrhovnog kasacionog suda, odnosno sudija tog suda koji je određen da po ovim predlozima odlučuje u slučaju odsustva predsednika tog suda, u roku od 72 sata od podnošenja predloga. Prema članu 13. Zakona o Vojnobezbednosnoj agenciji i Vojnoobaveštajnoj agenciji operativni prodor u organizacije, grupe i institucije; tajno pribavljanje i otkup dokumenata i predmeta; tajni uvid u evidencije podataka i tajno praćenje i nadzor lica na otvorenom prostoru i javnim mestima uz korišćenje tehničkih sredstava preduzimaju se na osnovu pisanog i obrazloženog naloga direktora VBA ili lica koje ovlasti, dok se tajni elektronski nadzor telekomunikacija i informacionih sistema radi prikupljanja zadržanih podataka o telekomunikacionom saobraćaju bez uvida u njihov sadržaj preduzima na osnovu odluke nadležnog višeg suda (član 13a).

PREPORUKE ZA UNAPRE IVANJE PRIVATNOSTI

Evropska komisija je 2009. godine formulisala principe (European Commission, 2009) za unapređivanje sigurnosne politike sajtova za socijalno umrežavanje i tim putem podržala inicijativu za podizanje nivoa bezbednosti koja je podneta od strane 21 sajta za socijalno umrežavanje, i to su: Podizanje svesti o upućivanju i pristupačnosti sigurnosnih poruka i polisa korisnicima, roditeljima, nastavnicima i drugim zainteresovanim stranama, koje treba da su uočljive, jasne i uzrastno prilagođene; servisi koje nude sajтовi za socijalno umrežavanje treba da budu uzrastno prilagođeni populaciji kojoj su namenjeni; tehnološka opremljenost sajtova za socijalno umrežavanje i upućivanje korisnika u oruđa koja su im dostupna; predviđanje mehanizama putem kojih se jednostavno mogu prijaviti

ponašanja ili sadržaji koji su u suprotnosti sa uslovima korišćenja servisa; pravovremeni odgovor na žalbe korisnika o neprikladnim sadržajima ili ponašanjima; omogućiti korisnicima i ohrabriti ih da vode računa o sopstvenoj privatnosti i imaju punu kontrolu nad informacijama koje postavljaju; i identifikovanje potencijalnih pretnji putem pregleda nedozvoljenih sadržaja i ponašanja.

Analizom 14 sajtova za socijalno umrežavanje (Arto, Bebo, Facebook, Giovani, Hyves, IRC-Galleria, Myspace, Nasza-Klasa, Netlog, One, Rate, SchuelerVZ (Vznet Netzwerke), Tuenti i Zap) o sprovodenju prethodno opisanih principa od strane Evropske komisije, utvrđeno je da iako 11 sajtova predviđa minimalnu starosnu granicu za pristupanje sajtu za socijalno umrežavanje, samo dva omogućavaju da po difoltu lične informacije maloletnika mogu biti vidljive samo njihovim prijateljima, pa ih mogu kontaktirati samo oni koje su prethodno označili kao prijatelje (ograničenje važi i za prijatelje prijatelja) (Bebo, MySpace); takođe na dve socijalne mreže potrebno je da osoba prethodno dobije poziv od nekog ko je aktuelni korisnik; profili maloletnika sa 12 sajtova ne mogu se pronaći putem eksternih pretraživača kao što su Google, Bing, Yahoo; svi sajтови imaju bar jedan mehanizam putem koga se mogu prijaviti neprikladni sadržaji ili ponašanja; 13 sajtova ima vrlo pristupačna podešavanja privatnosti na profilima; 11 sajtova ima dodatnu tehničku podršku i drugo (Donoso, 2011).

Nužno je da korisnici budu dobro informisani o svojim pravima na privatnost i efektivnim strategijama za njihovo obezbeđivanje. Međunarodna radna grupa za zaštitu podataka u oblasti telekomunikacija (2008) objavila je izveštaj i vodič o zaštiti privatnosti na sajтовima za socijalno umrežavanje poznat kao Rimski memorandum. Korisnici socijalnih mreža bi trebalo da imaju u vidu da: jednom puštena informacija na mreži ostaje u začaranom krugu; da se virtualna zajednica u mnogome razlikuje od zajednice u fizičkoj stvarnosti i da ne treba upadati u zamku intimnosti; da ništa nije besplatno, odnosno njihovi podaci mogu biti sekundarno iskorišćeni za druge svrhe; da podaci mogu biti izmanipulisani od strane provajdera i na primer ustupljeni nekom trećem licu; da mogu biti suočeni sa promenom pravila koja se tiču privatnosti usled porasta broja korisnika i potrebe kompanija koje su vlasnici socijalnih mreža u usponu da ostvare profit; da svojim postupcima odaju mnogo više informacija nego što su predvideli (na primer program za prepoznavanje sadržaja fotografija i na taj način utvrđivanje lokacije korisnika); zloupotrebe podataka sa profila od strane treće osobe; krađu identiteta; upotrebu vrlo nesigurne infrastrukture; postojanje nerešenih sigurnosnih problema internet provajdera koji se samo dodaju na postojeće

probleme prisutne kod socijalnog umrežavanja i trend tehničkog spajanja različitih sajtova za socijalno umrežavanje koji nosi nove rizike. Radna grupa dalje pruža izvesne smernice za unapređivanje bezbednosti regulatornim telima, sajтовима za socijalno umrežavanje i neposrednim korisnicima.

UMESTO ZAKLJU KA

Rezultati istraživanja ukazuju da su sajтови за socijalno umrežavanje nedovoljno usmereni prema očuvanju privatnosti korisnika, nadležne institucije za očuvanje privatnosti i ljudskih prava nespremne i nezainteresovane, a korisnici slabo obavešteni o svojim pravima na privatnost i načinima za njeno obezbeđivanje. Integriranje i personalizacija različitih internet servisa, olakšavanje komunikacije i veća dostupnost sadržaja i usluga, povećava opasnost od kompromitovanja veće količine privatnih podataka u budućnosti. Neophodno je obezbediti koordinisanu aktivnost stručnjaka, korisnika i regulatornih tela u cilju kontrole pristupa i upravljanja osetljivim, privatnim podacima radi adekvatnog obezbeđivanja zaštite privatnosti.

REFERENCE

- (1) Acquisti, A., Gross, R. (2006) Imagined Communities: Awareness, Information Sharing, and Privacy on the Facebook. In G. Danezis, P. Golle (Eds.), *Proceedings of 6th Workshop on privacy Enhancing Technologies* (pp. 36–58). Cambridge, UK: Robinson College.
- (2) Boyd, D., Ellison, N. (2007) Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 13 (1), 210-230.
- (3) Castells, M. (2009) *Communication power*. NewYork: Oxford University Press
- (4) Council of Europe (1981) *Convention for the protection of individuals with regard to automatic processing of personal data*. Strasbourg: Council of Europe.
- (5) Debatin, B. (2011) Ethics, Privacy, and Self-Restraint in Social Networking. In S. Trepte, L. Reinecke (Eds.), *Privacy on-line: Perspectives on Privacy and Self-Disclosure in the Social Web*. Hamburg: Springer.
- (6) Donoso, V. (2011) *Assessment of the implementation of the Safer Social Networking Principles for the EU on 14 websites: Summary Report*. Luxembourg: European Commission, Safer Internet Programme

- (7) ECHR (2010) *European convention for the protection of human rights and fundamental freedoms*. Strasbourg: Council of Europe.
- (8) ENISA (2007) *Security Issues and Recommendations for Online Social Networks*. Crete: European Network and Information Security Agency. Retrieved November 19. 2013. from <http://www.enisa.europa.eu/act/res/other-areas/social-networks/security-issues-and-recommendations-for-online-social-networks>
- (9) EU (1995) Directive 95/46/EC of the European Parliament and of the Council of 24 October 1995 on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data. *Official Journal*, L 281, 23/11/1995, 0031-0050.
- (10) European Commission (2009) *Safer Social Networking Principles for the EU*. Brussels: EU.
- (11) Retrieved December 2. 2013. from http://ec.europa.eu/information_society/activities/social_networking/docs/sn_principles.pdf, on
- (12) Facebook (2013) *Global Government Request Report*. Retrieved September 10., 2013.
- (13) from https://www.facebook.com/about/government_requests
- (14) Directive 97/66/EC, *Official Journal L 024*, 30/01/1998 P. 0001 – 0008. Retrieved November 20 from <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31997L0066:EN:HTML>
- (15) Granovetter, M. (1983) *The strength of the weak ties: a network theory revisited*. NewYork: Stony Brook University.
- (16) Google Transparency Report (2013) *Google Transparency Report – User Data Requests*. Retrieved December 4., 2013. from <http://www.google.com/transparencyreport/usertodatarequests/?p=2012-06>
- (17) Gross, R., Acquisti, A. (2005) *Information Revelation and Privacy in Online Social Networks*. Workshop on Privacy in the Electronic Society (WPES), November 5, Alexandria.
- (18) International Working Group on Data Protection in Telecommunications – (2008) *Report and Guidance on Privacy in Social Network Services – Roma memorandum*. 43rd meeting, 3-4 March, Rome (Italy). Retrieved November 22. 2013. from www.datenschutzberlin.de/attachments/.../WP_social_network_service_s.pdf.
- (19) Lenhart, A., Madden, M. (2007) *Teens, privacy and on-line social networks*. Washington: Pew research center (Pew internet and American life project). Retrieved December 2 2013. from

- http://www.pewinternet.org/~/media//Files/Reports/2007/PIP_Teens_Privacy_SNS_Report_Final.pdf.pdf.
- (20) Odluka broj IVz - 1245/2010 (2013) Odluka Ustavnog suda Republike Srbije o ustavnosti odredbi Zakona o elektronskim komunikacijama. Pristupljeno 10. septembra sa <http://www.poverenik.rs/images/stories/praksazastita/Odluke-Ustavnog-suda/IUz12452010.pdf>
- (21) Pempek, A., Yermolayeva, Y., Calvert, S. (2009) College students' social networking experiences on Facebook. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 30 (3), 227–238.
- (22) Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti Republike Srbije (2013) Izveštaj o sprovođenju Zakona o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja i Zakona o zaštiti podataka o ličnosti za 2012. godinu. Beograd: Poverenik.
- (23) Zakon o bezbednosno-informativnoj agenciji Republike Srbije. *Službeni glasnik RS*, br. 42/2002 i 111/2009.
- (24) Zakon o zaštiti podataka o ličnosti Republike Srbije. *Službeni glasnik*, 97/08.
- (25) Zakon o elektronskim komunikacijama Republike Srbije. *Službeni glasnik*, 44/10.
- (26) Zakon o telekomunikacijama Republike Srbije. *Službeni glasnik*, 44/03.
- (27) Zakon o krivičnom postupku Republike Srbije. *Službeni glasnik RS*, br. 72/2011, 101/2011 i 121/2012.
- (28) Zakonom o Vojnobezbednosnoj agenciji i Vojnoobaveštajnoj agenciji Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 88/2009, 55/2012-odluka US i 17/2013.
- (29) Van den Berg, B., Leenes, R. (2011) Keeping Up Appearances: Audience Segregation in Social
- (30) Network Sites. In S. Gutwirth, Y. Poulet, P. De Hert (Eds.), *Computer Privacy and Data Protection: an Element of Choice* (pp. 211-233). Dordrecht: Springer.
- (31) Wellman, B. (2001) Physical Place and Cyberplace: the Rise of Personalized Networking. *International Journal of Urban and Regional Research*, 25 (2), 227-253.
- (32) Whitte, J., Mannon, S. (2010) *The Internet and Social Inequalities*. New York and London: Routledge.

SOCIAL NETWORKING OF PRIVACY

Since the late nineties when there was a revival of the multiplier concept of social networking on the Internet, public attention to preoccupy the study of the negative aspects of the functioning of social networking sites, especially complaints relating to abuse of privacy. The results of the researches on the routine activities of the social networking sites users show that more than half of users live their personal information. At the other side, safety platforms of social networking sites are weak. A particular problem is the unauthorized collection of data on citizens' communications by the security agencies of the developed countries of the world as part of the activities related to the prevention of terrorism and crime.
The aim of this article is to access the negative consequences of social networking in the context of privacy issues. Besides the review of the international and domestic laws on social networking sites, some safety instructions for users and social networking sites will be given.

KEYWORDS: *social networking / privacy / internet / protection*

JAVNI MEDIJSKI SERVIS-TRANSFORMACIJA KA PLURALNOM DRUŠTVU

Ana Todorov*

Radiodifuzna ustanova Radio-televizija Srbije RTS, Beograd

Podrška demokratskom sistemu i vladavini zakona nisu samo suštinski preduslovi za nezavisnost javnog medijskog servisa, već i garancija slobode njegovog delovanja. Opravданje za finansiranje na bazi pretplate, javni medijski servis ne sme tražiti u brojnosti korisnika, nego u kvalitetu sadržaja i usluga koje nudi svim građanima pod jednakim uslovima. U neprestanoj borbi sa komercijalnim konkurentima za slušanost/gledanost, javni medijski servis mogao bi se, dugoročno gledano, autodegradirati usled nekritičnog prilagođavanja svoje funkcije komercijalnim faktorima koji diktiraju uslove na medijskom tržištu.

KLJUČNE REČI: javni medijski servis / pluralizam / javnost / javni interes / medijski sadržaj

1. RAZVOJ JAVNOG RADIOTELEVIZIJSKOG SERVISA U EVROPI¹

Koncept javnog radiodifuznog servisa kakav je danas prihvaćen u Evropi, datira od pojave radija dvadesetih godina prošlog veka. Prvu radiodifuznu komisiju osnovala je Poštanska služba u Velikoj Britaniji još 1923. godine koja je razmatrala načine korišćenja novog vida komunikacije čiji je osnov bilo javno emitovanje radio programa. Utvrdila je njegove zadatke, principe,

* E-mail: ana_todorov@yahoo.com

¹ Reč servis u srpskom jeziku ima više značenja. U medijskom kontekstu pojam servis ima značenje usluge ili službe (npr. servis vesti, agencijski servis, javni servis i sl.).

organizaciju, nadzor i finansiranje, ali i mogućnosti njegovog korišćenja u budućnosti.

Razvojem televizije tridesetih godina prošlog veka, javni radio servis postaje radio-televizijski. Prvi takav u Evropi bio je BBC (*British Broadcasting Corporation*) koji se i danas ističe kao primer jednog od tehnološki i programski najstabilnijih i najrazvijenijih javnih radiodifuznih servisa u svetu.

Kao društveno odgovoran, javni radiodifuzni servis posvećen je postizanju raznovrsnih kulturnih i društvenih ciljeva, dostojnih javnog servisa kao "komunikacijskog dobra". (Dennis McQuail, 2003.) U ovom kontekstu, javni medijski servis se posmatra kroz negovanje osećaja kulturnog i nacionalnog identiteta, sa svrhom očuvanja zajedničke baštine cele teritorije jedne zemlje i svih naroda koji u njoj žive, njihovih maternjih jezika, istorije, kulture, umetnosti i društvenih obeležja. Zadatak svakog javnog medijskog servisa je delovanje u skladu sa opštim društvenim interesom, kao i pružanje podrške demokratiji. Kako Majkl Trejsi (Michael Tracey) naglašava, temeljni princip javnog medijskog servisa je motivacija gledalaca "kao građana s pravima i dužnostima, a ne kao individualnih potrošača sa novčanicima i kreditnim karticama" (Tracey, 1998: 29).

Postoje mnogobrojne definicije javnog medijskog servisa. Možda je najsažetija upravo ona UNESCO-ova prema kojoj je javni medijski servis stvoren za javnost, finansiran i kontrolisan od javnosti. Po svojoj suštini on nije ni komercijalni ni državni, te stoga mora biti i sloboden od svakog političkog i komercijalnog uticaja. Osnovna funkcija javnog servisa je da informiše, obrazuje, ali i zabavlja slušaoce i gledaoce. Tek uz osiguran pluralizam, programsku raznovrsnost, uredivačku nezavisnost, finansiranje iz nezavisnih izvora (napr. model pretplate), kao i transparentnost poslovanja, javni servis može realno biti jedan od temeljnih stubova demokratije².

U SAD-u je od samog početka razvoj radija i televizije bio prepušten privatnom sektoru, a televizija uspostavljena kao komercijalni projekat, u Evropi su i radio i televizija, izgrađivani prema centralističkom modelu, što faktički znači da su decenijama bili pod zaštitom države i tako uživali monopol. Politika je najpre prepoznala radio i televiziju kao medije kojima se može manipulisati informacijama i uticati na oblikovanje javnog mišljenja, što je otvaralo mogućnost i za destabilizaciju države i vlasti. Bio je to razlog zbog kojeg su evropske države odlučile da zadrže radio i televiziju pod svojim

²

http://portal.unesco.org/ci/en/ev.php?URL_ID=1525&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html
stranica posećena 28.1.2013.

nadzorom dajući im status javnog medijskog servisa. To im je uspevalo sve do sredine osamdesetih godina prošlog veka kada zbog razvoja kablovske i satelitske televizije u većini zapadno-evropskih zemalja vladajuće političke strukture počinju postupno da ukidaju monopol javnog (državnog) radija i televizije, postavljajući istovremeno privatnom sektoru brojna, vrlo straga ograničenja i uslove. Evropska zemlja koja je najduže odolevala ovim izazovima je Austrija koja je poslednja u Evropi, tek 2003. godine dodelila nacionalnu koncesiju komercijalnoj televiziji³.

2. GLAVNE KARAKTERISTIKE JAVNOG MEDIJSKOG SERVISA

Ne postoji jedinstveni model javnog medijskog servisa. Javni medijski servisi su različito organizovani i imaju različite programske šeme. Zajedničke karakteristike i obeležja svih javnih medijskih servisa su:

- (1) *Univerzalna dostupnost* koja podrazumeva otvoren i slobodan pristup kvalitetnim programskim sadržajima svim građanima pod jednakim uslovima za isti iznos preplate. Signal javnog servisa mora biti vidljiv na celoj teritoriji zemlje i dostupan ukupnom auditorijumu zemaljskim analognim ili digitalnim načinom emitovanja, kablovskim emitovanjem, emitovanjem preko satelita ili putem interneta. Važno je da korisnici, osim prijemnika, ne treba da kupuju dodatnu opremu ili plaćaju dodatne usluge. Takođe, program javnog medijskog servisa mora biti dostupan svim građanima u vreme kada oni žele i na mediju koji im je u tom momentu dostupan (PC, mobilni telefon, tablet i sl.).
- (2) *Program za sve, a ne za većinu.* U programskim sadržajima, ali i u kadrovskoj politici, javni medijski servis bi trebalo da odražava kulturnu raznolikost društva. Program javnog medijskog servisa mora zadovoljiti različite ukuse i interesе, što znači da bi svaki građanin u njemu trebalo da pronađe ponešto za sebe. Programske sadržaje moraju biti obezbeđeni ne samo za većinsku publiku nego i za predstavnike nacionalnih i ostalih društvenih manjina i grupa. Pritom, program za manjine ne sme biti izolovan u posebne emisije uz prepostavku da kao takav nije od interesa i većinskom stanovništvu. Ti sadržaji moraju biti integrisani u različite emisije od opšteg društvenog značaja.
- (3) *Tačne, nepristrasne i pravovremene informacije* koje javni medijski servis mora osigurati kroz celovito i objektivno informisanje građana o događajima, pojavama i osobama čije je delovanje od javnog interesa.

³ Austrijska javna televizija ORF zadržavala je nacionalni monopol sve do leta 2003. godine kad je na nacionalnom nivou počela emitovanje komercijalna televizija ATV +.

Njegov zadatak je pružanje konstantne podrške slobodi izražavanja i negovanje najviših profesionalnih i etičkih standarda novinarske profesije.

(4) *Obrazovna funkcija javnog medijskog servisa* ogleda se u pružanju podrške znanju, promovisanju učenja kroz ponudu raznovrsnih obrazovnih sadržaja koji, naravno, ne treba da budu tretirani kao zamena obrazovnom sistemu države.

(5) *Program najboljeg kvaliteta* kao najvažniji standard programskih sadržaja javnog medijskog servisa mora biti ostvaren u skladu s visokim sadržajno-prodукционим standardima. Zadatak javnog servisa je podsticanje kompetitivnosti raznovrsnih visokokvalitetnih sadržaja ostvarenih u nezavisnim produkcijskim kućama.

(6) *Podrška kreativnom stvaralaštvu* kroz pluralizam i liberalizaciju proizvodnje programa koji predstavljaju čvrst i neoboriv doprinos njegovom kvalitetu. Potrebno je omogućiti slobodno delovanje autorima sa različitim idejama i interesovanjima jer samo tako je moguće proizvesti sadržaje za različite segmente publike. Jedan od bitnih zadataka javnog medijskog servisa jeste i promovisanje kulture i slobode umetničkog stvaralaštva. U tom smislu uloga menadžmenta kuće je da neguje praksu podrške autorskoj inventivnosti, te da shodno tome obezbedi kreativno i stimulativno radno okruženje.

(7) *Funkcija javnog foruma* podrazumeva uključivanje građana u javnu debatu. Javni medijski servis mora omogućiti građanima prostor za ostvarivanje otvorene, pluralističke, slobodne javne rasprave o pitanjima i problemima koji su od javnog interesa. Demokratičnost u načinu iskazivanja mišljenja je oblik komunikacije u kojem svako mišljenje ima jednaku mogućnost da bude javno izrečeno i obrazloženo. Ovakav javni forum zasniva se na neselektivnom poštovanju svih ljudskih prava apostrofiranih u međunarodnim konvencijama.

(8) *Aktivna uloga građana* kroz njihovo učestvovanje u oblikovanju i ocenjivanju programskih sadržaja Istovremeno bi trebalo osigurati delotvorne mehanizme vrednovanja primedbi i pritužbi publike, adekvatno programskim standardima.

(9) *Profesionalna odgovornost u službi javnog interesa* kao zahtev uključuje brigu o nacionalnom identitetu i zajednici. Zadatak javnog medijskog servisa je da promoviše nacionalnu kulturu u globalnoj kulturnoj zajednici i pomogne nacionalnom auditorijumu da razvije svest o vlastitom identitetu i osećaju pripadnosti. Zatim, u svom programu, ali i u strukturi zaposlenih, mora reflektovati društvenu, kulturnu i etničku raznolikost zemlje, osigurati društvenu pravednost, poštovati zakone, i osigurati primerene uslove rada za sve zaposlene.

(10) *Javnost delovanja i javna kontrola – garancija programske nepristrasnosti* podrazumeva upravljanje javnim medijskim servisom transparentno (što uključuje i javno objavljivanje godišnjih finansijskih i programske izveštaja). Budući da je stvoren za javnost i finansiran iz javnih izvora, javni servis mora biti odgovoran prema svim građanima, a ne samo političkim partijama (akterima) i/ili oglašivačima. Samo demokratskim izborom članova upravljačke strukture (Upravni odbor i Generalni direktor), kao i formiranjem kompetentnog i odgovornog programske i nadzornog odbora, moguće je osigurati nepristrasnu i kontinuiranu kontrolu rada ovog servisa.

(11) *Finansijska stabilnost – garancija ekonomske nezavisnosti javnog servisa* postiže se stabilnim javnim izvorima finansiranja koji su osnovni preduslov političke i ekonomske nezavisnosti njegovog delovanja. Svi korisnici bi trebalo da plaćaju preplatu u jednakom iznosu, primerenom ekonomskim mogućnostima društva. Prihodi iz državnog budžeta i od oglašavanja, doveđe posredno do zavisnosti javnog medijskog servisa od političkih i ekonomske interesa i zbog toga bi trebalo da budu svedeni na najmanju moguću meru.

(12) *Podrška tehnološkom razvoju* je veoma važna jer se od javnog medijskog servisa s pravom očekuje da bude predvodnik na području primene najnovijih informatičko-komunikacionih tehnologija. Kroz promovisanje nove tehnologije, razvoj interaktivnih programa i omogućavanje pristupa digitalnim sadržajima za sve potencijalne korisnike pod jednakim uslovima - javni servis u punoj meri opravdava svoje postojanje.

3. JAVNI MEDIJSKI SERVIS NA EVROPSKOM MEDIJSKOM PROSTORU

Društvene, privredne, tehnološke, ideološke i kulturne promene izmenile su celokupni kontekst unutar kojeg deluju javni mediji u Evropi. Promene su prisutne ne samo u postkomunističkim nego i u zapadnoevropskim zemljama. Ono što postkomunističke zemlje razlikuje od zemalja zapadne Europe jeste činjenica da su do devedesetih godina dvadesetog veka radio i televizija u tim zemljama bili u rukama partije i uglavnom korišćeni kao sredstva političke manipulacije.

Iako je sredinom osamdesetih godina prošlog veka i u zapadnoevropskim zemljama radiodifuzna delatnost bila u rukama države, država nije imala pristup medijskom sadržaju pre njegovog objavljivanja, cenzura je bila zabranjena, a pristup informacijama sloboden. Suprotno tome, u totalitarnim sistemima država je nadzirala pristup informacijama, filtrirajući

ih i menjajući u zavisnosti od različitih interesa partije, koristeći pritom državne medije kao promotore zvaničnih političkih vrednosti. Osim toga, državna televizija imala je povlašćen monopolistički položaj na medijskom tržištu što je dodatno jačalo njen položaj i uticaj.

Uspostavljanje javnih medija u postkomunističkim zemljama, početkom devedesetih godina, pokazalo se kao izazov i za civilno društvo i za političare. Demokratske promene uslovjavale su zamenu dotadašnjih restriktivnih medijskih zakona novim demokratskim zakonodavstvom. Izmenama zakonskih okvira, ali i pojmom prvih privatnih medija na lokalnom, a potom i na nacionalnom nivou, stanje počinje bitno da se menja, pa se u tom smislu može govoriti o početku procesa transformacije državnih medija u javne.

Nezadrživ razvoj tehnologije prouzrokovao je velike promene na društveno-ekonomskom nivou, koje se, između ostalog, odražavaju i na razvoj i promene u javnoj medijskoj sferi koja ima funkciju javnog servisa. Zahvaljujući tehnološkim dostignućima omogućen je razvoj novog multimedijiskog okruženja koje pritom ruši tradicionalne granice koje su postojale između telekomunikacija, audiovizuelne industrije i informatike.

Ovakvim razvojem najviše su profitirali pluralizam i raznovrsnost medija, a omogućenom interaktivnošću pojedinac prestaje da bude pasivni korisnik medijskih sadržaja. Zbog ubrzanja procesa proizvodnje sadržaja i usluga, medijsko tržište postalo je izrazito kompetitivno, sve veća ponuda specijalizovanih sadržaja rezultirala je izraženom fragmentacijom publike, a kao posledica toga smanjeni su prihodi od oglašavanja.

Navedene promene odrazile su se kako na komercijalne medije tako i na javni servis čija je programska ponuda bitno izmenjena, a smanjenje publike otvara pitanje legitimnosti obvezne preplate i finansijske stabilnosti, odnosno opstanka, javnog servisa. Javni medijski servis suočava se sa sve izraženijom krizom identiteta. Njegova budućnost je osigurana tek ako se redefiniše i reorganizuje kao novi, konvergentni multimedijiski, interaktivni javni servis koji bi građanima osigurao pristup širokoj ponudi informativnih, obrazovnih, kulturnih ali i zabavnih sadržaja.

Po svojoj prirodi javni medijski servis je javno dobro upravo zbog društvene, a ne ideološke ili tržišne vrednosti sadržaja svoga programa. On svoju publiku tretira kao javnost, kao građane s različitim interesima i ukusima, a zajednička im je potreba za informisanjem, obrazovanjem i zabavom. Nasuprot tome, komercijalni mediji svoju publiku percepiraju kao potrošače, pa se njihov program kreira sa prevashodnim ciljem da određenom proizvodu ili usluzi pribavi tržište, a medijskoj kući profit.

Zvonko Letica (2003.) naglašava kako javna televizija ima veliku ulogu u informisanju građana tako što je dužna da emituje tačne i nepristrane vesti. Istovremeno mora biti i u vezi sa stvarnim životom ljudi, ali kao podjednako bitnu karakteristiku navodi i njenu ulogu u poštovanju demokratskih procesa. Preduslov tome Letica vidi u autonomiji i nezavisnosti urednika i u odvojenosti javnog servisa od države.

Podrška demokratskom sistemu i vladavini zakona podrazumeva i garanciju autonomnosti javnog servisa. Opravданje za finansiranje iz javnih sredstava, javni medijski servis ne sme tražiti u brojnosti korisnika, nego u kvalitetu sadržaja i usluga koje nudi svim građanima pod jednakim uslovima. U stalnoj borbi s komercijalnim konkurentima za slušaoce i gledaoce javni medijski servis mogao bi i nehotice dovesti u pitanje osnovne principe svog postojanja bude li svoju funkciju prilagođivao komercijalno determinisanim uslovima na medijskom tržištu.

Na tragu ideje Marka Raboja (Marc Raboy, 1996.) kao rešenje pitanja javnog medijskog servisa nameće se otvorena medijska sfera koja omogućuje javni dijalog, odnosno prostor za sučeljavanje različitih pogleda i argumenata. Zahevi za redefiniranjem evropskog javnog medijskog servisa sve su češći i glasniji. Medijska politika se u svom razvojnem procesu sve više oslanja na novu paradigmu, čiji su osnovni konstituenti prevashodno ekonomski ciljevi. Pristalice tržišno usmerene orijentacije javne medije doživljavaju kao anomaliju "normalnog" tržišno-regulisanog medijskog prostora. Pripisivanje robne vrednosti programima javnih radija i televizija istovremeno znači i komercijalizaciju samog sadržaja. Peter Dahlgren (Peter Dahlgren, 2002.) razlikuje popularizaciju od komercijalizacije programa. Popularizacija programa podrazumeva pojednostavljivanje sadržaja i informacija kao i njihovo prilagođivanje stepenu obrazovanja i interesima većinske publike.

Ali, istovremeno, popularizacija znači i orijentisanje na one forme koje publika bolje prihvata i radije gleda. Tu je najprije reč o sapunicama, kvizovima, dokumentarno-popularnim serijama, u poslednje vreme reality show emisijama i sl. Treba napomenuti da ako se publici nudi ono što ona želi da gleda, ne znači da je to i kvalitetan program.

Komercijalizacija je širi pojam i ona obuhvata prikriveno oglašavanje proizvoda i usluga pokrovitelja pojedinih emisija ili preoblikovanje komercijalnih sadržaja u informacije. Iako je komercijalizacija izloženija kritici, popularizacija je neodređenja, posebno u novinarskim prilozima ili emisijama. To je svakako, oblik dodvoravanja publici u svrhu povećanja gledanosti. Sve su ovo problemi s kojima se susreću evropski javni medijski

servisi kada se nađu na konkurentnom medijskom tržištu nakon njegove liberalizacije, a koji bitno utiču na njihove programske promene.

4. UTICAJ TEHNOLOGIJE NA PROMENE JAVNOG MEDIJSKOG SERVISA

O tome da se tehnološki razvoj ne može posmatrati izdvojeno od procesa razvoja sistema komuniciranja pisao je Denis Mekvejl (McQuail, 1975.) pre skoro četiri decenije. Danas se gotovo neprekidno stvaraju novi oblici masovnog komuniciranja, a diktiraju ih nove tehnologije koje analogni sistem u potpunosti zamenjuju digitalnim. Upravo su kablovski i satelitski prenos slike bespovratno pokrenuli talas velikih promena na evropskom medijskom tržištu. Digitalni prenos programa, za razliku od analognog, karakterišu znatno niži konačni troškovi (zbog jeftinije infrastrukture prenosa) i kvalitetniji prijem. U digitalnom okruženju, budući da više nije potrebno zauzimati frekvencijski prostor radio talasa, broj kanala slobodnih za emitovanje se umnogostručio pa se čini da regulacija postaje beznačajna. Ali veliki broj kanala ne znači istovremeno i veliki broj različitih programa, budući da je reč uglavnom o sličnoj ponudi.

Otuda je glavni cilj pronaći modele kojima će se tehnološki razvoj i brojnost kanala uskladiti sa potrebama javnosti, odnosno osigurati jednake mogućnosti pristupa različitim programskim sadržajima za sve građane. Dakle, novi model regulacije ne proizlazi iz definicije medija, nego iz definicije javnoga interesa. Umnožavanjem komercijalnih televizijskih kanala dogodio se znatan pad gledanosti programa javnih televizija⁴.

Pritisak komercijalnih medija na vlade država je veliki jer zahtevaju veće pogodnosti za sebe, a pozivajući se na privilegovani položaj javne radiotelevizije koja u cilju očuvanja nezavisnosti mesečno ostvaruje zakonom zagarantovanu pretplatu. Ako se nastavi ovakav trend protiv javnog medijskog servisa, Karol Jakubović (Karol Jakubowicz) predviđa da će on biti prisiljen da prihvati "korektivno-komplementarni model" u kojem se javni servis shvata kao mogućnost emitovanja ciljanih sadržaja, odnosno kao sredstvo ispravljanja (korekcije) nedostataka komercijalnog sektora, omogućivanjem emitovanja sadržaja koji su komercijalnom radiju i televiziji neprofitabilni.

⁴ Gledajući evropske zemlje pojedinačno, "javna je televizija bila najgledanija u Nemačkoj 34,5% i Italiji 34%. U Irskoj je gledanost javne televizije bila otprilike 26%, u Švedskoj 22%, a u Velikoj Britaniji samo 16%; (Picard, 2001.: 42-43).

Prema ovom modelu, javni servis bi bio samo dopunska (komplementarna) usluga uz dominantno komercijalni sektor, fokusirajući se na kulturu, obrazovanje i druge sadržaje koji nisu profitabilni komercijalnim medijima. Autor se dalje pita, ako se već sada javni medijski servis predstavlja kao izuzetak, šta to sprečava da već sutra bude prikazan kao anomalija? (Jakubowicz, 2003: 45-61)

Internet je svojim brzim razvojem intenzivno spajao informacionu funkciju s komunikacionom funkcijom medija. *Online* izdanja novina, radio i televizijskih programa su najbolji dokaz u kojoj meri je internet, više nego ikada približio ova tri potpuno različita medija. Razlika između interneta i televizije postojala je sve dok su videosadržaji bili preglomazni za internetske kapacitete. Razvojem *online* platformi za videosadržaje, ova su se dva medija počela prožimati (spajati). Reč je o konvergenciji tj. tehnološki omogućenom prožimanju medijskih informaciono-komunikacionih sadržaja i usluga. (Deuze, 2004.: 143)

Upravo zato što postaju sve sličniji, ova dva medija počinju se spajati u jedan čiji je zadatak da objedini i učini lako dostupnom i brzo pretraživom kompleksnost informacija o nekoj osobi, pojmu, pojavi ili događaju, kao i da je dodatno podrži uverljivošću žive, ako je moguće i direktnе, slike i zvuka.

Nova tehnologija omogućava i veću interaktivnost, što znači više mogućnosti prilagođavanja pojedinačnim preferencijama publike. Pritom je korisnicima ostavljena mogućnost da i sami kreiraju multimedijalne sadržaje i istovremeno međusobno komuniciraju na nekoliko različitih nivoa. Time se program personalizuje i postaje "po meri" individualnog korisnika. Uz to, popularišući program i prilagođavajući ga publici, u informativnom programu se sve češće insistira na "ljudskim" pričama.

U fokusu svakog događaja mora biti pojedinac (običan čovek, još bolje poznata javna ličnost), njegov problem ili životna priča. Takvom personalizacijom vesti privlači se šira publika koju ne zanima toliko sam događaj ili informacija, koliko priča izdvojenoga pojedinca.

Osim Dalgrina (Dahlgren, 1996.) i Džon Kin (John Keane, 2000.) upozorava da multiplikacija programske ponude, kao i individualizacija programa omogućena novim tehnologijama, nužno dovode do fragmentacije publike. Uske segmente publike privlače specijalizovani programi bez daljeg interesa za opšte sadržaje. Time je, kako Džon Street (John Street) ističe: "pojam "javnosti" pretvoren u gomilu publika s posebnim interesima" (Street, 2003: 151).

Izazovi s kojima se susrela većina evropskih nacionalnih javnih radiotelevizija inicirali su potragu za novom definicijom javnog medijskog servisa. Izražena je potreba za organizacionim, strukturnim i tehnološkim promenama, kao i za

promenom sistema finansiranja javnih medija. Nove tehnologije nameću i nove metode rada, uz imperativ produktivnosti, veću efikasnost i odgovornost.

5. MULTIMEDIJSKA KONVERGENCIJA: PROJEKCIJE BUDU NOSTI I USLOVI OPSTANKA JAVNOG MEDIJSKOG SERVISA

Uprkos dinamičnom napretku i razvoju novih informacionih tehnologija i pojavi novih medija, radio i televizija su još uvijek primarni izvor informacija i zabave za većinu evropskog stanovništva pa joj zbog toga i treba posvetiti nešto veću pozornost. Činjenica je da 98% Evropljana ima televizijski prijemnik, a prosečan Evropljanin dnevno gleda više od 200 minuta televizijskoga programa (Tongue, 2002: 109).

Pojavom interneta i *online* multimedijalnih platformi televizija nije automatski izgubila svoje gledaoce, ali ih postupno počinje gubit̄⁵.

Zbog toga se sve glasnije iskazuje potreba za redefinisanjem pojma javnog medijskog servisa. Roger Silverstone (1994.) ovaj fenomen razume kao sistem složenih i stalno promenljivih odnosa radija i televizije kao medija, a takođe i kao spregu tehnologija konstruisanih i određenih pravilima, zadacima i ritualima svakodnevnoga života. Radio i televiziju je moguće definisati i kao instituciju (Corner, 1999.). Definišući ih kao medije, uglavnom se shvataju kao industrijalizovani način upravljanja vremenom i prostorom sa zadatkom proizvodnje i distribucije (transmisije) audiovizuelnih sadržaja. Usmeravajući se na sadržaj, radio i televizija mogu istovremeno biti shvaćeni i kao informativni servis ili kao proizvod industrije zabave.

Redefinišući ih kao medije, pitanje je hoće li se pojmovi radija i televizije u budućnosti vezivati za sadržajnu ponudu radio i televizijskih kanala, odnosno uz njihov program koji je unapred zadat programskom šemom i dnevnim rasporedom emitovanja, ili će se svaka ponuda video i audio sadržaja nazivati televizijom.

Zbog ponude *online* audio i videosadržaja, opšti radijski i televizijski programi počinju da gube svoju publiku. To najviše pogađa javni medijski servis koji se, na prelasku iz analognog u digitalno emitovanje, još uvek oslanja na koncept ponude opštih programa. Naravno, veće evropske javne radiotelevizije nude i specijalizovane programe, ali oni su još uvek

⁵ Televizija ponajviše gubi publiku od 16 do 24 godine. Izvor: BBC/ICM, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/entertainment/6168950.stm>; pristup ostvaren 13. januara 2013.godine

kreirani na načelu dnevnog rasporeda emitovanja koji prestaje da bude prihvatljiv sve većem broju publike.

Uz to, zbog načina života savremenoga čoveka, podrobne analize događaja ili političkih pitanja gube bitku s kratkim vestima, istraživačko novinarstvo prepušta svoje mesto *infotainmentu*⁶, analitičko novinarstvo nestaje pred navalom opšte tabloidizacije televizijskih sadržaja.

U tom smislu bi javni radiotelevizijski servis, poučen iskustvom interneta, trebalo da se reorganizuje. Ako želi dopreti do javnosti, zadatak javnog medijskog servisa bio bi da ponudi informativne, obrazovne i zabavne sadržaje (podeljene na informacije, vesti, delove emisija, cele emisije, serijale i sl.), jednostavno pretražive i dostupne publici u vreme kada njoj odgovara i na mediju koji je u tom trenutku dostupan (mobilni, džepni PC, računar, prijemnik, radio u automobilu ...).

Samo je čovekova kreativnost granica mogućnosti novih interaktivnih multimedijalnih sadržaja poput video kupovine, *online* glasanja, javnih foruma, korišćenja usluga rezervacija, igranje video igara ili učestvovanje u kvizovima zajedno s drugim korisnicima i sl. Uz tradicionalne novinarske forme i žanrove, *online* informaciono-komunikacione platforme mogu ponuditi nove interaktivne sadržaje, kao što su saveti o zdravlju, putovanjima, pomoći pri osmišljavanju godišnjih odmora, videoaukcije, servis usluga u obrazovanju, primanje i slanje tekstualnih poruka, usluge elektronske pošte kao i dostava proizvoda ili hrane na kućnu adresu.

Takav multimedijalni javni servis bio bi svakodnevno koristan i zanimljiv najširoj publici, a opravdao bi i javno finansiranje. No, ima i autora koji tvrde da je moguć opstanak opštih televizijskih i radio programa zbog značajnog dela publike koja nije sklona promenama. Budući da je i takva publika samostalna u izboru programa, dotični autori sa razlogom smatraju da radio ili televizijska interaktivnost ipak neće iskoreniti stereotip o couchpotato-u kao apsolutno pasivnom primaocu televizijskih poruka. I u digitalno doba postojaće publika koja će se i dalje dobrovoljno izlagati ponuđenim sadržajima bez nekog dubljeg promišljanja o njihovom značenju. Kao ključni razlog takvom pasivnom odnosu prema ponuđenom sadržaju u literaturi se navodi odsustvo medijskog obrazovanja.

⁶ U televizijskoj terminologiji je dugo prisutan izraz *infotainment* (*information+entertainment*). Kreatori televizijskih programa, pod ovim izrazom podrazumevaju žanr koji je nastao mešanjem karakteristika zabavnog i informativnog programa. Osim o sadržaju, ovde se takođe radi o prezentaciji vesti i informacija na ležeran, zabavan i manje "opterećujući" način.

Moguće je složiti se da će uvek postojati pojedinci koji nisu skloni upotrebi mobilne telefonije, kreditnih kartica, slanju poruka elektronskom poštom, pa i biranju i gledanju videosadržaja na *online* platformama. Pipa Noris (Pippa Norris) ističe da su tendencije svakog novog medija da dopuni, a ne da zameni, stari medij (Noriss, 2000: 13). Zbog toga je očekivano da je moguć opstanak tradicionalnih radijskih i televizijskih programa sa unapred definisanim rasporedom emitovanja. No, budućnost uloge medija u svakodnevnom životu pojedinca sagledava se, pre svega, u vrlo bogatoj ponudi sadržaja i usluga, uz mogućnost izbora vremena u kojem će pojedinac te sadržaje i usluge koristiti. Govoreći o javnom medijskom servisu, naglasak će biti na različitim informativnim, obrazovnim i zabavnim sadržajima dostupnim u tekstualnim, tonskim, foto i video zapisima, uz mogućnost pretraživanja celovite baze i arhiva, ali i uz mogućnost reakcije, ličnog učešća u predlaganju, osmišljavanju i kreiranju novih sadržaja i usluga.

Takav javni multimedijijski servis dostupan svim građanima bio bi i svojevrsni oslonac u svakodnevnom životu nudeći širok spektar sadržaja na lokalnom, nacionalnom, regionalnom, ali i globalnom nivou. Ovaj spektar uključuje : servisne informacije, vesti o događajima dana, analizu političkih, društvenih ili ekonomskih tema, stručno i profesionalno obrađene teme iz istorije, kulture, sporta, ekonomije i ekologije, reportaže o društvenim i političkim osobenostima pojedine zemlje ili regije, itd. Zanimajući se za pojedinu temu ili osobu, korisniku će pretraživanjem i naprednim selektovanjem po ključnim rečima biti dostupni svi sadržaji ikada objavljeni unutar programa javnog medijskog servisa. Reč je, dakle, o jedinstvenom servisu čiji će novinari i urednici isti sadržaj obradivati za objavljivanje u nekoliko različitih medijskih formata kako bi iste informacije korisnicima bile dostupne i na desktopovima njihovih mobilnih telefona i na različitim audio ili video prijemnicima.

Iako je reč o izrazito velikom servisu, nije neophodno locirati ga na jednom mestu. Zahvaljujući digitalnoj tehnologiji i bežičnom prenosu informacija, novinarima i urednicima biće omogućeno da rade svoj posao na mestu koje im je za to najprikladnije. Svakako da bi takav model smanjio troškove proizvodnje jer više ne bi bilo potrebno da nekoliko različitih novinara odlazi na teren po istu informaciju. Jednom spremljena na server, informacija bi bila dostupna svima za daljnje korištenje, obradu i analizu.

S druge strane, ovako sveobuhvatan servis opravdao bi finansiranje pretplatom s obzirom da bi svi građani u njemu pronašli korisne informacije i usluge, ali i zabavne sadržaje.

6. ZAKLJU AK

Evropski koncept javnog radiodifuznog servisa zastario je i tehnološki, ali i ideološki. Doba monopola pod zaštitom države i kreiranje isključivo opštih kanala čija se programska ponuda bazira na plemenitim načelima da se publici ponude samo oni sadržaji koji će je duhovno obogatiti, zauvek je prošlo. Komercijalna konkurenca nametnula je i javnom medijskom servisu nove programske standarde. Moguće je prihvati Trejsijevu (Tracey, 1996.) tvrdnju da je kriza javne regulacije medija zapravo samo refleksija mnogo važnije i kompleksnije krize tradicionalnih oblika vladanja.

Proces globalizacije i uticaj supranacionalnog čine nacionalno gotovo irelevantnim, pa time i javni medijski servis gubi jedan od svojih ključnih argumenata. Kriza javnog medijskog servisa ogleda se u tome što gubi publiku (najviše među mlađom populacijom), suprotstavljen je kritičkom, katkad i neprijateljski raspoloženom političkom okruženju ali i osporavanju prava na javnu finansijsku podršku.

S druge strane, razvoj i napredak tehnologije podstiče primenu novih tehnoloških rešenja koja zahtevaju i nove medijske formate. Te promene svakako idu u prilog pluralizmu medija, ali zbog izuzetno konkurentnog medijskog tržišta publika se fragmentira, a time se dovodi u pitanje legitimitet obavezne preplate, odnosno opstanak javnog medijskog servisa kao takvog.

Očigledno je da je javni medijski servis zapao u krizu identiteta i sve su glasniji zahtevi za njegovim redefinisanjem. Digitalna konvergencija medija veliki je izazov svetskom marketingu, industriji zabave, ali i industriji kulture. Ona donosi mnoštvo novih mogućnosti, otvara veliki prostor za razvoj novih sadržaja i usluga. Istovremeno, ona je i veliki potencijal za razvoj interaktivnog javnog medijskog servisa. Digitalna tehnologija biće u funkciji obezbeđenja najšireg mogućeg pristupa raznovrsnoj ponudi kvalitetnog sadržaja za sve kategorije auditorijuma. Ovde, pre svega treba imati u vidu servisne informacije, obrazovne sadržaje u različitim interaktivnim formatima, sa mogućnošću naprednog pretraživanja arhivskih zapisa i dostupnih pregleda političkih i društvenih promena u svetu. Takođe, treba očekivati i značajnije naglašenu ponudu specijalizovanih sadržaja o pojedinim prirodnim i društvenim fenomenima. Takav javni medijski servis enciklopedijskog tipa, uz aktuelne vesti i informacije, nudio bi i kvalitetne dramske i zabavne sadržaje, podrazumevajući, pritom, permanentnu otvorenost prema brojnim nezavisnim kreativnim produkcijama. Samo tako

bi bio moguć njegov opstanak i dalji razvoj sa imperativom oživljavanja građanske kulture.

REFERENCE

- (1) Collins, P. (2002) *Culture or Anarchy? The Future of Public Service Broadcasting*, Social Market Foundation, London, p.107-142
- (2) Corner, J. (1999) *Critical Ideas in Television Studies*, Oxford University Press, New York
- (3) Dahlgren, P. (1996) The not so staunch defence of Swedish public service broadcasting, *The Public/Javnost*, (3) 2: 35-49
- (4) Dahlgren, P. (2002) Traženje razgovorne javnosti. Mediji, prosuđujuća demokracija i građanska kultura, *Medijska istraživanja*, (8) 2: 35-62
- (5) Deuze, M. (2004) What is Multimedia Journalism?, *Journalism Studies*, (5) 2: 139-152
- (6) Jakubowicz, K. (2003) Endgame? Contracts, audits, and the future of public service broadcasting, *The Public/Javnost*, (10) 3: 45-61
- (7) Keane, J. (2000) Media and the Public Spheres – European Idea and Ideal, *Medijska istraživanja*, (6) 2: 55-60
- (8) Letica, Z. (2003) *Televizijsko novinarstvo*, Disput, Zagreb
- (9) McQuail, D. (1975) *Communication*, Longman Group Ltd., London/New York
- (10) McQuail, D. (2003) Public Service Broadcasting: Both Free and Accountable, *The Public/Javnost*, (10) 3: 13-28
- (11) Norris, P. (2000) *A Virtuous Circle: Political Communications in Post-Industrial Societies*, Cambridge University Press, New York
- (12) Picard, R.G. (2001) Public service broadcasters (PSBs) within the European Union are performing well in an increasingly competitive television market, *Diffusion EBU*, (2001) 4:42-43
- (13) Raboy, M. (ur.) (1996) *Public Broadcasting for the 21st Century*, John Libbey Media & University of Luton Press
- (14) Silverstone, R. (1994) *Television and Everyday Life*, Routledge, London
- (15) Street, J. (2003) *Masovni mediji, politika i demokracija*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb
- (16) Syvertsen, T. (2003) Challenges to Public Television in the Era of Convergence and Commercialization, *Television & New Media*, (4) 2: 155-175
- (17) Tongue, C. (2002) Public service broadcasting: a study of 8 OECD countries,
- (18) Tracey, M. (1996) Beyond Governance: The Triumph of Populism and Parochialism in the 21st Century, *The Public/Javnost*, (3) 2: 23-33

- (19) Tracey, M. (1998) *The Decline and Fall of Public Service Broadcasting*, Oxford University Press, Oxford.

PUBLIC SERVICE BROADCASTING – TRANSFORMATION TOWARDS A PLURALISTIC SOCIETY

The support of the democratic system and backing up the rule of law are not only the crucial conditions for achieving the independence of the public media service, but also the basic guarantee for the freedom of its activities. The public media service must not seek the justification for the public assisted financing in the number of users, but rather in the quality of the contents and services offered to all the members of the society under the equal conditions. In the permanent competition with the commercial rivals for ratings, the public media service could, in the long run, degrade itself by conforming its function uncritically to the commercial factors which, on their behalf, dictate the market conditions.

*KEY WORDS: public media service / public / pluralism /
public interest / media contents*

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2013 / Vol. XXXII / 1 / 77-94

Originalni naučni rad
UDK: 305-055.2;
159.922.1-055.2

SMRT LOLITE, RA ANJE LILIT: Ogled o adolescentnoj ženskoj seksualnosti*

Leposava Kron*
Olivera Pavić *

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

U radu se analiziraju dva kontradiktorna ženska seksualna arhetipa: dečija nevinost Lolite i hiperseksualnost Lilit. Razvoj seksualnog self-koncepta je veoma važan korak u periodu adolescencije što je razlog zbog kojeg adolescenti pokušavaju da osmisle i organizuju svoje seksualno iskustvo da bi razumeli strukturu i podsvesnu motivaciju. Najnovije studije sugerisu da je među mladim devojkama i ženama oštećeno mentalno zdravlje u korelaciji sa slučajnim seksualnim odnosima.

KLJUČNE REČI: Ženska seksualnost / adolescenti / potrošačka kultura / mentalno zdravlje

1. UVOD: O NEKIM ARHETIPOVIMA ŽENSKE SEKSUALNOSTI

Lolita, deskripcija njenog identiteta i način na koji je romansirano njeno ponašanje i romantizovan odnos starijeg muškarca i devojčice, vremenom je postao paradigmatski primer za analizu seksualne manipulativnosti sasvim mladih devojaka, adolescentkinja, kao i moći koja se eventualno stiče identifikacijom sa starijim muškarcem. U *Loliti* Vladimira Nabokova (Nabokov,

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: bebakron@gmail.com

* E-mail: olja64@eunet.rs

1958) prikazane su Humbertove ekstremne akcije i emocije koje nisu rezultat fiziološke realnosti već psihološke potrebe da pobedi, poseduje i kontroliše. Odnosi između polova postavljeni su jednostavno: žene su tu da bi bile posedovane, a muškarac postoji da bi njen identitet učinio kompletnim. Lolita se u psihološkoj literaturi najčešće spominje u kontekstu pedofilije i incesta, ergo erosa na stranputicama, ali njena partikularna uloga uključuje pasivno, nedirektivno i neagresivno zavodenje znatno starijeg muškarca i koja pri tome uživa u svojoj "dečijoj", nevinoj neodoljivosti kojom stiče poziciju psihološke prednosti nad muškarcem koji je najčešće i uzor za identifikaciju pri čemu se nalaze u nekoj vrsti hijerarhijskog odnosa u kojoj je ona u nekom smislu podređena.

Lilit je mesopotamski ženski demon noći. Ona je prvobitno bila sumerski i vavilonski sukub (demon koji uzima oblik žene i sa muškarcima ima seksualni odnos tokom sna "žtve"), koji je kasnije stopljen sa Lamashtu, demonom koji ubija mušku decu. U Srednjem veku se pojavljuje ideja o Lilit kao prvoj Adamovoj ženi. U midrašu Alfabet Ben Sira (oko 10. veka) ona je Adamova prva žena u raju, koja je stvorena od Adamove prašine da bi bila njemu ravna.

Lilit je kasnije svojevoljno napustila Rajske Vrt odbijajući da se potčini Adamu i bila je zamjenjena drugom ženom, Evom. Lilit se primarno definiše kao mesopotamski ženski demon noći, premda je u kasnijim literarnim i psihološkim interpretacijama stavljena emfaza i na njenu drugu, svetliju stranu. Lilit se psihološki može opisati i kao neka vrsta dinamskog oponzita Loliti, kao libidna sila, vitalna ženska seksualna energija koja moć crpi iz sebe same i sopstvene seksualnosti, kao nadgradnja muškog principa, kao žena sa imperativom iskustva bogatog erotskog života, uključujući i njegovu demonsku komponentu. Lilit na taj način postaje svesna svoje seksualnosti i otklanja barjere socijalno poželjnog i indoktriniranog ponašanja i stiče samopoštovanje (Humm, 2013).

Neki autori sugerišu da je Lilit-žena, Lilit-majka i Lilit-zavodnica u tolikoj meri prisutna u svakodnevnom životu i psihopatologiji međuljudskih odnosa, da je u tolikoj meri postala "realna" da zaslužuje posebnu "dijagnostičku" odrednicu u stručnoj literaturi, kakvu su stekli Edipov kompleks, kompleks Don Žuana, Kainov kompleks etc. (Petrović i, & Petrović – Stefanović 2000). Istraživači savremenih internet društvenih mreža tvrde da je u ženskoj populaciji Lilit sa različitim sufiksima, prefiksima ili modifikacijama najčešće korisničko ime (username) ili šifra za pristup različitim forumima ili interaktivnim grupama kao što su Fejsbuk i Twiter.

2. ADOLESCENTNA SEKSUALNOST, "NOVA ŽENSTVENOST" I MENTALNO ZDRAVLJE

Razvoj seksualnog self-koncepta i erotskog identiteta je veoma važan korak u periodu adolescencije. To je razlog zbog kojeg adolescenti pokušavaju da osmisle i organizuju svoje seksualno iskustvo da bi razumeli strukturu i podsvesnu motivaciju (Andersen, & Cyranowski, 1994).

Najnovija istraživanja (Nauert, 2013) su empirijski potvrdila da seksualne prakse adolescenata koje uključuju slučajni i neobavezni seks i eksperimentisanje na tom planu u ranom uzrastu, indukuju različite probleme sa mentalnim zdravljem, česte depresivne reakcije, razmišljanja o suicidu ili sklonost suicidnom ponašanju (zloupotreba supstanci, ekscesivno upražnjavanje ekstremnih sportova, brze vožnje, anorexia mentalis). Adolescencija je, kao što je veoma dobro poznato, period posebne psihološke, socijalne, egzistencijalne ali i fiziološke vulnerabilnosti. Mozak mladih adolescenata nije neurološki zreо; nekoliko regija u mozgu kao što je frontalni lobus cerebralnog kortexa ili hipotalamus koji je odgovoran za samokontrolu i odlaganje gratifikacije, u tom periodu, sve do kasnih tinejdžerskih godina, nisu dostigli punu zrelost (Casey, Getz & Galvan, 2008). Eksperti, uključujući i naše (Andelić, Vasić, & Lukić, 2008; Sieving, Oliphant & Blum, 2002; Tolman, 2001), takođe upozoravaju da prerana adolescentna seksualna iskustva ekstremno povećavaju rizik od neželjenih trudnoća i seksualno prenosivih bolesti uključujući HIV i AIDS.

Analiza nove ženstvenosti u odnosu na feminističke teorije treba da uzme u obzir postojanje razlika koje su određene različitim istorijskim i kulturnim lokacijama u kojima se feminizam pojavljuje (Jackson, 2012). Ove autorke sugerisu da kada su u pitanju mlade devojke feminitet se neizostavno mora posmatrati u spredi sa popularnom kulturom koja im se obraća kao svojoj publici. Mediji imaju značajnu ulogu u transformaciji mladalačkog feminiteta koji je devedesetih godina značio "girl power" i nosio ljuti aktivizam pobunjene ženske subkulture koja negira patrijarhalni tretman mladih devojaka (Harris, 2004, prema Jackson, 2012). Transformacija klasične "girl power" u modifikovanu snagu dobija novu postfeminističku artikulaciju u kojoj su mediji odigrali važnu ulogu; devojačka snaga (girl power) uključuje novu moć, nezavisnost i mogućnost izbora (Connell, 1987). Ovu pojavu neki autori tretiraju kao varijaciju feminizma, drugi kao treći talas feminizma, a treći kao postfeminizam. Andela MekRobi (McRobbi, 2009) ukazuje na krajnje problematične stavove o smeni reprezentacije mladih žena koje se u širem kontekstu mogu posmatrati kao postfeminizam, tvrdeći da se radi o

promociji korporativne kulture potrošača koja vidi nove mogućnosti za rast prihoda mlađih žena. MekRobi (McRobbi, 2009:49) vidi posfordističko neoliberalni oblik kapitalizma kao plodno tle za pojavu postfeminističkih ideologija svuda gde on preovladava, pre svega u Velikoj Britaniji i SAD, ali i na drugim lokacijama. U odsustvu direktnog institucionalnog ili državnog nadzora, pojedinci, a posebno žene treba da postanu refleksivne i samorefleksivne, da kontrolišu i procene sopstvene životne pozicije i mogućnosti, kao i ona strukturalna i normativna ograničenja koja mogu da utiču na njih. Povećana refleksivnost često navodi na temu rodne hijerarhije ali i rađa nove oblike patrijalne moći (ibidem). "Novi seksualni ugovor" mlađim ženama omogućuje da zauzmu pozicije kroz učešće u obrazovanju, zapošljavanju i potrošačkoj kulturi, tako što će se odreći političkih identiteta i kritike patrijarhata. One se angažuju u nizu praksi koje podstiču sposobnosti, uspeh, postignuća, uživanja, prava i socijalnu mobilnost u novoj kulturnoj politici koju je Stjuart Hol naziva "disartikulacija". Disartikulacija se odnosi na produkciju muške hegemonije koja uzdiže razliku između "zapadnih devojaka" i njihove seksualne samosvesti kroz "postfeminističku maskaradu" koja je orijentisna na telo i modu. "Postfeministička maskarada" se ostvaruje kao ironični, kvazi-feministički gest, dok u isto vreme suzbija svaku potencijalnu pretњу patrijalnom autoritetu sugerijući i odobravajući slobodu i pravo žena da uživaju u povremenom seksu i nesputanom izražavanju seksualnosti. Politika deartikulacije se umnožava u ovom društveno istorijskom momentu budući da su žene u obavezi da učestvuju u radnom životu, a "postfeministička maskarada" predstavlja način da se ponovo obezbedi rodna hijerarhija. Stabilnost heteroseksualne matrice se pojačava modom i lepotom "samostajlinga" koji postaje dominantan mehanizam vršenja vlasti nad mlađim ženama. Hipererotizovano ili privremenim modnim diktatom potencirano kompulsivno negovanje ženstvenosti u popularnoj kulturi često indukuje negativne posledice po mentalno zdravlje i socijalno patološke pojave kao što su anoreksija koja najčešće uključuje i poremećaj telesne šeme, opsesivnost, nisko samopoštovanje, apatiju, reaktivnu depresiju, sklonost samopovređivanju, suicidalno ponašanje kao što su zavisnost od alkohola, droge, brze vožnje, ekstremni sportovi. Na taj način generisana i negovana patologija sposobna je da stvori čitav spektar tenzija i strahova koje pretvara u fantastične svetove za svoje ženske gledaoce (McRobbi, 2009: 108). Sveprisutnost i fascinacija modnim fotografijama u sinergiji sa potrebom za introspekcijom, refleksivnošću, poštovanjem i manifestovanjem sopstvenih talenata, stavlja mnoge devojke u poziciju konfuzije, ogorčenosti i frustracije, pri čemu one najčešće ne mogu da identifikuju izvore svog besa.

Tržište rada i potrošačke kulture stvara nove oblike ženstvenosti proizvodeći i reprodukujući društvenu podelu koja se materijalizuje kroz emfazu na žensko telo kao robu.

Moderni set ponašanja uključuje i žensku agresivnost, konkurentnost, "kučkasto" ponašanje, hostilnost, ekstremnu kompeticiju pa i verbalno nasilje u socijalnim i psihološkim interakcijama. Ignorisanje stvarnih nejednakosti, umesto novih puteva subverzije unutar sveta potrošačke kulture i odbrane kapaciteta ženskih otpora dovelo je do apsolutnog uzdizanja potrošačke kulture i svodenja žena na uživanje u potrošnji ženske robe. Rezultat je često agresivni individualizam, hedonistička ženska falocentrična orijentacija u sferi seksualnosti i kompulsivna opsednutost potrošačkom kulturom.

Kulturalni diskontinuitet koji je u devedesetim godinama prošlog veka društvo u Srbiji vratio retrogradnim nacionalističkim vrednostima, doveo je do nespremnosti da se razume šta realno predstavlja prelazak u novo društveno uređenje. Intezivan upliv medijske industrije zabave, modusa vivendi "slavnih" i komercijalizacija većine segmenata društvenog i kulturnog života odvijali su se stihijički i uz veoma slabu ili nepostojeću kritičku i socijalnu distancu (Brown, 2002).

Promene koje su se odvijale u socijalnom i kulturnom okruženju gotovo da su prošle neopaženo usled preovlađujućeg fokusa javnosti na ekonomski i političke turbulencije u srpskom društvu u poslednje dve dekade. Efekti kulturne transformacije koji su pred nama su nastali u kontinuitetu društvene nebrige, inkonzistentnosti i nemoći da razume, artikuliše i usmeri intezivni upliv potrošačke kulture neoliberalnog kapitalizma i njenih dominantnih vrednosti koje su determinisane tržištem. Mnoštvo fenomena razvijenog konzumerističkog društva posredovano medijima i popularnom kulturom navodi nas na konstataciju da je naš svet iznenadujuće izmenjen kao da je u određenim društvenim i kulturnim aspektima neprepoznatljiv.

Novi kulturni obrasci su formirani u okolnostima nedovršene dekriminalizacije srpskog društva, niskih građanskih, demokratskih i emancipatorskih kapaciteta i permanentno niskog životnog standarda većine stanovništva. Razočaravajuća istina o stvarnim efektima tranzisionih promena vrlo brzo se ispoljila na političkom, ekonomskom i socijalnom planu, dok su efekti transformacije u kulturnoj sferi prilično neopaženo izneditili čitav spektar uzinemirujućih efekata.

Eho pozognog kapitalizma koji je u srpsko društvo dopirao kroz konzumersku potrošnju, zabavne medijske sadržaje i elektronske društvene mreže donosi bazične karakteristike društva nesigurnosti, uznemirenih identiteta i

dekonstruisanih entiteta. Društvene klase u poznom kapitalizmu nisu više određene isključivo ekonomskim ili položajem u produkciji, već se određuju prema afektivnoj pripadnosti, provođenju slobodnog vremena, estetici, potrošnji, prihodu i zaposlenju. Za klasni identitet i klasnu mobilnost postaje presudan izbor potrošnih dobara (Featherstone, 1991; Lury, 1996).

Nestabilnost klasnog identiteta uslovljena je stalnim promenama na potrošačkom tržištu, što se u srpskom društvu dodatno komplikuje okolnostima izuzetno ograničenih resursa, ekstremne socijalne polarizacije i njene parakriminalne i kriminalne pozadine. U tom smislu će se najverovatnije pojačavati konzumerska pohlepa, rasti nezdrava kompeticija i češće tražiti prečica u ostvarivanju uspeha definisanog ovim kulturnim obrascem. Pokazalo se da je borba za mesto u novonastaloj hijerarhiji izuzetno teška za muškarce i da je izazvala potres na planu normativnog maskuliniteta (Pavićević, Kron, Simenunović-Patić, 2013). Međutim, ostaje nam odgovor na pitanje, šta se dogodilo sa feminitetom u Srbiji? Tome je posvećen naredni deo ovog teksta.

3. O FENOMENU HIPERSEKSUALNOSTI: TRŽIŠTE I NOVA "ESTETIKA"

Sam pojam feminiteta nije sensu stricto definisan i fiksan već je podložan promeni u zavisnosti od duha vremena, šire društvene strukture, dominantne kulture, sistema vrednosti i situacionog konteksta. Koncept biti "žensko" se ne menja automatski, ali je u saglasnosti sa specifičnim društvenim kontekstima i interakcijom sa drugim ljudima (Messerschmidt 1997). Lociranost mladih žena unutar socijalne strukture i dominantne kulture utiče na njihovo razumevanje i oblikovanje ženstvenosti.

Postoji već uvreženi i neizbežni komentar koji se može svakodnevno naći u štampi da su ljudi koji su posetili Srbiju, uživali u fantastičnom provodu koji je, između ostalog, spektakularan i usled izuzetne lepote srpskih devojaka. One se često, proglašavaju za najlepšu žensku populaciju igde videnu, i to bi bio jedan lep i vrlo pohvalan komentar, da se eventualno, u pozadini, ne kriju neka druga značenja i problemi konstrukcije novog feminiteta u Srbiji.

Sa druge strane, postoje i česta kritična zapažanja o našim devojkama i ženama kao generalno preterano unificiranim u banalnoj i *in extremis* erotizovanoj estetici "prijateljica noći".

U tom mnoštvu različitih uzrasta, profila i tipova pojavljuje se određen vid depersonalizacije koja različitost, individualnost i originalnost zamjenjuje za

uniformnost imidža koji je konstruisan dominantnim kriterijumima hiperseksualnosti. On u prvi plan stavlja tzv. ženske atribute (koji se čak u vrlo ranoj mladosti "unapređuju" zahvatima estetske hirurgije). Ova tema, posmatrana kao potencijalni problem često je bila predmet rasprava i debata stručnjaka u različitim medijima. Ključ za razumevanje leži u razotkrivanju unutrašnjih psiholoških promena i posledica koja se telesno ispoljavaju kroz izgled lica i tela mladih devojaka i žena, način oblačenja i ponašanja kao i kulturno poreklo i značenje nove "estetike" i kodeksa ponašanja koje je na ivici pornografije.

Novi feminitet se odlikuje nekim unutrašnjim karakteristikama, koje se takođe, mogu konstatovati na prvi pogled. Reč je o specifičnom senzibilitetu koji karakteriše prikrivena emocionalnost, izveštačenost i fetišizacija ženske seksualnosti. Senzacionalnost hipererotizovanog spoljašnjeg izgleda koji je usmeren na zavođenje muškaraca određene ciljne grupe praćena je izvesnom hladnoćom, neprijateljstvom, preteranom kompeticijom, pa čak i manifestovanjem beskrupuloznog, bezobzirnog i hostilno izazivačkog stava. U ovom kontekstu spontanost, toplina, afektivno vezivanje i dublji emotivni doživljaj se tretira kao simptom viška slabosti koja je nepotrebna i nepoželjna. Devojke u vrlo ranom uzrastu seksualne relacije definisu kao neophodnu inicijaciju u svet odraslih, potvrdu sazrevanja u smislu osvajanja moći i eventualnog sticanja prednosti u bespoštедnoj utakmici među vršnjakinjama.

4. NEDOVREŠENA DEKRIMINALIZACIJA SRPSKOG DRUŠTVA I NOVI OBRASCI EROTSKOG PONAŠANJA GROSSO MODO

U poslednje vreme se mnogo govori i piše na temu privlačnosti opasnih tipova, mafijaša i žestokih momaka sa asfalta (Pavićević, Kron, Simeunović-Patić, op.cit.) Naravno, nisu u pitanju žene kao populacija ili kategorija, nego konkretna grupa devojaka i mladih žena za koju su pripadnici subkulture kriminala, posebno oni "najuspešniji" u tom poslu privlačni kao ciljna grupa pogodna za "osvajanje", po mogućnosti na duži rok. Naravno da privlačnost "antiheroja modernog doba" nije samo u novcu kojeg poseduju i pripadnici nekih drugih esnafa, ali i oni od ženske populacije imaju drugačiju očekivanja od onih koje imaju kriminalci i mafijaši. Direktor banke najverovatnije neće biti trajno privučen devojkom koja svoje životno vreme strukturira isključivo oko bavljenja svojim izgledom koji se seksualizira do krajnjih mogućnosti i koji se ponekad svodi isključivo na vulgarni eros lišen bilo koje druge komponente. Nekom manje obrazovanom momku sa asfalta ili

mafijašu može biti dovoljno društvo "štancovanog" seks simbola sa kojim lako može uči u neku vrstu kupoprodajnog ili biznis aranžmana. Na žalost, živimo u vreme kada je nasilje postalo ne samo deo psihopatologije svakodnevnog života, već se, naročito u poslednje dve dekade etabriralo i kao jedan od unosnih "zanata". Nasiljem se može zadobiti ugled, moć, politička ili lična, eliminisati protivnik, imaginaran ili stvaran. Mlade devojke koje, kako izveštavaju stručnjaci koji se time bave, sve ranije stupaju u seksualne odnose (Andelić et al., 2008) i oni se percipiraju kao jednostavan način da se dođe do brendirane garderobe, skupih putovanja, kola, stana ili estradne slave. To nije klasična prostitucija, ali uključuje doživljaj i upotrebu sopstvenog tela kao "preduzeće" u koje se ulaže da bi se prečicama stekla što veća dobit, brzo i lako. Naravno, psihološke posledice toga su često nepopravljive, često i zdravstvene (broj pobačaja kod mladih devojaka počevši od 14-te godine je u porastu) naročito ako se sa tim stilom života počne u ranom i ranjivom adolescentnom dobu.

Moglo bi se reći da nam je to amanet po zlu čuvenih devedesetih kada je kriminal kao unosan zanat dobio snažnu socijalnu afirmaciju. Heroji ulice i žestoki momci pružaju iluziju udobnog i raskošnog života koji sebi može obezbediti atraktivna mlada devojka ili žena kojoj je stalo do statusnih simbola onako kako su oni određeni u toj subkulturni kojoj i sama pripada.

Često se u medijima ali i među ekspertima postavlja pitanje da li je moguće napraviti psihološki profil takvih devojaka i žena koje inkliniraju kriminalcima i opasnim momcima. Istraživanja govore da one ne predstavljaju homogenu grupu s obzirom na crte ličnosti, karakter, motivacione karakteristike, inteligenciju ili temperamentalne stilove. Te devojke i mlade žene potiču i iz različitih socijalnih miljea, mada je porodica sa stabilnim sistemom vrednosti snažan protektivni faktor protiv ovakvog oblika ponašanja i načina života. Pa ipak, na fenomenološkom planu sigurno imaju neke zajedničke karakteristike: volja za moć koja se stiče identifikacijom sa partnerima, želja za lakim sticanjem materijalnih dobara za koje procene da su im potrebna, neka vrsta opsessivnog traganja za idealnim partnerom koji će omogućiti raskošan život bez da se one trude u pogledu sopstvenog školovanja, karijere, učenja ili napredovanja. One svoje telo često doživljavaju kao "preduzeće" u koje se ulaže (šminka, "izazovna" garderoba, (ne)estetske intervencije tipa ugradnje silikona na željena mesta) da bi u narednom periodu donosilo profit (izlasci na skupa mesta, putovanja, automobili, nekretnine, estradna ili manekenska karijera). U kontekstu srušene piramide vrednosti koja nam je takođe i amanet i krst devedesetih, te mlade žene možemo smatrati žrtvama jednog grotesknog sistema vrednosti. I one same često izgledaju

groteskno uniformisano, bez ikakvog ličnog pečata i stila, slepo prateći standard koji je kao nekim konsenzualnim slaganjem postignut, ali se već sutra može drastično promeniti i postaviti nove diktate. Kad se standard promeni, one su spremne da gotovo "religiozno" prate novi, ulazeći pri tom u oštru, hostilnu i nezdravu kompeticiju sa prijateljicama i poznanicama ko će pre i bolje ili upadljivije izvršiti neku estetsku ili hiruršku intervenciju koja je često opasna ne samo po fizičko već i po mentalno zdravlje (može voditi u zavisnost od "svemoćnog" hirurškog noža), ali to je već druga priča koja izlazi iz okvira ove teme. Nadamo se da na ovom prostoru više neće nicati cveće zla kao ovo koje već više dve dekade generišući poseban duh vremena truje našu svakodnevnicu.

Činjenica da se momci sa asfalta najčešće trajno vezuju brakom i imaju decu i porodicu potencijalno ostavlja utisak kao da je u diskrepanciji sa njihovim "zahtevnim" poslom. Deluje možda na prvi pogled paradoksalno, ali realno to njihovim rizičnim životnim stilovima pruža iluziju ravnoteže i harmonije. Žestoki momci sa asfalta uglavnom žive hazarderskim i opasnim životom, posebno oni koji imaju "uspešne" kriminalne karijere. Porodica je mesto sigurnosti, osećanja pripadnosti i pruža iluziju "mirnog" života. Niko ne može da bude u situacijama visokog psihološkog intenziteta i pod adrenalinom kontinuirano – postoji i potreba za opuštanjem i mestom gde vlada "red i mir" kakogod ga oni definisali. To psihološko utočište može pružiti najčešće porodica. Nezavisno od ove, da kažemo, psihološke i egzistencijalne "dobiti", postoji i "socijalna" koja nije za zanemariti. Kriminalci i mafiozi, u socijalnim interakcijama koje nisu nužno i isključivo sa kriminogenim okruženjem, mogu biti percipirani kao solidniji i mogu biti procenjeni kao osobe u koje se može imati više poverenja u "poslovima" ukoliko imaju status pater familiasa. Na taj način se uklapaju u stereotip socijalne poželjnosti koja uključuje brak i porodicu. Kao što je dobro poznato, sprega biznisa, estrade, prostitucije i kriminala je dosta složen i nedovoljno naučno istražen fenomen. Međutim, svakodnevna zbivanja koja u vidu izveštaja (nezavisno od toga koliko su oni pouzdani i objektivni ili ne) stižu do nas preko medija predstavljaju neku vrstu "prirodnih eksperimenata" čiji smo svedoci gotovo svakodnevno. U svim poslovima, pa i kriminalnim, kažu istraživanja, prednost prilikom dogovora, pregovora i sklapanja "poslova" se daje osobama koje žive tzv. "socijalno poželjnim" načinom života koji uključuje porodični život, imanje dece i slično. Videli smo rezultate Referenduma o braku u Hrvatskoj. Kod nas bi verovatno bili slični. Svetske statistike sugerišu da je homofobija najfrekventnija u Hrvatskoj, Rumuniji, Bugarskoj i Srbiji. Kao što je dobro poznato, visok procenat homoseksualne populacije, ne samo kod nas već i posmatrano globalno, maskira svoje seksualne preferencije tako što sklapaju

heteroseksualne brakove i imaju decu budući da su procenili da će tom socijalnom maskom jednostavnije napraviti uspešnu karijeru, naročito ukoliko ne pripadaju umetničkom ili svetu modne industrije gde homoseksualizam ima sasvim drugačiju, uglavnom pozitivnu recepciju. Naravno, tu gde je intimni i afektivni život u šizofrenom rascepu sa imitacijom srećnog porodičnog života nema sreće ni za koga i često dovodi do destruktivnih ili tragičnih posledica na različitim planovima, a pre svega po decu koja rastu u okolnostima licemerja i fundamentalne laži. Naravno, dalja elaboracija ovoga takođe izlazi iz okvira teme koja je predmet analize ovog članka.

5. NOVI FEMINITET I EROTSKI IDENTITET ADOLESCENTNE POPULACIJE

Doživljaj sopstvene seksualnosti kao najuspešnijeg sredstva za postizanje afirmacije u izvesnom smislu je psihološki ekvivalentno izgradnji i osnaživanju samopouzdanja adolescentskih muškaraca kroz inicijaciju nasiljem. Tako se seksualnost paradoksalno i groteskno pojavljuje kao oblik nasilja nad prirodom, fiziologijom a često i estetikom u cilju sticanja željenih društvenih pozicija. Kriterijumi formiranja ovako shvaćenog ženskog identiteta posredovani su u najvećoj meri diktatom "estetike" koju definiše tržiste, ali i mediji kao promoteri narcističke i hedonističke potrošačke kulture. Tako se i femininost pojavljuje kao robni imidž koji se percipira kao atraktivan sa stanovišta ostvarivanja moći i prednosti u aktuelenoj utakmici ponude i potražnje. Duhovni i emocionalni doživljaji, solidarnost i razumevanje sopstvene pozicije u dатој realnosti odbacuju se kao suvišni i čak se doživljavaju kao slabost koja se ne isplati i biva neminovno kažnjena kao nepotrebna popustljivost. Ovakva socijalna percepcija femininog podržava filozofiju "kućke" u kojoj se svesno potiskuje emocionalnost, izbegava afektivno vezivanje, a mladalačka nesigurnost, spontanost i zbumjenost kao nešto prevaziđeno i staromodno. Tako se prerana "zelost" koja je u psihološkom, socijalnom pa i fiziološkom smislu artefakt kao i uzrastu neprilagođena grubost i rezigniranost pojavljuje kao prateći efekat novog feminiteta. Seksualno iskustvo i praksa se percipiraju kao sticanje veština i znanja u funkciji osvajanja muškarca iz ciljne grupe koja se definiše kao poželjna i dominacije u vršnjačkoj grupi pri čemu su otuđeni od emocionalne suštine koja je *conditio sine qua non* za istinski doživljaj sreće i životne radosti. Melanholijski simptomi depresije se manifestuju preko upadljivog nedostatka životne radosti i "elan vitala" u sred celog senzacionalističkog spektakla i performansa spoljašnje situaciono determinisane lepote, erotskog naboja, fizičke privlačnosti, seksualne

ekscitacije i "modne" i potrošačke komplizije. Moda se specifično doživljava kao opsesivni pritisak za uniformno oblačenje, pri čemu izbor pada na one delove garderobe koji ističu ženske atribute i brendove ili kopije brendova za koje postoji subkulturalni konsenzus da su "in".

Poseban problem nastaje kada se ovako formirane "konzumerske mašine" nadu u situaciji nemogućnosti da finansijski zadovolje imperativne koje zahteva ovako konstruisani feminitet. Žene i devojke funkcionišu kao preduzeća čiji uspeh na tržištu zavisi od ulaganja u adekvatnu opremu, pri čemu se izbori i ciljevi svode na izbor muškarca kao poslovnih partnera koji mogu da održavaju i finansiraju ustanovljene obrasce ali i donesu dobit koja se standardno stiče u nekom kasnijem dobu i na drugačije načine (kola, stan, skupa putovanja). Ukoliko se uzme u obzir da nije izvršena fundamentalna dekriminalizacija srpskog društva, ima osnova za zaključak da se "nova ženstvenost" generiše preko uticaja kriminogenih elemenata kakvi su se mogli susretati u srpskoj estradi, popularnoj modi i kulturnim uzorima iz devedesetih godina prošlog veka. Ergo, novi feminitet u Srbiji jeste produkt uticaja globalnog tržišta korporativnog kapitalističkog tržišta o čemu se sve više piše u inostranoj stručnoj literaturi, ali i lokalnog konteksta koji uključuje estradno-kriminogenu subkulturnu kroz koji je ovo tržište ulazilo u ekonomski i kulturno blokirano Srbiju devedesetih.

U srpskom društvu se može uočiti zanimljiva koegzistencija tradicionalnog patrijarhata i za njega karakterističnog koncepta feminiteta i "nove ženstvenosti" koja se pojavila kao deo neo-liberane kulturne matrice koja dominira u razvijenim zapadnim društvima koja u srpskom društvu, opet, ima sopstvene specifičnosti iz već spomenutih razloga. Ta sinergija proizvela je, između ostalog, i specifičan tip ženstvenosti srpskih devojaka koji se nalazi "negde između" palanačke smernosti i pornografskog doživljaja seksualnosti i partnerskih odnosa.

6. ZAKLJU AK: SOCIJALNE I PSIHOLOŠKE IMPLIKACIJE HIPEREROTIZOVANOSTI

U okviru potrošačkog Weltanschauung-a¹ devojke i žene su u subkulturi kojoj pripadaju pozicionirane kao moćni građani koji kupuju proizvode firmirane brendove obuće, odeće, kozmetike ili luksuznih artikala čime stiču željeni

¹ Weltanschauung, apstraktna nemačka reč koja označava pogled na svet, sliku sveta kao i fundamentalnu kognitivnu orijentaciju.

status. Sociološki posmatrano, povratak ženstvenosti i uživanja u izrazito ženstvenim proizvodima pojavljuje se kao nova tema za analizu u "takozvanom trećem talasu feminizma". U citiranom kontekstu potencira se prenaglašena upotreba šminke, ekstremno visokih štikli i seksualno provokativne odeće kao načina da mlade žene negiraju društveno-istorijske konotacije ženske slabosti i podređenosti (Baumgardner i Richards, 2004: 62.). Mlade žene traže da se konzumerizam ne odbacuje, već da se on upotrebni kao mogućnost da ostvare ono što žele, da budu nezavisne, jake, pametne i seksi u jednom "paketu".

Seksualizacija se odnosi na ekstremnu proliferaciju rasprava o seksualnosti kroz sve medijske forme kao sve češća estetska prezentacija devojaka i žena i tela muškaraca u javnom prostoru (Gill, 2007). Seksualizacija se odvija ne samo u domenu svakodnevnog života medijskog gledaoca, već u kulturi slavnih koju konzumiraju devojčice, gde su slavne žene prikazane u obliku ektremizovane seksualnosti u okviru narativa koji će bolje prodavati proizvode (Liaing 2011, Shinkle, 2008, Shugart, 2003, prema Lamb, 2013). Mek Robi tvrdi da mediji imaju dominantnu snagu u definisanju seksualnih normi i da oni "donose presudu i utvrđuju pravila igre i da često omalovažavaju feministizam" (McRobbie 2004:258). Devojke su pozvane da učestvuju u onome što se označava kao "neprilična kultura" "pornografikacija" i striptiz kultura (Levi, 2005, McNair, 1996, 2002) sa pratećim pozivom da kupuju i troše proizvode koji čine "postfeminističku" seksualnost. Generalno, ove medijske predstave o seksualnosti, njeni izdanci, reprezentacije i proizvodi postaju eksplicitniji i uobičajeniji deo života adolescentkinja nego što su ikad ranije bili (Atwood, 2006, Lamb 2010a). Samoseksualizacija se odnosi na izbor devojke ili žene da bude u skladu sa postavljenim standardima zavodljivosti u partikularnoj kulturi i da za to bude nagrađena (Coy and Garner, 2010). Samoseksualizacija je termin koji je zamjenio samoobjektifikaciju jer ukazuje direktnije na seksualne aspekte objektifikacije. Za razliku od samoobjektifikacije koja referira na pasivnost koja je povezana sa starijim verzijama ženske seksualnosti, samoseksualizacija opisuje neoliberalni subjekt koji je aktivniji, samouveren i autoerotičan (Evans et al. 2010:115). Diskurs osnaživanja putem samoseksualizacije je promovisan u medijima i obožavanju slavnih od strane mlađih žena kojima su kao fanovi izložene i na koje se naknadno ugledaju. Taj diskurs je povezan sa samopoštovanjem i podseća na mušku heteroseksualnu fantaziju (Gill, 2007).

Ova okolnost je, sa jedne strane osnažila mlade žene i predstavila kao agente, te je u tom smislu, pozitivna, ali se ona pojavljuje i kao "nova tiranija" – obaveza da se bude seksualan na visoko specifičan način (Gill, 2008:53).

Samoseksualizacija iziskuje ispoljavanje neustrašivosti, ona je osnažena, ali i ograničena pretežno na one koji su beli, heteroseksualni, bogati i sposobni. Bazično neslaganje postoji između stavova da takva interpretacija reprezentuje devojke kao oruđe čiji se sužen izbor odražava u suprotnosti sa pretpostavljenim slobodnim izborima muškosti, i sa druge strane, stavova u sklopu postfeminizma i trećeg talasa feminizma da osnaživanje proizlazi iz izbora da se bude seksi bez obzira koliko je stereotipna ta zavodljivost, i da je preforming seksualnosti namenjen kako muškarcima tako i njima samima u cilju povećanja samopouzdanja (Gill, 2007).

Seksualizacija i hipererotizovano ponašanje sve mlađih devojaka predstavlja čestu temu rasprava eksperata iz oblasti mentalnog zdravlja koje uključuju brigu, sve do "moralne panike" zbog preranog gubljenja ne samo fizičke nevinosti već i nevinosti duha, negiranja važnosti afektivnog vezivanja i visoko rizičnog ponašanja po zdravlje koje uključuje involviranost u slučajne seksualne odnose (one night stand), prerane trudnoće i učestale prekide trudnoće (Nauert, 2013).

Porno-šik kao oksimoron i kao seksualno osnažena nepriličnost popularne kulture je podvrgнутa regulatornom oku društva i kulture. Uprkos tome što su slobodne da eksperimentišu sopstvenim telom i eksponiraju se kroz seksuodeću devojke podležu riziku da budu označene kao obespravljene "drolje" (Lamb, et al., 2013). Dvostruki standardi i dalje nose rizik od etikete prostitutke i kućke pri čemu postoji visoki stepen klasne prirode ove vrste regulacije feminiteta koja je povezana sa klasnom pripadnošću. Ekscesna seksualnost radničke klase i respektabilna seksualnost srednje klase prepoznatljive su u popularnoj kulturi i klasifikuju praksu i žensku seksualnost u sadejstvu sa heteroseksualnom matricom (McRobbi, 2009).

Izražavanje identiteta devojaka kroz odeću koja se može čitati putem seksualnih značenja u svakodnevnom životu, oslanja se na Fukooov rad u pokušaju da razume artikulaciju postfeminističkih rasprava u popularnoj kulturi kao kulturni resus koji čini dostupnim određenu manifestnu "verziju" bića žene ili devojke (Jackson, 2012). Emocije i afektivne komponente seksualnosti su neraskidivo isprepletene u kompleksnoj mreži socijalnih interakcija, što je čest izvor frustracija devojaka i mlađih žena koje svoj izgled i telesnost redukuju na porno objekte.

7. JEDNO RAZMIŠLJANJE ZA KRAJ

Ideja koja je inspirisala ovo "razmišljanje za kraj" potiče od dela konverzacije koji su vodili Ričard Evans, pisac knjige Graditelji psihologije

(1988) i Konrad Lorenz, nobelovac, čija su pionirska istraživanja na polju etologije i provokativno učenje o agresivnosti zadužili nauku 20 veka. Razgovor (op. cit. pp. 23-24) je tekao ovako:

"EVANS: U Sjedinjenim Državama izdvajaju se dva nagona: seks i nasilje. Komisija za pornografiju koju je ustanovio predsednik (1970) zaključila je da je svako seksualno uzbudjenje izazvano pornografijom relativno neškodljivo, te da pornografiju ne treba zabranjivati. Ali je Komisija za nasilje (1969) našla da prikazivanje nasilja može da bude destruktivni model, i preporučila da pokušamo da sa filma i televizije uklonimo nasilje. Možete li da izmirite ovakve zaključke?

LORENZ: Slažem se da oslikavanje seksa i nasilja ima dva dejstva. Pre skoro sedamdeset godina, Haksli (Julian Huxley) je pisao da su ove radnje u isto vreme samopodsticajne i samoiscrpljujuće. Naravno, agresivnost je i samozadovoljavajuća.

Vrlo je realno pitanje da li navođenje ljudi da proživljavaju zamensku destruktivnu agresivnost povećava verovatnost pojave takve agresivnosti, ili ta zamenska agresija deluje kao katarza. Mislim da je tu daleko značajnija moguća opasnost uklanjanja inhibicija. Ako se deca naviknu da na TV gledaju ratove, ubistva i tuče, mogu im oslabiti inhibicije prema izvršenju ovih nasilnih radnji. Nije stvar u povećanju potencijala za agresivnost, već u slabljenju inhibicija, stvaranjem jedne društvene klime koja toleriše agresivne radnje.

Ako ste seksualni sadist, možete postati i nasilnik. Ali, glavna opasnost od pornografije je u deromantizovanju svega polnog ponašanja. Ona je zaboravila na zaljubljivanje, na svu lepotu i svečanu obrednost nastajanja jedne veze, a to je za našu kulturu podjednako opasno koliko i nasilje.

EVANS: Šta tu mislite pod opasnim? Opasna je u drugom smislu nego nasilje, zar ne?

LORENZ: Da. Uništavanje ljudi zvuči krajnje svirepo, ali naša kultura može da podnese svesnu meru surovosti a da ipak opstane. Ali, uništavanje viših emocija, iščezavanje ljubavi i tanano usklađenog odnosa dvoje ljudi spojenih prisnom vezom može po opstanak naše kulture predstavljati veću opasnost nego nasilje."

Nama se čini da ovakvom rezonovanju (čija je veza sa našom studijom možda sasvim indirektna ali su njene implikacije veoma suptilne i važne za temu o kojoj smo raspravljali) ne treba ništa ni dodati ni oduzeti. Shvatanje po kojem su širenje pornografije, perverzije i seksualna nasilja činovi dehumanizacije i negacije ljubavi nije ni neobično ni novo. Ono što je,

međutim, zanimljivo i važno to je izuzetan socio-kulturni značaj koji mu Lorenc pripisuje i sa kojim bismo se mi bez dvoumljenja složili.

Ne treba zaboraviti da je ne samo kod majmuna, već i kod nekih nemiroljubivih primitivnih plemena, seksualni instinkt tesno povezan sa agresivnošću (na primer prikazivanje erektnog penisa kao znak preteće agresije). Psihopatologija međuljudskih odnosa nas uči da česte i surove batine roditelja mogu biti izvor seksualnog sladostrašća njihove dece od čega je verovatno patio i već pomenuti grof Sacher -Masoch kad je bio mali.

Rajk (Theodor Reik) je prvi psihoanalitičar koji je isticao važnu distinkciju između seksualnosti i ljubavi koju je Freud, po svemu sudeći, zanemarivao. On nas podseća da je čovek horde milenijumima (a primitivne ličnost i do danas) ostao neupoznat sa zagonetkom ljubavi kojoj, kako to kaže Vilhelm Rajh² (1988), "svi dugujemo svoje postojanje".

Rajk ističe da seksualno pražnjenje otkočuje mišiće dok ljubav otvara bravu ličnosti u svoj njenoj složenosti i celovitosti. Čovek sklon perverznim radnjama, seksualnim deliktima ili uspostavljanju trivijalnih, bezličnih i neintegriranih seksualnih interakcija može biti seksualno zadovoljan ali ostaje lišen ispunjujućeg osećanja ljubavi. Na širem planu, kako mudro primećuje Lorenz, to "ugrožava opstanak naše kulture".

Rajh je precizno razlikovao seksualno pražnjenje od intimne povezanosti ljubavlju i tokom seksualnog akta. Kritičari Rajhove "opsednutosti orgazmom" često su ovo gubili iz vida.

Ispoljavanje seksualne agresivnosti i aberantnosti moglo bi se posmatrati i kao neuspeh ega da "proradi" i sublimira (pretvori u viši oblik) ono što je u seksualnom instinktu elementarno, izopačeno, socijalno neprihvatljivo, preterano ili brutalno.

Adler (1964 b) je smatrao da osobe koje prakticiraju seksualne perverzije manifestuju u svom ponašanju "nesposobnost da se suoče sa izazovom ljubavi". On je parafilije posmatrao kao situaciju u kojoj se "cilj menja usled nesposobnosti da se ostvari" a seksualne perverte je smatrao sebičnim osobama sa odsustvom socijalnog interesa.³ Adler je (1964 a) isticao da

² Rajh je precizno razlikovao seksualno pražnjenje od intimne povezanosti ljubavlju i tokom seksualnog akta. Kritičari Rajhove "opsednutosti orgazmom" često su ovo gubili iz vida

³ Nezavisno od toga da li su u pitanju sadisti koji seksualiziraju osećanje neprijateljstva ili pitomi egzibicionisti koji više vole da budu viđeni na distanci nego da se direktno suoče sa seksualnim objektom.

su seksualne "aberantnosti, silovanja ili zloupotreba dece samo različiti oblici sebične masturbacije" koji je, opet, definisao kao "stil seksualnog života izabran da potvrdi izolaciju i izbegne ljubav i brak" (ibid.).

Libido, kao izraz čistog seksualnog instinkta, samo prividno vodi sjedinjavanju ljudi. Ako je neintegriran, prepušten sam sebi, neoplemenjen ljubavlju i bez unutrašnje kontrole on vodi u regresivno ponašanje ili, u svojim drastičnim manifestacijama, u seksualno nasilje čiju štetnost na raznim planovima nije potrebno posebno dokazivati.

Ovo razmišljanje čitalac može smatrati indirektnim zaključkom nad celom ovom raspravom.

REFERENCE

- (1) Adler, A. (1964 a) *Problems of neurosis*. New York: Harper and Row.
- (2) Adler, A. (1964 b) *Social interest: A challenge to mankind*. New York: Capricorn Books.
- (3) American Psychiatric Association. (2013) *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th edition, abbreviatead as DSM V), Washington, DC: Author.
- (4) Andersen B. L. & Cyranowski J. M. (1994). "Women's sexual self-schema". *Journal of Personality & Social Psychology* **67** (6): 1079–1100
- (5) Andelić S., Vasić B., & Lukić R (2008) Prevencija prenošenja HIV-a sa majke na dete. U: Dvadeset godina HIV/AIDS-a u Srbiji (Eds. Šulović, V; Cucić, V & Ilić, D) pp.61-67. Beograd: Srpska Akademija nauka i umetnosti
- (6) Attwood, F. (2006). Sexed Up: Theorizing the sexualization of culture. *Sexualities* **9**(1): 77-94.
- (7) Baumgardner, J., & Richards, A. (2004). "Feminism and femininity: Or how we learned to stop worrying and love the thong." In A. Harris and M. Fine (Eds.), *All About the Girl*, pp. 59-69. London: Routledge.
- (8) Brown JD (February 2002). "Mass media influences on sexuality". *J Sex Res* **39** (1): 42–5
- (9) Casey B. J., Getz S., Galvan A. (2008). "The adolescent brain". *Developmental Review* **28** (1): 62–77
- (10) Connell, R. (1987) *Gender and Power. Society, the Person and Sexual Politics*. Cambridge: Polity Press
- (11) Coy, M. and Garner, M. (2010) Glamour modeling and the marketing of self-sexualization: critical reflections. *International Journal of Cultural Studies*. Vol. Vol.13 :657-67

- (12) Evans, R. (1988) *Graditelji psihologije*. Beograd: Nolit.
- (13) Featherstone, M. and Hepwort, M. (1982) Agening and inequality: Consumer Culture and the Redefinition of Middle Age. Unpublished paper presented at the British Sociological Association Conference 1982
- (14) Gill, R. (2007) Postfeminist media culture: Elements of a sensibility. *European Journal of Cultural Studies* **10**(2): 147–166.
- (15) Hayward, K (2004) *City Limits: Crime, Consumer Culture and Urban Experience*. London: The Glass House Press
- (16) Jackson, S., Vares, T., & Gill, R. (2012) 'The whole playboymansion image': Girls' fashioning and fashionedselves within apostfeminist culture, *Feminism & Psychology*, published online, March 1, 2012
- (17) Lamb, Sh, Graling, K & Wheeler E. (2013) 'Pole-arized' discourse: An analysis of responses to Miley Cyrus's Teen Choice Awards pole dance, *Feminism & Psychology*. **23**: 163-183
- (18) Humm, A., ed., (2013) *Lilith Bibliography*. New York: Jewish and Christian Literature.
- (19) McRobbie, A (2008) Young women and consumer culture .*Cultural Studies* 22: 531–550
- (20) McRobbie, A. (2009) *The Aftermath of Feminism: Gender, Culture and Social Change*. London: Sage Publications
- (21) Messerschmidt, J. (1997) *Crime as structured action: gender, race, class and crime in the making*: Sage Publications.
- (22) Nabokov, V. V. (1958) *Lolita*. New York: G. P. Putnam's Sons Print.
- (23) Nauert, R. (2013). Mental Health Issues Intertwined with Casual Sex Among Teens. *Psych Central*. December, **3** :1 -3.
- (24) Pavićević, O., Kron, L., Simeunović-Patić, B. (2013) *Nasilje kao odgovor: socijalne i psihološke implikacije krize*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- (25) Petrović, S. & Petrović – Stefanović N., (2000) *Edip i Lilit*. Beograd: Partenon
- (26) Rajh, V. (1988) *Funkcija orgazma*. Beograd: Književno izdavačka zajednica A-S Delo.
- (27) Sieving R., Oliphant J., Blum RW (2002). "Adolescent sexual behavior and sexual health". *Pediatr. Rev.* **23**:407–16.
- (28) Tolman D. L. (2001). "Female adolescent sexuality: An argument for a developmental perspective on the new view of women's sexual problems". *Women and Therapy* **42** (1–2): 195–209.

*Zbornik IKSI, 1/2013 – L. Kron, O. Pavićević
„Smrt Lolite, rađanje Lilit: ogled o adolescentnoj ženskoj seksualnosti”,
(str. 77-94)*

LOLITA'S DEATH, BIRTH OF LILITH

An essay on female sexuality

We consider the tensions between two feminine sexual archetypes: child innocence of Lolita and oversexed power of Lilith. Developing a sexual self-concept is an important developmental step during adolescence. This is when adolescents try to make sense and organize their sexual experiences so that they understand the structures and underlying motivations for their sexual behavior. A new studies suggest that among teen and young adults femail, poor mental health has a reciprocal relationship with casual sex as each contribute to the other over time.

KEY WORDS: *Female sexuality / adolescents / consumer culture / mental health*

ISTRAŽIVANJA MORALNOG RAZVOJA I MORALNOG
RASU IVANJA DECE I ADOLESCENATA SA INTELEKTUALNOM
OMETENOŠ U – ISTORIJSKI OSVRT*

Milena Mili evi *

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Sre ko Poti *

Visoka medicinska škola strukovnih studija "Milutin Milankovi ", Beograd

Cilj ovog rada je da se napravi osvrt na istraživanja koja su u svom istraživačkom fokusu imala utvrđivanje i izdvajanje faktora i determinanti moralnog rasuđivanja dece i adolescenata sa intelektualnom ometenošću. Revijalni pregled dostupne literature je načinjen sa istorijskog aspekta. Data je deskripcija utvrđenih karakteristika i faktora od značaja u svrhu razumevanja načina i obima njihovog uticaja na moralni razvoj. Analizom 15 izdvojenih studija sistematizovana su saznanja iz ove oblasti. Rezultati prikazanih istraživanja ukazuju na to da deca i adolescenti sa intelektualnom ometenošću ne napreduju kroz razvojne stadijume podjednakom brzinom i istim tempom kao njihovi vršnjaci bez intelektualne ometenosti niti dostižu više stadijume moralnog razvoja. Razumevanje složenosti i raznolikosti uticaja izdvojenih faktora na moralni razvoj zahteva širi fokus od samog njihovog utvrđivanja.

KLJUČNE REČI: moralni razvoj / moralno rasuđivanje / intelektualna ometenost / istraživanja

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: mileninaadresa@gmail.com

* E-mail: sreckopotic@gmail.com

UVOD

Moralno rasuđivanje i delovanje prema moralnim normama predstavlja sposobnost koja je ljudima potrebna da bi uspešnije funkcionali u društvenoj zajednici. Brojni su faktori koji utiču na postojanje razlika u načinu moralnog mišljenja, rasuđivanja i ponašanja. U literaturi se mogu naći različiti teorijski koncepti i brojna empirijska istraživanja razvoja moralnosti kojima se pokušava ustanoviti kako teče taj proces, koji su faktori koji ga određuju, koji procesi leže u njegovoj osnovi, kakav je uticaj razvoja morala na razvoj ličnosti u celini, kao i kako ostvarene promene u pojedinim razvojnim sferama uslovjavaju razvoj moralnog mišljenja, rasuđivanja i ponašanja.

Kognitivno-razvojni pristup moralu, kao jedan od najčešće spominjanih, teži stavlja na kognitivne procese i razvoj morala posmatrao kao sled kvalitativno različitih stadijuma mišljenja (Markov, 2010). Kognitivisti smatraju kognitivni i socijalno-emocionalni razvoj neraskidivim, paralelnim vidovima strukturalnih transformacija tokom razvoja. Prema njihovom shvatanju, moralnost ima svoju kognitivnu stranu, a kognitivno i moralno mišljenje se razvijaju kroz regularne stadijume. Miočinović (2004, str. 16) navodi da moralno mišljenje na određenom uzrastu ima karakterističnu formu paralelnu logičkom mišljenju na datom uzrastu, odnosno da svaki stadijum moralnog rasuđivanja iziskuje novi niz logičkih operacija koje nisu bile prisutne na ranijem stadijumu. Istovremeno, svaki stadijum u razvoju moralnosti zavisi od onog prethodnog, ali i od intelektualnih sposobnosti pojedinca i njegovog životnog iskustva, odnosno učenja pod dejstvom okruženja (Radulović, 2006). Pijaže (Piaget) shvata moral kao prvenstveno kognitivan proces tokom kojeg je dete, pre svega, aktivni učesnik (Miočinović, 2004, str. 19), dok se u Kolbergovoj (Kohlberg) teoriji moralnog razvoja i moralnog vaspitanja moralno suđenje izdvaja kao element od najvažnijeg značaja za moralno ponašanje (Radulović, 2006). Postavlja se pitanje kako teče razvoj moralnosti kod dece i adolescenata sa intelektualnom ometenošću (u daljem tekstu: IO) čije se socijalno funkcionisanje karakteriše značajnim ograničenjima u intelektualnom funkcionisanju i adaptivnom ponašanju, što rezultira kompromitovanjem konceptualnih, socijalnih i praktičnih adaptivnih veština. Kao posledicu ograničenja u oblasti socijalnih adaptivnih veština osoba sa IO, Dimitrijević i Đorđević (2011) navode, između ostalog, poteškoće pri preuzimanju odgovornosti, probleme pri razumevanju i poštovanju društvenih pravila i zakonskih normi, lakovernost, naivnost i nisko vrednovanje sopstvene ličnosti, što autore upućuje na zaključak da kombinacija pomenutih deficit-a socijalnih veština i određenih kriminogenih faktora čine ovu populaciju podložnom različitim kriminalnim ponašanjima.

*Zbornik IKSI, 1/2013 – M. Milićević, S. Potić
„Istraživanja moralnog razvoja i moralnog rasuđivanja dece i adolescenata sa intelektualnom ometenošću – istorijski osvrt”, (str. 95-110)*

Posmatrano iz tog ugla, značaj proučavanja moralnog mišljenja, rasuđivanja i ponašanja dece i adolescenata sa IO dodatno dobija na težini.

Cilj ovog rada je da se napravi osvrt, sa istorijskog aspekta, na dostupna istraživanja koja su u svoj istraživački fokus postavila utvrđivanje i izdvajanje faktora i determinanti moralnog rasuđivanja kod dece i/ili adolescenata sa IO. Deskripcija utvrđenih karakteristika i definisanje faktora od značaja će biti načinjeni u svrhu razumevanja načina i obima njihovog uticaja na moralni razvoj.

METOD

Osnovna pretraga je vršena preko pretraživača Google Scholar – brief search korišćenjem sledećih ključnih reči: *moral development, development of morality, moral judgement, moral reasoning, moral conduct, morality, intellectual disability, mentally handicapped children, mentally handicapped adolescents, mentally retarded children, i mentally retarded adolescents*. Elektronska baza podataka Scindeks je pretražena korišćenjem ključnih reči *moralno ponašanje, moralno rasuđivanje i moralni razvoj*. Uvid u dostupnu literaturu izvršen je pregledom elektronskih baza podataka (EBSCO, Science Direct, Oxford University Press, Willey Interscience, SAGE Publishing). Pretraga je vršena i prema poznatim autorima, a upotrebljavane su i reference iz radova koji su izdvojeni za potrebe ovog istraživanja na osnovu prethodne pretrage. Korišćena je i literatura u štampanoj verziji. Pretraga je završena tokom novembra 2013. godine. Kao rezultat sveobuhvatne pretrage prikupljeno je i pregledano ukupno 51 istraživanje od kojih je 15 ispunilo kriterijume uključivanja, odnosno koja su za cilj istraživanja imale determinante moralnog razvoja i moralnog rasuđivanja, a za ciljnu grupu decu i/ili adolescente sa IO.

PREGLED ISTRAŽIVANJA

Jedna od najstarijih studija zasnovanih na Pijažeovom teorijskom stavu (Abel, 1941) u svom istraživačkom fokusu je imala moralno rasuđivanje adolescentkinja sa IO. Uzorak je činilo 94 ispitanica uzrasta od 15 do 21 godine i procenjenog IQ od 53 do 70, ujednačenih prema hronološkom i mentalnom uzrastu i socio-ekonomskom statusu. Kao instrument procene korišćene su nestandardizovane Pijažeove moralne priče koje su najpre čitane ispitanicama, a zatim se od njih tražilo da odgovore na niz pitanja kojima je procenjivano njihovo moralno mišljenje. Ispitanice koje su živele u

institucijama češće su se usmeravale na ishod i posledice određene radnje nego na motiv i nameru glavnog lika predstavljenog u priči i češće su u svom moralnom rasuđivanju odobravale kazne kao posledice nedoličnog ponašanja nego ispitanice koje su živele u otvorenoj zajednici. Ovakav zaključak je bio povezan sa dužinom boravka u instituciji pre nego sa mentalnim uzrastom, što dalje pretpostavlja povezanost sa činjenicom da su ispitanice koje su živele u otvorenoj zajednici imale više prilika da sagledaju različitost društvenih uloga u svakodnevnom životu nego ispitanice na čije su moralno rasuđivanje ponajviše uticala pravila i dnevni red života u instituciji.

Ovakav zaključak potvrdili su kasnije Foje i Simeonson (Foye & Simeonsson, 1979) prateći 60 ispitanika, ujednačenih prema polu i mentalnom uzrastu. Prvu grupu su činili adolescenti sa lakom IO (prosečnog hronološkog uzrasta od 171,65 meseci, mentalnog uzrasta od 87,95 meseci, IQ 61,15), drugu grupu su činili odrasli ispitanici sa umerenom IO (prosečnog hronološkog uzrasta od 316,35 meseci, mentalnog uzrasta od 92,85 meseci, IQ 55,50), dok su u trećoj grupi bila deca tipičnog razvoja (prosečnog hronološkog uzrasta od 77,45 meseci, mentalnog uzrasta od 85,65 meseci, IQ 106,90). Prema rezultatima, adolescenti i odrasli sa IO sličnog mentalnog uzrasta su usmeravali svoje moralno ponašanje češće prema posledicama date radnje, kao i prema fizičkoj veličini glavnog lika predstavljenog u Pijažeovim pričama nego prema njegovim namerama, odnosno motivima, u poređenju sa decom tipičnog razvoja i istog mentalnog uzrasta. Sve tri grupe su imale sličan način rešavanja ponuđenih moralnih dilema koje su se odnosile na pitanja autoriteta, odnosa prema vršnjacima i donošenje altruističkih odluka. Autori su, na osnovu svega navedenog, istakli značaj i uticaj socijalnog i kognitivnog razvoja na razvoj morala.

Boem (Boehm, 1967) je objavila rezultate svoje studije u kojoj je uporedila moralno rasuđivanje adolescenata sa IO koji su živeli u Nju Jorku sa postignućima dece tipičnog razvoja, ujednačenih prema mentalnom uzrastu. Istraživanjem je bilo obuhvaćeno 67 ispitanika uzrasta od 16 do 21 godine (prosek 18 godina) i procenjenog IQ od 50 do 69 (prosečan IQ 61). Procjenjen mentalni uzast je iznosio od sedam do 10 godina. Svi ispitanici su pohađali srednje škole i dnevne okupacione centre. Kao instrument procene korišćene su četiri modifikovane Pijažeove moralne priče, od kojih su dve zahtevale procenu događaja prema nameri ili ishodu, a druge dve su procenjivale potrebu ispitanika za vršnjacima u odnosu na njihovu zavisnost od autoriteta odraslih osoba. Ispitanici koji su pohađali dnevne okupacione centre su davali slabije odgovore u odnosu na ispitanike koji su pohađali srednje škole. Nije utvrđena veza između uzrasta i IQ i uspešnosti na testu moralnog mišljenja prema čemu

je autorka zaključila da svakodnevna životna iskustva imaju značajnu ulogu u razvoju moralne savesti i moralnog mišljenja.

Još jedna studija (Ozbek & Forehand, 1973) je za cilj imala da utvrdi koji su faktori primarno povezani sa promenama u moralnom mišljenju osoba sa IO. Kao osnovni faktori su navedeni hronološki uzrast, pol, mentalni uzrast, socioekonomski status i ponašanje. Uzorak je činilo 32 ispitanika uzrasta od sedam do 19 godina (prosečnog uzrasta od 15,53 meseci) i procenjenog IQ od 39 do 80 (prosečan IQ 58,90), odnosno prosečnog mentalnog uzrasta od 88,60 meseci. Primjenjene su Pijažeove moralne priče. Rezultati su ukazali na postojanje pozitivne korelacije između moralnog mišljenja i hronološkog i mentalnog uzrasta. Prema autorima, hronološki uzrast je najbolji prediktor ispitanikovog stadijuma moralnog mišljenja, dok su visoko statistički značajni i mentalni uzrast, nivo obrazovanja oca i njegovo zanimanje, ali i nivo agresivnosti ispitanika. Autori su ovakav nalaz objasnili uticajem faktora sazrevanja i društvenog učenja.

Miler je sa saradnicima (Miller, Zumoff, & Stephens, 1974) ispitalo moralno rasuđivanje 62 ispitanice uzrasta od 13 do 16 godina. Prvu grupu su činile adolescentkinje sa istorijom delikventnog ponašanja (IQ 88,38), drugu grupu su činile adolescentkinje sa IO i bez istorije delikventnog ponašanja (IQ 71,81), dok su treću grupu činile adolescentkinje bez IO i bez istorije delikventnog ponašanja (IQ 102,19). Stadijum moralnog rasuđivanja utvrđen je nizom pitanja kojima je procenjeno razumevanje moralnih dilema iznetih u Kolbergovim moralnim pričama. Nisu utvrđene razlike u moralnom rasuđivanju adolescentkinja tipičnog razvoja bez istorije delikventnog ponašanja i njihovih vršnjakinja sa istorijom delikventnog ponašanja. Razlike su uočene na pojedinim zadacima između grupe adolescentkinja sa istorijom delikventnog ponašanja koje su bile nešto uspešnije u poređenju sa svojim vršnjakinjama sa IO i bez istorije delikventnog ponašanja. Zabeleženo je da kod ispitanica sa IO postoji tendencija razmatranja posledica pojedinih postupaka prilikom moralnog odlučivanja, što je autore dovelo do zaključka da moralno mišljenje i moralno ponašanje ne moraju biti u vezi. Rezultati su ukazali da u kognitivnom razvoju ispitanica sa istorijom delikventnog ponašanja postoje zastoji, ali da to nije imalo uticaja na njihovu sposobnost formulisana moralnog mišljenja. Autori su zbog toga dali preporuku da se i Pijažeove procene konzervacije i klasifikacije koriste prilikom planiranja habilitacionih programa sa osobama sa istorijom delikventnog ponašanja.

Polazeći od Kolbergovog teorijskog stava, sa ciljem da ispitaju odnos između hronološkog uzrasta, IQ, mentalnog uzrasta i moralnog rasuđivanja, Tejlor i Ahenbah (Taylor & Achenbach, 1975) su uporedili stariju decu sa IO sa

mladom decom tipičnog razvoja. Grupe ispitanika su bile ujednačene prema procenjenom mentalnom uzrastu, a moralno rasuđivanje je procenjeno Kolbergovim moralnim pričama. Rezultati su ukazali na postojanje značajne veze između moralnog rasuđivanja i mentalnog uzrasta, dok postojanje takve uslovjenosti između procenjene IQ vrednosti i hronološkog uzrasta u odnosu na moralno rasuđivanje nije potvrđeno. Moralno i kognitivno postignuće se poboljšavalo prema procenjenom mentalnom uzrastu, odnosno nije utvrđena razlika između grupa ispitanika ujednačenih prema mentalnom uzrastu, tako da su autori zaključili da je moralno rasuđivanje u jačoj vezi upravo sa mentalnim uzrastom nego sa bilo kojom od specifičnih kognitivnih sposobnosti koje su testirane. Prema ovim rezultatima, autori smatraju da je njihovo istraživanje ukazalo na postojanje drugačije veze između hronološkog uzrasta i moralnog rasuđivanja nego što se ranije pretpostavljalo, odnosno da se rezultati ove studije nalaze u koliziji sa hipotezom koju su prethodno postavili Gilligan i Kolberg (Gilligan & Kohlberg 1971 prema Taylor & Achenbach, 1975), a prema kojoj bi moralno rasuđivanje starijih osoba trebalo da bude na naprednjem, odnosno na višem nivou u odnosu na moralno rasuđivanje mlađih osoba, ujednačenih prema postignutom nivou kognitivnog razvoja.

Gardulo i Sulik (Gargiulo & Sulick, 1978) su procenili moralno mišljenje 135 nasumično izabranih ispitanika grupisanih prema uzrastu i prema IQ vrednosti sa ciljem da utvrde uticaj hronološkog uzrasta i kognitivnih sposobnosti (prema IQ vrednosti) na razvoj morala. Prema uzrastu ispitanici su bili podeljeni u sledeće grupe: 6-10, 11-13 i 14-16 godina, a prema vrednosti IQ na sledeće grupe: bez IO, "edukabilni" (IQ od 50 do 80) i "trenabilni" (IQ od 25 do 50). Kao instrument procene korišćene su Pijažeove moralne priče, modifikovane i nestandardizovane. Prema rezultatima, potvrđene su značajne razlike između grupa ispitanika prema vrednosti IQ i prema uzrastu. Deca i adolescenti tipičnog razvoja postigli su veći ukupni skor na testu moralnog rasuđivanja nego obe grupe njihovih vršnjaka sa IO. Istovremeno, "edukabilni" ispitanici su postigli veći ukupni skor u poređenju sa "trenabilnim" ispitanicima. Utvrđena je i pozitivna veza između moralnog mišljenja i hronološkog uzrasta, dok između IQ i hronološkog uzrasta nije utvrđena veza. Dalje, IQ i hronološki uzrast su objašnjivali 81% varijanse u ukupnom postignuću na testu moralnog mišljenja što je autore uputilo na zaključak da su IQ i uzrast nezavisno povezani sa moralnim rasuđivanjem. Kako su autori zaključili, podaci izneti u ovoj studiji podržavaju Pijažeovu teoriju moralnog razvoja jer se nivo intelektualnih sposobnosti pokazao kao značajno povezan sa nivoom moralnog mišljenja.

Nakon toga, Gardulo (Gargiulo, 1984) je ispitao moralno mišljenje 94 nasumično izabranih ispitanika ujednačenih prema mentalnom uzrastu. Prvom grupom je bilo obuhvaćeno 47 ispitanika sa IO prosečnog uzrasta od 10,10 godina i prosečne IQ vrednosti 62,58. Drugom grupom je bilo obuhvaćeno takođe 47 ispitanika, bez IO, prosečnog uzrasta od 6,52 godine i prosečne IQ vrednosti 109,38. Kao instrument procene su korišćene Pijažeove moralne priče, modifikovane i nestandardizovane. Prema rezultatima, nisu postojale razlike u moralnom rasuđivanju između ispitivanih grupa, nije potvrđeno postojanje povezanosti između moralnog rasuđivanja i utvrđene IQ vrednosti, a takođe nije bilo ni razlike u tačnosti ili vremenu potrebnom da se odgovori na postavljeno pitanje. Prema uspešnosti na testu slaganja sličnih figura, odnosno prema vremenu potrebnom da se odgovori i prema broju grešaka, ispitanici su klasifikovani prema kognitivnom stilu na one koji duže razmišljaju i one koji impulsivno odgovaraju. Nisu nađene razlike između ispitivanih grupa prema ovom kriterijumu. Deca sa IO su brže odgovarala i više grešila iako se njihov ukupni skor nije statistički značajno razlikovao od ukupnog skora dece tipičnog razvoja. Ipak, važno je napomenuti da su ispitanici ocenjeni prema kognitivnom stilu kao oni koji duže razmišljaju pokazali značajno viši nivo moralnog rasuđivanja nego ispitanici ocenjeni kao impulsivni prema istom kriterijumu, bez obzira na prisustvo ili odsustvo IO. Pokazalo se da IQ, kao takav, ne uslovjava moralno rasuđivanje već je mentalni uzrast značajnije povezan sa moralnim rasuđivanjem, kao i da sposobnost rešavanja moralnih dilema uključuje različite moralne kapacitete.

Prateći ulogu koju shvatanje namere i ishoda ima na moralno rasuđivanje, Bender (Bender, 1980) dolazi do drugačijeg zaključka. Naime, u studiji kojom je bilo obuhvaćeno 42 ispitanika, moralno rasuđivanje je bilo procenjeno nestandardizovanim moralnim pričama. Prvu grupu je činilo 14 ispitanika normalne inteligencije i prosečnog hronološkog uzrasta od 94,7 meseci, drugu grupu 14 ispitanika sa IO, prosečnog IQ 62 i hronološkog uzrasta od 117,70 meseci, dok je trećom grupom bilo obuhvaćeno 14 ispitanika sa IO, prosečnog IQ 40,7 i hronološkog uzrasta od 192,40 meseci. Prema rezultatima, sva deca su najpre razmatrala nameru glavnog aktera priče, a tek onda i ishod preduzete radnje. Dalje, rezultati su ukazali da su negativni elementi bili od većeg uticaja na moralno shvatanje i odlučivanje nego pozitivni, bilo da je namera ili posledica u pitanju. Ipak, deca tipičnog razvoja su češće uzimala u razmatranje pozitivnu nameru aktera radnje i manje su nagrađivala negativne namere i negativan ishod preduzete akcije. Ispitanici sa IO su češće nagrađivali pozitivne namere i negativne ishode preduzete akcije.

Kan (Kahn, 1976) je ukazao da ne postoji dokaz koji bi govorio u prilog postojanja isključive međuslovljenosti između hronološkog uzrasta i moralnog rasuđivanja. Prema procenjenom mentalnom uzrastu ujednačio je tri grupe od po 20 ispitanika, muškog pola i afroameričkog porekla: grupu adolescenata sa umerenom IQ (prosečnog hronološkog uzrasta 218 meseci, mentalnog uzrasta 88 meseci, IQ 45), grupu dece sa lakom IQ (prosečnog hronološkog uzrasta 128 meseci, mentalnog uzrasta 90 meseci, IQ 66) i grupu dece tipičnog razvoja (prosečnog hronološkog uzrasta 83 meseci, mentalnog uzrasta 87 meseci, IQ 101). Stadijum moralnog razvoja je utvrđen prema Kolbergovom sistemu skorovanja. Na skali moralnog rasuđivanja, adolescenati sa umerenom IQ su imali statistički značajno niži rezultat u odnosu na decu tipičnog razvoja. Istovremeno, uspešnost dece sa lakom IQ se nije statistički značajno razlikovala od postignuća druge dve grupe. Rezultati su ukazali da je utvrđeni nivo kognitivnog razvoja i moralnog rasuđivanja ispitanika sa umerenom IQ niži nego kod ispitanika sa lakom IQ i ispitanika tipičnog razvoja, bez obzira na ujednačenost prema mentalnom uzrastu. Uzimajući u obzir činjenicu da su se grupe dece tipičnog razvoja i dece sa lakom IQ razlikovala samo prema hronološkom uzrastu, a ne i prema procenjenom mentalnom uzrastu, potvrdio da ne postoji veza između hronološkog uzrasta i moralnog rasuđivanja kod osoba sa IQ. Rezultati ove studije (Kahn, 1976) su takođe ukazali na postojanje jače povezanosti između moralnog sazrevanja i kognitivnog rasuđivanja nego između mentalnog uzrasta i moralnog sazrevanja ili između mentalnog uzrasta i kognitivnog rasuđivanja.

Dalje, Kan (Kahn, 1983) objavljuje da je moralno rasuđivanje statistički značajno povezano sa kognitivnim sposobnostima i sa mentalnim uzrastom, a na osnovu utvrđene veze između uspešnosti rešavanja zadataka logičkog rasuđivanja i zadataka moralnog rasuđivanja, koja je bila statistički značajnija nego veza sa mentalnim uzrastom. Ovim istraživanjem je bilo obuhvaćeno 76 ispitanika, muškog pola, ujednačenih prema mentalnom uzrastu, stadijumu kognitivnog razvoja prema Pijaževoj i socioekonomskom statusu. Prvu grupu su činili adolescenti sa umerenom IQ organske etiologije (prosečnog hronološkog uzrasta od 238,95 meseci, mentalnog uzrasta od 82,84 meseci, IQ 45), drugu su činila deca sa lakom IQ organske etiologije (prosečnog hronološkog uzrasta od 127,16 meseci, mentalnog uzrasta od 84,16 meseci, IQ 65,95), treću su činila deca sa lakom IQ nepoznate etiologije (prosečnog hronološkog uzrasta od 124,26 meseci, mentalnog uzrasta od 81,37 meseci, IQ 65,32), a četvrtu deca tipičnog razvoja (prosečnog hronološkog uzrasta od 82,47 meseci, mentalnog uzrasta od 84,89 meseci, IQ 103,26). Kognitivne sposobnosti su procenjene serijom

zadataka logičkog rasuđivanja, dok je moralno rasuđivanje procenjeno Kolbergovim moralnim pričama. Prema dobijenim rezultatima, deca tipičnog razvoja su pokazala viši stepen moralnog rasuđivanja u odnosu na adolescente sa umerenom IO. Mentalni uzrast i IQ su značajno bili povezani sa utvrđenim skorom moralnog rasuđivanja, dok takva veza nije utvrđena između hronološkog uzrasta i moralnog rasuđivanja.

Do sličnih rezultata Kan dolazi i u svojoj narednoj studiji (Kahn, 1985). Istraživanjem je bilo obuhvaćeno 80 ispitanika, muškog pola, ujednačenih samo prema mentalnom uzrastu. Prvu grupu su činili adolescenti sa umerenom IO (prosečnog hronološkog uzrasta od 19 godina i 10 meseci, mentalnog uzrasta od šest godina i 10 meseci, IQ 44,50). Drugu grupu su činila deca sa lakom IO organske etiologije (prosečnog hronološkog uzrasta od 10 godina i sedam meseci, mentalnog uzrasta od šest godina i 11 meseci, IQ 62,30). Treću grupu su činila deca sa lakom IO "sociokulturalnog" porekla (prosečnog hronološkog uzrasta od 10 godina i pet meseci, mentalnog uzrasta od šest godina i devet meseci, IQ 61,70). Četvrtu grupu su činila deca tipičnog razvoja (prosečnog hronološkog uzrasta od šest godina i 10 meseci, mentalnog uzrasta od sedam godina, IQ 103,70). Moralno rasuđivanje je procenjeno moralnim priča zasnovanim na Kolbergovoj teoriji moralnog razvoja. Prema dobijenim rezultatima, moralno rasuđivanje je u značajnoj pozitivnoj korelaciji sa kognitivnom zrelošću i mentalnim uzrastom, a jačinu ove veze određuje stepen kognitivne zrelosti. Sa druge strane, moralno rasuđivanje nije bilo povezano sa mentalnim uzrastom. Kan (1985) je takođe istakao da su sposobnosti moralnog rasuđivanja dece tipičnog razvoja statistički značajno veće u odnosu na sposobnosti moralnog rasuđivanja adolescenata sa umerenom IO i sposobnosti moralnog rasuđivanja dece sa lakom IO organskog porekla. Pored toga, deca sa lakom IO "sociokulturalnog" porekla su statistički značajno bila uspešnija na zadacima moralnog rasuđivanja u odnosu na adolescente sa umerenom IO.

Prateći moralno rasuđivanje adolescenata sa kognitivnim poremećajima i problemima u društvenom ponašanju, Zigman i saradnici (Sigman, Ungerer, & Russell, Andrew, 1983) su procenili sposobnost iznošenja moralnog mišljenja manje grupe ispitanika koju je činilo 20 adolescenata, oba pola, stacioniranih u bolničkom odjeljenju za osobe sa razvojnim i poremećajima u ponašanju. Prosečan hronološki uzrast je bio 16,20 godine, mentalni uzrast 11,30 godine i IQ 70,20. Svi ispitanici su imali emocionalne poremećaje i kašnjenje u mentalnom razvoju. Kao instrumenti procene navedene su standardizovane procedure otkrivanja i skorovanja moralnog rasuđivanja korишћene za otkrivanje nivoa moralnog rasuđivanja, Test socijalnog

zaključivanja (Edmonson et al., 1966 prema Sigman et al., 1983) korišćen da proceni načine rešavanja socijalnih problema i njihovu društvenu prihvatljivost, zatim standardna baterija testova procene konzervacije, kao i *The Conners' Rating Scale* (Conners, 1969 prema Sigman et al., 1983), deo skale koji se odnosi na zapažanja nastavnika o kognitivnim, bihevioralnim i emocionalnim problemima ispitanika. Procenjena sposobnost moralnog rasuđivanja je dovedena u vezu sa društvenim ponašanjem ispitanika zabeleženim u školskoj učionici metodom opservacije. Adolescenti koje su njihovi nastavnici opisali kao stidljive i poslušne pokazali su se kao manje sposobni za rasuđivanje o moralnim pitanjima nego adolescenti koji su viđeni kao više društveno angažovani i sa više samopouzdanja. Kod ispitanika koji su bili uspešniji u moralnom rasuđivanju istovremeno je zabeleženo manje poremećaja u društvenom ponašanju. Nije utvrđena povezanost između moralnog rasuđivanja, mentalnog uzrasta i vrednosti IQ. Sposobnost razumevanja socijalnih situacija i osvojeni nivo konzervacije takođe nisu bili povezani sa moralnim rasuđivanjem i problemima u ponašanju.

Lind i Smit (Lind & Smith, 1984) su objavili rezultate istraživanja usmerenog na upoređivanje sposobnosti moralnog rasuđivanja dece sa IO i dece tipičnog razvoja i utvrđivanje razlika u moralnom sazrevanju prema razlikama u mentalnom uzrastu. Drugim rečima, pokušali su da daju odgovor na postavljeno istraživačko pitanje: *da li je funkcionisanje na višim nivoima moralnog rasuđivanja u funkciji višeg mentalnog uzrasta?* Uzorak je činilo 112 ispitanika ujednačenih prema mentalnom uzrastu, polu, socio-ekonomskom statusu i porodičnim karakteristikama. Prvu grupu je činilo 56 ispitanika sa IO ("edukabilni") grupisanih na podgrupe prema hronološkom uzrastu: 1) u grupi hronološkog uzrasta od šest do osam godina prosečan mentalni uzrast je bio 5,08 godina (prosečan IQ 61,70); 2) u grupi hronološkog uzrasta od devet do 12 godina prosečan mentalni uzrast je bio 6,77 godina (prosečan IQ 64,90); 3) u grupi hronološkog uzrasta od 12 do 14 godina prosečan mentalni uzrast je bio 7,52 godina (prosečan IQ 60,10); i 4) u grupi hronološkog uzrasta od 15 do 17 godine prosečan mentalni uzrast je bio 9,25 godina (prosečan IQ 61,20). Drugu grupu je činilo takođe 56 ispitanika, ali normalne inteligencije, hronološkog uzrasta od 66,70 do 113,10 meseci, odnosno od pet do devet godina i procenjenog IQ od 95,90 do 99,20. Ispitanicima su predstavljene proširene i modifikovane Pijažeove moralne priče, a nizom pitanja se od njih tražilo da osmisle pravedne kazne za moralne prestupnike. Procenjavana je i njihova moralna zrelost kroz niz zadataka koji su zahtevali sposobnost saradnje. Kod obe grupe ispitanika zabeležena je veća tendencija ka dosezanju viših stadijuma moralnog rasuđivanja prema porastu nivoa mentalnog uzrasta. Utvrđena je linearost u trendu razvoja moralnog

rasuđivanja kada se prati mentalni uzrast i nije bilo statistički značajne razlike između grupe ispitanika sa i bez IO. Jedino odstupanje, ali bez statističke značajnosti, uočeno je na mentalnom uzrastu od sedam godina na kome su ispitanici sa IO bili uspešniji od ispitanika bez IO, što bi se moglo objasniti nekim specifičnostima datog uzorka. U skladu sa pretpostavljenom ulogom inteligencije u razvoju morala, autori su naveli da su uočene razlike između grupe ispitanika sa i bez IO na Pijažeovom testu shvatanja nadoknade. Međutim, nasuprot preovladavajućem mišljenju o značaju vršnjačke saradnje u razvoju morala, ispitanici sa IO su pokazali viši stepen spremnosti za saradnju u odnosu na svoje vršnjake bez IO.

Među studijama novijeg datuma izdvaja se istraživanje moralnog rasuđivanja dece sa autističkim spektrom poremećaja koje su objavili Grant i saradnici (Grant, Boucher, Riggs, & Grayson, 2005). Istraživanjem je bilo obuhvaćeno 56 ispitanika. Prvu grupu je činilo 19 ispitanika sa autističkim spektrom poremećaja od kojih je 17 bilo sa potvrđenim autizmom, a dvoje sa Aspergerovim sindromom. Ispitanici prve grupe su bili prosečnog hronološkog uzrasta od 146,40 meseci, odnosno oko 12 godina, prosečnog verbalnog mentalnog uzrasta od 102,50 meseci i prosečnog verbalnog IQ od 74,18. Drugom grupom je bilo obuhvaćeno 17 ispitanika sa lakom IO koji su pohađali specijalne škole, prosečnog hronološkog uzrasta od 153,76 meseci, odnosno oko 13 godina, prosečnog verbalnog mentalnog uzrasta od 94,35 meseci i prosečnog verbalnog IQ od 66,65. Prve dve grupe ("kliničke") su bile ujednačene prema hronološkom i verbalnom mentalnom uzrastu. Trećom grupom su bila obuhvaćena deca tipičnog razvoja, prosečnog hronološkog uzrasta od 100,85 meseci, odnosno oko osam godina, prosečnog verbalnog mentalnog uzrasta od 99,22 meseci i prosečnog verbalnog IQ od 99,45. Ova grupa je bila ujednačena samo prema verbalnom mentalnom uzrastu. Ispitanicima je prezentovano šest kratkih adaptiranih strip-priča zasnovanih na Pijažeovim pričama u kojima su radnje bile ili namerne ili slučajne i koje su dovodile do povređivanja lica ili oštećenja imovine. Cilj je bio da se utvrdi razlika u moralnom mišljenju prema namernim ili slučajnim povredama lica ili imovine, a od ispitanika se tražilo da presude koji je protagonist loše postupio i da verbalno opravdaju svoj sud. Sve tri grupe ispitanika su bile sposobne da procene krivicu aktera priče na osnovu motiva i da utvrde da je povreda naneta osobi teža i ozbiljnija nego šteta načinjena prema imovini. Ispitanici sa autističkim spektrom poremećaja su pružali adekvatna verbalna obrazloženja svog moralnog mišljanja na datu temu, a takođe su razmatrali i motiv ili nameru naspram ishoda ili posledice. Međutim, data objašnjenja su bila slabijeg kvaliteta i svodila su se na ponavljanje priče. Nešto bolja postignuća su imali ispitanici

sa IO što su autori, dalje, doveli u vezu sa postojanjem teorije umu i ulogom kompleksnih egzekutivnih funkcija. Ipak, ni jedna od ove dve "kliničke" grupe nije imala rezultate koje su zabeležili ispitanci tipičnog razvoja u proseku mlađi oko 4 godine i ujednačeni prema verbalnom mentalnom uzrastu.

DISKUSIJA

U ovom radu prikazano je 15 istraživanja dizajniranih sa ciljem da se opišu i ispitaju moralni razvoj i moralno rasuđivanje dece i adolescenata sa IO kroz identifikovanje ključnih faktora i obrazaca. Istraživanja koja su polazila od Pijažeovog teorijskog stava i metoda procene razvoja morala uglavnom su bila usmerena prema ispitivanju moralnog rasuđivanja osoba sa IO ili prema utvrđivanju faktora koji utiču i određuju razvoj ove sposobnosti (Abel, 1941; Bender, 1980; Foye & Simeonsson, 1979; Grant et al., 2005; Lind & Smith, 1984). Jedan broj istraživanja zasnovan na Pijažeovim metodama procene je bio usmeren ka ispitivanju i utvrđivanju uloge koju faktori kao što su mentalni uzrast, IQ, hronološki uzrast i brojni drugi, imaju u razvoju moralnog rasuđivanja osoba sa IO (Boehm, 1967; Gargiulo & Sulick, 1978; Gargiulo, 1984; Ozbek & Forehand, 1973). Autori su uglavnom nastojali da dokažu da se moralno rasuđivanje osoba sa IO razvija sporije nego kod osoba tipičnog razvoja i da razvojne razlike nestaju nakon ujednačavanja različitih grupa prema mentalnom uzrastu. Linearnost se javlja u razvoju moralnog mišljenja kod osoba sa IO i kod dece tipičnog razvoja ujednačene prema mentalnom uzrastu od pet do devet godina (Lind & Smith, 1984). Pojedine studije su ukazale da se osobe sa IO u moralnom mišljenju više usredstređuju na posledice određenog postupka nego na motive počinjoca (Abel, 1941; Foye & Simeonsson, 1979), sa druge strane, nisu sva istraživanja došla do takvog zaključka (Bender, 1980; Grant et al., 2005). Kao faktori od značaja, pominju se još i IQ, mentalni uzrast, ponašanje, hronološki uzrast i kognitivni stil (Gargiulo & Sulick, 1978; Gargiulo, 1984; Ozbek & Forehand, 1973).

Jedan broj istraživanja zasnovanih na Kolbergovoj teoriji je bio usmeren ka istraživanju odnosa između hronološkog uzrasta i mentalnog uzrasta i utvrđivanju uticaja tog odnosa na moralno rasuđivanje osoba sa IO (Kahn 1976, 1983, 1985; Miller et al., 1974; Sigman et al., 1983; Taylor & Achenbach, 1975). To su bile transverzalne studije, usmerene ka otkrivanju pojedinih faktora koji određuju moralno rasuđivanje osoba sa IO, za razliku od longitudinalnih studija, prethodno spomenutih, koje su istraživale, pre svega, moralni razvoj i ponašanje dece i adolescenata sa IO. Prema prethodno navedenim rezultatima i zaključcima iznetim u istraživanjima zasnovanim na

Kolbergovoj teoriji, možemo uočiti da je potvrđen razvoj moralnog rasuđivanja i moralnog ponašanja kod dece i adolescenata sa IO, da postoji veza između moralnog rasuđivanja i moralnog ponašanja kod dece i adolescenata sa IO i bez IO, zatim da je moguće tokom razvoja uočiti izvesne periode zastaja ili nazadovanja kod obe grupe ispitanika, s tim što se kod dece i adolescenata sa IO taj razvoj tokom vremena dodatno usporava ili trajno zaustavlja. Važno je istaći da se uočava slično moralno ponašanje kada se deca i adolescenti uporede prema mentalnom uzrastu, a da to u potpunosti nije slučaj i sa moralnim rasuđivanjem.

ZAKLJU AK

Veliki broj istraživanja je bio usmeren ka utvrđivanju veze između moralnog rasuđivanja i inteligencije, odnosno ka utvrđivanju determinanti moralnog razvoja. Razvoj moralnog mišljenja se ne može objasniti samo utvrđivanjem IQ ili mentalnim uzrastom, kao što su potvrdili rezultati brojnih istraživanja koji su ukazali da je za napredovanje u moralnom razvoju neophodno prethodno napredovanje u kognitivnom razvoju i ispunjenje kognitivnih preduslova. Samim tim, nivo moralnog rasuđivanja ograničen je dostignutim nivoom kognitivnog razvoja. Iako paraleлизam razvoja između logičkog i moralnog rasuđivanja znači da moralni razvoj ima osnovnu kognitivno-strukturalnu komponentu, razvoj logičkog i kritičkog mišljenja nije dovoljan uslov za razvoj moralnog mišljenja (Miočinović, 2004). Međutim, savremene teorije moralnosti još uvek ne pružaju jasna i usaglašena objašnjenja postojećih razlika među ljudima u pogledu karakteristika, kvaliteta i stepena razvoja njihovog moralnog rasuđivanja i moralnog ponašanja (Radulović, 2006).

S obzirom da je cilj ovog rada bio da se izlože rezultati istraživanja faktora i determinanti moralnog razvoja kod dece i/ili adolescenata sa IO u svrhu preciznijeg sagledavanja načina i obima njihovog uticaja, neophodno je ukazati i na njegova ograničenja. Najpre, mogu se uočiti velika vremenska distanca u odnosu na prezentovane studije, kao i neusaglašenost primenjenih instrumenata procene različitih aspekata moralnosti. Istovremeno, različite sredine iz kojih dolaze ispitanici imaju različit uticaj na razvoj moralnog mišljenja, rasuđivanja i ponašanja.

Dobijeni rezultati upućuju na zaključak da razumevanje složenosti i raznolikosti uticaja izdvojenih faktora na moralni razvoj zahteva širi fokus od samog njihovog utvrđivanja, odnosno da je postignut stadijum moralnog razvoja posledica višeslojnog uticaja međusobno povezanih faktora. Deca i adolescenti sa IO ne napreduju kroz razvojne stadijume podjednakom

brzinom i istim tempom kao njihovi vršnjaci bez IO niti dostižu više stadijume moralnog razvoja. Kako Radulović (2006, str. 11) navodi, Kolberg je istakao podatak da se kod većine maloletnih delikvenata može utvrditi rani ili kasni prekonvencijalni stadijum, odnosno nivo moralnog rasuđivanja. U prilog važnosti ovog podatka govore i rezultati nedavno objavljene meta-analitičke studije moralnog rasuđivanja i maloletničke delinkvencije prema kojima je potvrđena značajana i jaka veza između nižih stadijuma moralnog rasuđivanja i maloletničke delinkvencije, čak i nakon izjednačavanja prema socio-ekonomskom statusu, kulturnom poreklu, uzrastu, polu, procenjenoj inteligenciji i vrsti prekršaja (Stams et al., 2006).

Imajući u vidu dinamiku menjanja društva u celini, uz uvažavanje svih doslednosti ali i oprečnosti u dobijenim rezultatima, smatramo da je značajno aktuelizovati istraživanja u oblasti razvoja morala, kako u tipičnoj tako i u populaciji osoba sa invaliditetom. Potrebno je empirijski proveriti postojeća saznanja i doći do novih, što bi nedvosmisleno bilo od koristi svim stručnjacima koji se bave osobama sa invaliditetom u nastojanjima da svakoj osobi iz ove populacije omoguće najviši ostvarivi nivo aktivnog učestvovanja u životu društva.

REFERENCE

- (1) Abel, T. (1941) Moral judgments among subnormals. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 36(3), 378–392.
- (2) Bender, N. N. (1980) Intent and outcome in the moral judgement of mentally retarded and nonretarded children. *Mental Retardation*, 18(1), 39–40.
- (3) Boehm, L. D. (1967) Conscience development in mentally retarded adolescents. *The Journal of Special Education*, 2(1), 93–103.
doi:10.1177/002246696700200108
- (4) Dimitrijević, J., & Đorđević, M. (2011) People with intellectual disability and criminality. In: Potić, S., Medenica, V., Đorđević, M., & Petković, N. (Ed.): *The First International Conference of Students of Special Education and Rehabilitation "Special Education and Rehabilitation"*, Belgrade (pp. 137–138). Belgrade: University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation.
- (5) Foye, H., & Simeonsson, R. J. (1979) Quantitative and qualitative analyses of moral reasoning in children, adolescents, and adults of similar mental age. *Journal of Pediatric Psychology*, 4(2), 197–209.
doi:10.1093/jpepsy/4.2.197

- (6) Gargiulo, R. M., & Sulick, J. A. (1978) Moral judgement in retarded and nonretarded school age children. *Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied*, 99(1), 23–26.
doi:10.1080/00223980.1978.9921434
- (7) Gargiulo, R. M. (1984) Cognitive style and moral judgement in mentally handicapped and non-handicapped children of equal mental age. *British Journal of Developmental Psychology*, 2(1), 83–89. doi: 10.1111/j.2044-835X.1984.tb00537.x
- (8) Grant, C. M., Boucher, J., Riggs, K. J., & Grayson, A. (2005) Moral understanding in children with autism. *Autism*, 9(3), 317–331.
doi:10.1177/1362361305055418
- (9) Kahn, J. V. (1976) Moral and cognitive development of moderately retarded, mildly retarded, and nonretarded individuals. *American Journal of Mental Deficiency*, 81(3), 209–214.
- (10) Kahn, J. V. (1983) Moral reasoning of Piagetian-matched retarded and nonretarded-children and adolescents. *Journal of Genetic Psychology*, 143, 69–77.
- (11) Kahn, J. V. (1985) Evidence of the similar-structure hypothesis controlling for organicity. *American Journal of Mental Deficiency*, 89(4), 372–378.
- (12) Lind, P., & Smith, E. J. (1984) Moral reasoning and social functioning among educable mentally handicapped children. *Australia & New Zealand Journal of Developmental Disabilities*, 10(4), 209–215.
doi:10.3109/13668258409008734
- (13) Markov, Z. (2010) Moralno ponašanje prema deci sa smetnjama u razvoju. *Socijalna misao*, 17(3), 141–154.
- (14) Miller, C. K., Zumoff, L., & Stephens, B. (1974) A Comparison of reasoning skills and moral judgments in delinquent, retarded, and normal adolescent girls. *Journal of Psychology: Interdisciplinary & Applied*, 86(2), 261–268. doi:10.1080/00223980.1974.9924826
- (15) Miočinović, Lj. (2004) *Moralni razvoj i moralno vaspitanje: kognitivno-razvojno shvatanje*. Beograd, Srbija: Institut za pedagoška istraživanja.
- (16) Ozbek, N., & Forehand, R. (1973) Factors influencing the moral judgment of retardates. *Journal of Mental Deficiency Research*, 17(3–4), 255–261. doi:10.1111/j.1365-2788.1973.tb01209.x
- (17) Radulović, D. M. (2006) Savremene koncepcije moralnog razvoja od značaja za prevenciju maloletničke delikvencije. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 25(1–2), 7–28.

- (18) Sigman, M., Ungerer, J. A., & Russell, A. (1983) Moral judgment in relation to behavioral and cognitive disorders in adolescents. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 11, 503–511. doi:10.1007/BF00917079
- (19) Stams, G. J., Brugman, D., Deković, M., van Rosmalen, L., van der Laan, P., & Gibbs, J. C. (2006) The moral judgment of juvenile delinquents: A meta-analysis. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 34(5), 692–708. doi: 10.1007/s10802-006-9056-5
- (20) Taylor, J. J., & Achenbach, T. M. (1975) Moral and cognitive development in retarded and nonretarded children. *American Journal of Mental Deficiency*, 80(1), 43–50.

MORAL DEVELOPMENT AND MORAL REASONING RESEARCH IN CHILDREN AND ADOLESCENTS WITH INTELLECTUAL DISABILITY – HISTORICAL OVERVIEW

The aim of this paper was to make an overview of studies focused on determination and identification of factors and determinants of moral reasoning of children and adolescents with intellectual disability. The available literature review was conducted from the historical point of view. Description of identified characteristics and factors of importance was provided in order to understand the nature and extent of their impact on moral development. The knowledge in this field was systematized by the analysis of selected studies. Results of 15 researches here presented suggest that children and adolescents with intellectual disability do not progress through developmental stages with equal speed and same tempo as their peers without intellectual disability neither they reach higher stages of moral development. Understanding of the complexity and diversity of the impact of allocated factors on moral development requires a broader focus than just their determination.

KEY WORDS: moral development / moral reasoning / intellectual disability / research

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2013 / Vol. XXXII / 1 / 111-129

Originalni naučni rad
UDK: 343.24(497.11)"
2006/2012";
364-781.9:343.22

APPLICATION OF ALTERNATIVE SANCTIONS IN SERBIA BETWEEN 2006 AND 2012*

Jelena Želeskov ori *
Ana Batričevi *

Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

Normative preconditions for the introduction of modern alternative sanctions in the penal system of the Republic of Serbia were established on January 1st 2006, when current Criminal Code came into force. Since then, some alterations of relevant legislative framework have occurred and the Administration for the Enforcement of Criminal Sanctions has been making some significant efforts to implement this type of criminal sanctions as well as to improve the conditions for their application. In addition, alterations of existing national legal sources and adoption of new laws and strategic documents that would be more focused on alternative sanctions and enforcement of probation are also planned. In this paper, after brief introductory remarks on the term and importance of alternative sanctions, general statistics on the number, the structure, the release and the recidivism of persons deprived of liberty in Serbia between 2006 and 2012 are presented. After that, data on the enforcement of alternative sanctions in that period, including the number of prison staff and probation officers and other statistics pertinent to this issue are critically analyzed. Finally, in the conclusion, positive and negative aspects of the enforcement of alternative sanctions in Serbia are assessed, with special focus on the supervision of

* This paper is a result of the activities of the authors that have been conducted within the European Cooperation in Science and Technology (COST) Project Action IS1106 "Offender Supervision in Europe", which is a part of COST domain "Individuals, Societies, Cultures and Health (ISCH)".

* E-mail: jelena.zeleskov.djoric@gmail.com

* E-mail: a.batricevic@yahoo.com

offenders, and ideas and suggestions for future development and improvement of this field in our country in accordance with international standards are proposed.

KEY WORDS: alternative sanctions / deprivation of liberty / offenders / prisoners / supervision

INTRODUCTORY REMARKS

Significant changes in penal legislation of the Republic of Serbia occurred on January 1st 2006, when a set of new laws and sub-legal documents, pertinent to substantial criminal law, criminal procedure, execution of criminal sanctions and juvenile delinquents, came into force. This set of legal provisions includes: Criminal Code of the Republic of Serbia, Code of Criminal Procedure, Law on Execution of Criminal Sanctions and Law on Juvenile Perpetrators of Criminal Offences and Criminal Legal Protection of Juveniles as well as appropriate sub-legal documents, such as rules and regulations, that arrange some of the issues mentioned in the laws in a more detailed manner.

Prior to that moment, Serbian penal legislation was familiar with some forms of alternative sanctions for adult offenders such as: judicial admonition, confiscation of driving license, fine and conditional sentence. However, normative framework establishing preconditions for the functioning of a modern system of community or alternative sanctions was set in 2006, when punishment of community service was introduced. Another step towards the improvement of alternative sentencing in Serbia was made in 2009, when amendments of law on execution of criminal sentences and criminal code were made. Application of alternative sanctions was further enhanced through the adoption of the Strategy on the minimization of over-population of institutions for the execution of criminal sanctions in the Republic of Serbia for the period between 2010 and 2015¹, which recommended alternative sanctions as one of the most efficient means to achieve the decrease in the number of prisoners and reduce over-population of penitentiary institutions. The most important of these sanctions – so called house prison or enforcement of prison sentence in the premises where the sentenced

¹ Strategija za smanjenje preopterećenosti smeštajnih kapaciteta u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji u periodu od 2010. do 2015. godine, "Službeni glasnik RS", br. 53/2010.

person lives, with or without electronic surveillance, actually represents a special modality of execution of prison sentence and was introduced to Serbian legislation in 2009. However, its enforcement did not begin until 2011, when all necessary legislative and practical preconditions and requirements for its execution were met.

It is also worth mentioning that, in spite of being prescribed by the law, post - penal treatment and supervision of offenders has not been conducted in our country. Namely, the Law on the Enforcement of Criminal Sanctions does oblige relevant state bodies to provide assistance to former prisoners on their way to rehabilitation and social reintegration, but insufficient number of correction service offices and staff members still represent a serious obstacle for its adequate and efficient fulfillment. Correction service offices have been established in seven cities in Serbia and more are expected to be established. Moreover, some pioneer projects of non-governmental organizations participating in the conduction of post-penal treatments have been launched, but they still have not managed to become a part of regular practice. The results of these efforts are still to be assessed.

The adoption of new Law on Execution of Criminal Sanctions² was accompanied by the adoption of two sublegal acts, necessary for its implementation: Regulation on the enforcement of conditional sentence with protective supervision³ and Regulation on the enforcement of community service⁴. These legal documents regulate the duties and obligations of officer in charge of supervision of convicted person in a detailed manner. The Officer performs his duties within the Probation Service Office, which is about to become an independent service functioning under the auspices of Ministry of Justice and Public Administration. The main task of this service is to enforce the decisions of judiciary bodies, to improve public safety and to enhance social reintegration of former prisoners. The Probation Officer is nominated by the director of the Administration for the Execution of Criminal Sanctions in accordance with the proposal of Head of the Department for Treatment and Alternative Sanctions. When selecting a Probation Service Officer, the needs and personal characteristics of the convicted person must be taken into consideration. The Officer is empowered to supervise the convicted person, establish and maintain regular contacts with him, to cooperate with relevant judiciary bodies,

² Zakon o izvršenju krivičnih sankcija "Službeni glasnik RS", br. 85/2005, 72/2009 i 31/2011.

³ Pravilnik o izvršenju uslovne osude sa zaštitnim nadzorom, "Službeni glasnik RS", br. 20/2008.

⁴ Pravilnik o izvršenju kazne rada u javnom interesu, "Službeni glasnik RS", br. 20/2008.

police officers, employers and other institutions, organizations and associations, as well as to require and obtain data contained in official records and other documents pertinent to the enforcement of conditional sentence or community service

At the moment, there are altogether 45 Probation Officers employed at Probation Service Office. They are highly educated (predominantly in the field of special pedagogy, psychology and social work) and have a lot of practical experience when it comes to working in penitentiary institutions and dealing with convicted persons. In addition, all Probation Officers passed through a one-day training organized by the Department for Treatment and Alternative Sanctions. The cooperation and communication between the Officers and the Department for Treatment and Alternative Sanctions are maintained on a daily basis, particularly if any problems appear and need to be resolved during the actual enforcement of alternative measures.

Although normative preconditions for the enforcement of alternative or community sanctions in Serbia were created in the period between 2006 and 2011, our country is about to face another legislative reform in the field of execution of criminal sentences and post-penal treatment in order to achieve harmonization with the European standards and enable full and appropriate implementation of Recommendation CM/ Rec (2010) 1 of the Committee of Ministers to member states on the Council of Europe Probation Rules, adopted on 20 January 2010⁵. Accordingly, four draft versions of documents have been created and are about to be adopted and, hence, obtain legal force: 1) Strategy of the development of the system of execution of criminal sentences in the Republic of Serbia in the period between 2013 2020⁶, 2) Law on the Execution of Criminal Sanctions⁷, 3) Law on the probation of execution of non-custodial sanctions and measures (i.e. Law on Probation)⁸ and 4) Strategy for social reintegration and acceptance

⁵ Recommendation CM/ Rec(2010)1 of the Committee of Ministers to member states on the Council of Europe Probation Rules, adopted by the Committee of Ministers on 20 January 2010 at the 1075th meeting of the Ministers' Deputies, <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1575813>, 14.10.2013.

⁶ See: <http://www.mpravde.gov.rs/obavestenje/1561/radna-verzija-strategije-razvoja-sistema-izvrseanja-krivicnih-sankcija-2013-2020.php>, 14.10.2013.

⁷ See: <http://www.mpravde.gov.rs/obavestenje/1556/radna-verzija-zakona-o-izvrsenju-krivicnih-sankcija.php>, 14.10.2013.

⁸ See: <http://www.mpravde.gov.rs/files/ZAKON%20O%20PROBACIJI%202013%205-13.doc>, 14.10.2013.

of sentenced persons for the period between 2012 and 2015⁹. All these draft documents dedicate significant amount of attention to the issue of offender supervision through the course of enforcement of various alternative or community sentences and measures, as well as during the period of the application of post -penal treatments and programs.

Offender supervision is particularly important in the enforcement of probation which, according to Draft Law on probation includes: 1) supervision of the fulfillment of obligations in accordance with public prosecutor's decision to delay criminal prosecution, 2) supervision of the fulfillment of obligations derived from plea bargain agreement, 3) supervision of the execution of ban to leave one's apartment with or without electronic surveillance, 4) supervision of the execution of ban to approach, meet or communicate with a particular person, 5) organization, enforcement and supervision of community service, 6) protective supervision in case of conditional sentence, and 7) supervision of the execution of prison sentence in the premises where the convicted person lives, 8) supervision of conditionally released prisoners and 9) post - penal support and assistance. These activities are supposed to be performed by a special organizational unit in charge of treatment and Alternative Sanctions, within the Administration for the execution of criminal sentences (that functions under the auspices of the Ministry of Justice and Public Administration). The unit should function through a network of local probation offices employing probation officers and other staff- members and cooperating with other relevant state bodies and civil sector representatives, particularly non-governmental organizations who provide post-penal treatment services.

A comprehensive network of Probation Service Offices that would cover the entire territory of the Republic of Serbia is due to be established by the end of 2015.

PERSONS DEPRIVED OF LIBERTY IN SERBIA – GENERAL OVERVIEW

Statistical data on the total number of adult persons that were deprived of liberty in the period between 2006 and 2012 give us some more

⁹ See: Joka, D. (Ed.) (2012). 2011 Annual Report on Prison Administration work, Ministry of Justice of the Republic of Serbia, Administration for Enforcement of Penal Sanctions, Belgrade 84-85. and Alternativne sankcije, Bilten, br. 3/2012, Ministarstvo pravde Republike Srbije – Uprava za izvršenje krivičnih sankcija, Beograd, 2013.

detailed information about the structure of the convicted persons by sex as well as by the type of release.

In 2006 more than 12.000 persons were deprived of liberty, more than 5.600 were convicted, less than 2.000 persons were detained and 132 persons were punished for minor offences. Most of the prisoners and re-offenders were male, while a small number of female offenders were convicted. The highest number of prisoners was released by fully served sentence – 3.879, than prisoners who were released on parole – 1.561, while almost 1.516 prisoners were released with other type of release in 2006. Unfortunately, data for the staff in treatment sector in penal institution were not available.¹⁰

In 2007 total number of adult persons deprived of liberty included more than 8.700 prisoners, convicted 6.240, treatment measures 228, and detained more than 2.000 and 158 who were punished for minor offences. There were more than 6.000 men and 189 women who were convicted. Re-offenders were mainly men (7.700 prisoners) who committed re-offending. The total number of prisoners who were released in 2007 was more than 7.000 persons. Those with fully served sentence were more than 4.000, whereas on parole were almost 1.800 persons. Pardoned, sent to other countries, escaped, deceased or suspended of sentence were less than 1.500. Also, there were no data for staff employed in treatment service.¹¹

With regard to statistical data, in 2008 the total number of adult persons deprived of liberty was almost three times larger than in two previous years, with the total number of 32.671 persons. Most of the prisoners were convicted for crimes (14.214) or detained (12.086), while 6.093 prisoners were punished for minor offences. Again, the total number of male prisoners was almost ten times larger than the number of female prisoners. Less than one third of the total number of prisoners was released, precisely 4.508 persons, by fully served sentence, 1.423 prisoners were released on parole and 1.335 persons were pardoned, escaped, sent to other countries or suspended. Unfortunately, there are no available data about the number of staff employed in treatment service in that period.¹²

¹⁰ Marić, B. (Ur.), (2007). Izveštaj o radu uprave za izvršenje krivičnih sankcija u 2006. godini, Ministarstvo pravde Republike Srbije, Uprava za izvršenje krivičnih sankcija, Beograd.

¹¹ Joka, D. (Ed.) (2008). 2007 Annual Report on Prison Administration work, Ministry of Justice of the Republic of Serbia, Administration for Enforcement of Penal Sanctions, Belgrade.

¹² Joka, D. (Ed.) (2009). 2008 Annual Report on Prison Administration work, Ministry of Justice of the Republic of Serbia, Administration for Enforcement of Penal Sanctions, Belgrade.

In 2009, the total number of adult persons deprived of liberty included more than 10.000 persons. Most of them were convicted for crimes (7.463) or detained (2.601), while almost 500 persons were punished for minor offences or treatment measures were imposed on them. More than 8.700 persons committed re-offending and most of them were men. According to the available data, more than 7.000 prisoners were released, most of them by fully served sentence (4.173), on parole (1.674) and with other type of release (1.380). For the first time, data pertinent to the functioning of treatment service were available in the report. The total number of full time employed staff in penal institution included 3.408 persons. However, only, 213 persons were employed in the treatment service, which is almost ten times less than the total number of employees in other services.¹³

The data for 2010 give us similar information as the ones collected and published for 2009. The total number of persons deprived of liberty included almost 11.000 prisoners, from which 7.167 persons were convicted for crimes, 3.332 were detained, 242 were imposed treatment measures and 221 were punished for minor offences. Re-offenders were mainly men, whereas only 239 women committed re-offending. The recidivism rate was very high, more than 70%, which represents significant information when discussing the quality of post-penal treatment and the application of alternative sanctions in our country. Almost 8.000 persons were released, mainly by fully served sentence (more than 5.500 persons) and almost 1.800 persons were released on parole. Finally, it can be agreed that available data about the number of full time employed staff in the treatment service do not create an optimistic picture. Namely, the total number of staff employed in penal institution services was 3.538, whereas only 233 persons were employed in the treatment service. Having in mind the high rate of re-offending on one side and the number of persons employed in the treatment service on the other, we must consider this fact as one of the most important limitations for the efficient application of alternative sanction in Serbia.¹⁴

Statistical data for 2011 and 2012 show that around 11.000 persons were deprived of liberty¹⁵, most of them were convicted for crimes (nearly

¹³ Godišnji izveštaj o radu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija za 2009. godinu, <http://www.uiks.mpravde.gov.rs/lit/articles/izvestaji/>, 09.07.2013.

¹⁴ Joka, D. (Ed.) (2011). 2010 Annual Report on Prison Administration work, Ministry of Justice of the Republic of Serbia, Administration for Enforcement of Penal Sanctions, Belgrade.

¹⁵ See also: Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2011. godinu, Zaštitnik građana, Beograd, 2012., <http://www.ombudsman.rs/attachments/Redovan%20godisnj%20izvestaj%>

70%), one third of them were detained, whereas a small number of prisoners were punished for minor offences or imposed treatment measures. More than 70% of re-offenders and convicted persons were men, and most of them were released by fully served sentence in both years. Only 4 persons were early released in 2012. A significant number of prisoners in 2012 was pardoned, sent to other countries, suspended of sentence, amnestied or deceased. The data about staff employed in penal institution services for both years are very similar. In 2011 the total number of full time employed persons was 395 employees in all institutional services, and only 88 persons were employed in the treatment service. In 2012, there were 333 employees, from which only 73 persons were employed in the treatment service. To summarize, the total number of persons employed in the treatment service in penal institutions in Serbia in the last few years is not satisfactory, particularly in the context of the extremely high recidivism rate of 70%.

OFFENDER SUPERVISION IN SERBIA FROM 2006 TO 2012

Since initial normative preconditions for the implementation of some alternative sanctions that include offender supervision (such as community service) in the Republic of Serbia were created at the beginning of 2006, when a set of new laws regulating various aspects of penal law was adopted, there are no available statistics that would depict the quality of offender supervision in this period, because its implementation did not start at the moment when the law came into force, but a bit later, due to time - consuming and preparations for its implementation. In addition, legislative framework pertinent to other alternative sentences and offender supervision was adopted later-via the amendments made in 2009 and 2011, which means that data on their enforcement is exposed in reports adopted in 2010, 2011 and 2012. Implementing of the system of alternative sanctions, i.e. community work and suspended sentence with protective supervision in 2007 represents a continuation of activities from the previous year, which was primarily focused on rounding-off the legislative framework for enforcement of these sanctions and creating and educating a team of

20Zastitnika%20gradjana%20za%202011%20godinu.pdf, 10.07.2013. and Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2012. godinu, Zaštitnik građana, Beograd, 2013., http://www.ombudsman.rs/attachments/2766_Godi%C5%A1nj%20izve%C5%A1taj%20za%C5%A1titnika%20gra%C5%A1na%20za%202012%20godinu.pdf, 10.07.2013.

commissioners who would directly monitor the enforcement of these sentences.

In January 2007 a selection was made of 15 commissioners from institutions in Belgrade that otherwise cover the territory of the District Court in Belgrade where the first phase of implementing alternative sanctions will be carried out. For this group of commissioners the Council of Europe Office in Belgrade organized three seminars where experts from countries with an established system of alternative sanctions presented their experiences and knowledge that is imperative for effective enforcement of these sanctions. Concurrent with the education of commissioners a working group was formed in collaboration with the OSCE Mission to Serbia tasked with designing the professional profile of commissioner, defining the training program for commissioners and drafting the text of the Rules for Enforcement of Community Sanctions and the Rules for Enforcement of Suspended Sentence with Protective Supervision.¹⁶

All these activities were successfully realized as well as two study visits focusing on a learning experience regarding the manner of realization of these sanctions in developed enforcement systems. In 2007 the Council of Europe actively cooperated with the Prison Administration in the implementation of a three -year project funded by CIDA. In the course of the year a total of 22 activities were carried out, with an aim to raise the level of knowledge on relevant European standards, improve the juvenile enforcement system, improve the system of complaints and oversight, and assist the Prison Administration in introducing the system of alternative sentencing.¹⁷

In March 2008, the Prison Administration set up Commissioners' Service within the Department for Treatment and Alternative Sanctions. Accordingly, in July 2008 the Ministry of Justice of the Republic of Serbia provided premises for operational work of the service within the building of the Judiciary Center in Belgrade. In April 2008 the first course for advanced training of commissioners was initiated within the project. The course was attended by 15 future commissioners, to whom the local experts presented the legal and organizational framework of the Commissioners' Service, while representatives of the Prison Administration of the Republic of Croatia presented the practical and operational

¹⁶ Joka, D. (Ed.), (2008). 2007 Annual Report on Prison Administration work, Ministry of Justice of the Republic of Serbia, Administration for Enforcement of Penal Sanctions Belgrade.

¹⁷ Ibid.

aspects and everyday work of the Croatian Commissioners' Service. Within the same project, in August 2008 the OSCE Mission to Serbia signed an agreement with the Probation Service of the Kingdom of the Netherlands, stipulating the engagement of experts of the Dutch probation service in the education of their Serbian colleagues. In the period between September 2008 and June 2009 they held lectures at the courses organized in order to enable an advanced training of Serbian commissioners. In the period from September to November 2008, the OSCE Mission to Serbia organized two in the series of eight courses for commissioners led by the trainer of the Dutch probation service. The courses were predominantly focused on the characteristics of the system of alternative sanctions as well as on the methodology of operation of probationary officers in the Netherlands. During the courses, foreign trainers presented the use of various diagnostic tools and instruments that would be of key importance for everyday work of future commissioners with convicted people.¹⁸

In October 2008, the OSCE Mission to Serbia organized an important study visit to the Probation Service of the Kingdom of the Netherlands for representatives of the Commissioners' Service with the intention to provide them an insight into the methodology of enforcement of alternative sanctions in the Netherlands, in the Groningen regional center, and the seat of the Probation Service in Amsterdam. The group for the study visit included the Head of Department for Treatment and Alternative Sanctions of the Prison Administration, coordinator for alternative sanctions and four commissioners in the Commissioners' Service, as well as two representatives of the OSCE Mission to Serbia. The group was also given the opportunity to visit the Forensic Psychiatry Clinic in Groningen, and used that occasion to learn about the enforcement of community service during the visit to the University Health Center in Groningen and a welfare foundation in Leeuwarden. Upon the completion of the Training Program for judges and prosecutors on alternative sanctions in cooperation with the Council of Europe Office to Belgrade, trainers for future courses for judges and prosecutors in Belgrade courts and prosecutor's offices were selected among the participants. In November and December 2008 together with the Judiciary Center the OSCE Mission to Serbia organized the initial three out of ten planned courses. These courses were attended by the total of

¹⁸ Joka, D. (Ed.) (2009). 2008 Annual Report on Prison Administration work, Ministry of Justice of the Republic of Serbia, Administration for Enforcement of Penal Sanctions, Belgrade.

sixty Belgrade judges and prosecutors. Each course covered four topics: comparative legal framework, judiciary and prosecutorial aspects of alternative sanctions and the system of alternative sanction enforcement, i.e. the role and operation of the Commissioners' Service.

In July 2008, in cooperation with the Prison Administration the OSCE Mission to Serbia organized a round table entitled as "Establishment of the System of Alternative Sanctions in the Republic of Serbia". The course was attended by over fifty judges, prosecutors, and other legal experts, as well as officials from the Ministry of Justice purpose of the system of alternative sanctions, comparative legal review of alternative sanctions and probation, legislative framework for implementation of alternative sanctions, presentation of the role, mission and vision of the Commissioners' Service, and presentation of the program for advanced training of judges and prosecutors in alternative sanctions.

Furthermore, in September 2008, the OSCE Mission to Serbia hired a PR agency to conduct a comprehensive campaign to promote alternative sanctions in the professional community and among the general population, since alternative sanctions are a new concept in Serbia. One of the basic and very important strategic aims of the campaign is cooperation with the media. Accordingly, soon after the campaign was launched, the agency organized the first meeting for selected representatives of the media to provide the basic information on the system of alternative sanctions. Visit of the representatives of the media to the penal -correctional facility in Padinska Skela was also organized.

The office of the Commissioners' Service was officially opened in November 2008. The ceremony was attended by a large number of officials and representatives of the media. This resulted in numerous articles and news packages on national televisions in a very favorable light, both in respect to the Commissioners' Service and alternative sanctions as a concept. In late 2008 the effects of campaign were very good: from September to December 2008 the total of 89 media reports of alternative sanctions were recorded; 65 newspaper articles, and 24 news packages on national televisions. All these communications provided accurate and timely information to the public, conveying a positive attitude to alternative sanctions. This is of essential importance for the successful enforcement of alternative sanctions because these sanctions include offender's staying outside the prison facility and dwelling within the local community. Lack of local community's support, citizen's negative attitude towards the offenders serving community sentences and the stigmatization

of these offenders would undermine all the efforts to implement alternative approach to sanctioning in Serbia. That is the reason why positive media reports and constant raising of awareness on the issue were given such high priority and a significant position in the report.

During the course of 2009 the number of alternative sanctions imposed included: 42 court decisions with pronounced sentence to community service and 14 suspended sentences with protective supervision. With the support of OEBS and The Netherlands Embassy in Belgrade, six Centers for alternative sanctions were open in Subotica, Niš, Novi Sad, Leskovac and Kragujevac. Alternative forms of sanctioning were promoted in the Republic of Serbia continuously over the year together with continuous training of civil servants planned to be assigned to posts of coordinators of future alternative sanctions offices. A study visit to the Probation Service of the Kingdom of the Netherlands was organized as a part of this training. Seminars on administration of alternative forms of sanctioning were run again for judges and prosecutors in Novi Sad, Subotica, Niš and Kragujevac. In addition to the Alternative Sanctions Office in Belgrade, similar offices have also commenced their work in Novi Sad and Subotica. Good results of cooperation with local self-governments contributed to increased interest in faster implementation and administration of alternative sanctions in other towns, as well. A Memorandum of Understanding was signed on the level of the Ministry of Justice and Town Assemblies of Sombor and Šabac. Continuous cooperation and contacts with representatives of towns with which such memoranda were signed last year contributed to increase the interest in this form of sanctioning and proper appreciation of wider use of alternative sanctions all over the country. Prerequisites for opening of the alternative sanctions offices have also been provided in Niš, Kragujevac and Valjevo.¹⁹

In the course of the year the Prison Administration received 80 rulings pronouncing the sentence of community service and 3 pronouncing suspended sentence with protective supervision. Sentences pronounced on the territory of jurisdiction of the Higher Court in Belgrade (13 sentences), Novi Sad (2 sentences) and Subotica (11 sentences) were enforced as follows: 3 sentences of suspended sentence with protective supervision were successfully carried out in Belgrade (sentences pronounced in previous years) and 10 sentences of community service; in the Novi Sad

¹⁹ Godišnji izveštaj o radu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija za 2009. godinu, <http://www.uiks.mpravde.gov.rs/lt/articles/izvestaji/>, 09.07.2013.

Office 2 sentences of community service were successfully completed and currently realization of 2 old suspended sentences with protective supervision is in progress; in the Subotica Office 5 sentences of community service were successfully completed and realization of 6 more is ongoing.

In September 2010 the Rulebook on Enforcement of Prison Sanction in the Premises of Prisoner's Home was adopted. It is a necessary requirement for the implementation of yet another form of alternative sanctioning in our judiciary system. Within the preparations for enforcement of prison sentence in the form of home confinement and in concert with article 45 paragraph 5 of the Penal Code of the RS the Prison Administration mounted and tested the necessary equipment, and all necessary procedures and accompanying documentation have been elaborated at the Department for Treatment and Alternative Sanctions. In this period enforcement of two sentences is currently in progress requiring the convicted persons to serve their prison sentence without leaving the premises of their place of residence (home confinement), without electronic monitoring.²⁰

In 2011 continual activities towards the promotion of alternative types of punishment in the Republic of Serbia have been strong, seminars and meetings were organized at different levels, attended by proponents of judiciary functions, especially in towns where new offices for alternative sanctions were established. During 2011 offices in Nis, Valjevo, Sombor and Kragujevac were also established. For that reason, permanent training of public servants involved in the realization of the alternative sanctions was necessary. Administration for the enforcement of criminal sanctions received 388 court decisions with pronounced sentence to community service and 21 court decisions on suspended sentence with protective supervision. Out of this number, 99 sentences to community service were realized successfully, and four suspended sentences with protective supervision. Enforcement of one suspended sentence with protective supervision was suspended because the sentenced person was committed to serve his prison sentence and it will be resumed after the latter would be enforced. Disproportion in the number of received and realized such court decisions occur because these sanctions are enforced only in towns with functioning offices for alternative sanctions (Belgrade, Novi Sad, Subotica, Valjevo, Nis, Sombor and Kragujevac). On 31 December 2011 realization of 30 sentences to community service and of 6

²⁰ Joka, D. (Ed.) (2011). 2010 Annual Report on Prison Administration work, Ministry of Justice of the Republic of Serbia, Administration for Enforcement of Penal Sanctions, Belgrade.

suspended sentences with protective supervision is in progress. Until now, 70 prison sentences in the premises where the convicted persons live have been realized successfully, using electronic surveillance, and 18 sentences were realized without the use of electronic surveillance. Only in one case, because of the violation of the treating program provisions, court decision ordering the prison sentence to be enforced without leaving the premises where the convict lives, was altered.²¹

Along with final decisions, the enforcement of restriction measure prohibiting sentenced persons to leave the apartment or place of residence started. In one case, pursuant to court decision this measure was suspended and more stringent detention measure was pronounced. On 31 December 2011 the realization of 34 sentences to home custody without electronic surveillance is in progress, as well as of 158 sentences to home custody with electronic surveillance. On December 31, 2012, the total number of enforced community service was 32, and 18 suspended sentences with protective supervisions were imposed. Since 2011, the Administration has been enforcing prison sentence without leaving the premise where the convicted persons live (in accordance with Article 45, paragraph 4 of the Criminal Code of the RS and article 174 a-e of the Law on enforcement of criminal sanctions), and the measure of house arrest imposed against the accused persons.²²

At the beginning of 2012, the new system for electronic surveillance was set in place and the equipment was received as donation of the EU. In the course of 2012, 538 prison sentences were successfully enforced in the premises where convicted person lives accompanied by the electronic surveillance and 82 sentences were enforced without electronic surveillance, also 20 measures of house arrest were imposed against the convicted persons. On December 31, 2012, 46 house arrests without the electronic surveillance were realized, as well as 228 house arrests accompanied by the electronic surveillance and 20 measures against the convicted persons were imposed.²³

²¹ Joka, D. (Ed.) (2012). 2011 Annual Report on Prison Administration work, Ministry of Justice of the Republic of Serbia, Administration for Enforcement of Penal Sanctions, Belgrade.

²² Ibid.

²³ Stevović, M. (Ed.) (2013). 2012 Annual Report on Prison Administration work, Ministry of Justice and Public administration of the Republic of Serbia, Administration for Enforcement of Penal Sanctions, Belgrade.

GENERAL CONCLUSIONS

The system of alternative sanctions was introduced to the legal system of the Republic of Serbia on January 1st 2006, when current Criminal Code of the Republic of Serbia came into force. However, community sanctions and measures that belong to this type of criminal sanctions are still not being applied in the scope that would be compatible with the structure of offenders in our country. In numerous cases, alternative sanctions and measures are not applied due to the fact that there are no necessary objective preconditions for their efficient practical implementation in all geographic areas. So, even if offender's personal characteristics, type of the offence committed and other relevant circumstances indicate that the application of an alternative sanction or measure would be appropriate or suitable, the application of these sanctions may be left out in the cities or municipalities where probation services have not yet been established. Namely, the network of probation service offices has not yet been fully developed and there are still areas in which probation service offices still need to be founded. Besides, the efficiency and effectiveness of the implementation of alternative sanctions, including various forms of supervision, are jeopardized by the fact that the number of probation staff members is insufficient to cover the growing number of cases in which alternative sanctions should be imposed.

Correct implementation of European probation standards requires intensive rising of public awareness on the importance and advantages of alternative sanctions, particularly when it comes to the suppression of recidivism. Accordingly, an effort should be made to change the existing ideological concept of punishment in our country, which is out of date and incompatible with contemporary solutions. The changes affecting the sphere of state reaction to crime must be accompanied by changes in the way that state and public perceive the importance, scope, possibilities and advantages of alternative sanctions in the context of crime prevention, protection of the rights and interests of perpetrators and victims, their families and the entire community. This can be achieved through media campaigns, scientific research and conferences, lectures and other forms of education designed to minimize the stigmatization of offenders and encourage the society to give them "a second chance" and through constant cooperation between state and civil sector.

ACKNOWLEDGEMENT

This paper was supported by COST Action IS1106 "Offender Supervision in Europe".

REFERENCES

- (1) Alternativne sankcije, Bilten, br. 3/2012, Ministarstvo pravde Republike Srbije – Uprava za izvršenje krivičnih sankcija, Beograd, 2013.
- (2) Bajović, V. (2009) Sporazum o priznanju krivice, *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 47 (3), str. 335-339.
- (3) Bejatovic, S. (2010) Krivično procesno zakonodavstvo i prevencija kriminaliteta. *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 48 (3), str. 33-61.
- (4) Godišnji izveštaj o radu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija za 2009. godinu, <http://www.uiks.mpravde.gov.rs/l/t/articles/izvestaji/>, 09.07.2013.
- (5) Ignjatović, Đ. (2010) Kritička analiza stanja i tendencija u krivičnom izvršnom pravu Srbije. *Crimen*, I (2), str.168-201.
- (6) Ilić, A. (2011) Mogući načini rešavanja problema prenaseljenosti zatvora u Republici Srbiji, Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, 30 (1-2).
- (7) Joka, D. (Ed.) (2008) 2007 Annual Report on Prison Administration work, Ministry of Justice of the Republic of Serbia, Administration for Enforcement of Penal Sanctions, Belgrade.
- (8) Joka, D. (Ed.) (2009) 2008 Annual Report on Prison Administration work, Ministry of Justice of the Republic of Serbia, Administration for Enforcement of Penal Sanctions, Belgrade.
- (9) Joka, D. (Ed.) (2011) 2010 Annual Report on Prison Administration work, Ministry of Justice of the Republic of Serbia, Administration for Enforcement of Penal Sanctions, Belgrade.
- (10) Joka, D. (Ed.) (2012) 2011 Annual Report on Prison Administration work, Ministry of Justice of the Republic of Serbia, Administration for Enforcement of Penal Sanctions, Belgrade.
- (11) Jovašević, D. (2013) Rad u javnom interesu – teorija, praksa, zakonodavstvo, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, 64 (1), str. 15-32.
- (12) Konstantinović Vilić S., Kostić, M. (2011) *Sistem izvršenja krivičnih sankcija i penalni tretman u Srbiji*, Niš: Centar za publikacije Pravnog fakulteta.
- (13) Marić, B. (Ur.), (2007) Izveštaj o radu uprave za izvršenje krivičnih sankcija u 2006. godini, Ministarstvo pravde Republike Srbije, Uprava za izvršenje krivičnih sankcija, Beograd.

- (14) Mrvić-Petrović, N. (2006) Alternativne sankcije i novo zakonodavstvo Republike Srbije. *Temida*, 9 (1), str.55-59
- (15) Mrvić-Petrović, N. (2010) Alternativne krivične sankcije u državama balkanskog regiona u V. Čolović. (ur) *Pravo zemalja u regionu*. Beograd: Institut za uporedno pravo.
- (16) Pravilnik o izvršenju kazne rada u javnom interesu, "Službeni glasnik RS", br. 20/2008.
- (17) Pravilnik o izvršenju uslovne osude sa zaštitnim nadzorom, "Službeni glasnik RS", br. 20/2008.
- (18) Radna verzija Strategije razvoja sistema izvršenja krivičnih sankcija u Republici Srbiji 2013-2020.,
<http://www.mpravde.gov.rs/obavestenje/1561/radna-verzija-strategije-razvoja-sistema-izvrsenja-krivicnih-sankcija-2013-2020.php>, 05.07.2013.
- (19) Radna verzija Zakona o izvršenju krivičnih sankcija,
<http://www.mpravde.gov.rs/obavestenje/1556/radna-verzija-zakona-o-izvrsenju-krivicnih-sankcija.php>, 08.07.2013.
- (20) Radna verzija Zakona o probaciji izvršenja vanzavodskih sankcija i mera,
<http://www.mpravde.gov.rs/files/ZAKON%20O%20PROBACIJI%2013%205-13.doc>, 08.07.2013.
- (21) Recommendation CM/ Rec(2010)1 of the Committee of Ministers to member states on the Council of Europe Probation Rules, adopted by the Committee of Ministers on 20 January 2010 at the 1075th meeting of the Ministers' Deputies,
<https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1575813> , 09.07.2013.
- (22) Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2011. godinu, Zaštitnik građana, Beograd, 2012.,
<http://www.ombudsman.rs/attachments/Redovan%20godisnji%20izvestaj%20Zastitnika%20gradjana%20za%202011%20godinu.pdf>, 10.07.2013.
- (23) Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2012. godinu, Zaštitnik građana, Beograd, 2013.,
http://www.ombudsman.rs/attachments/2766_Godi%C5%A1nj%C2%80i%20izve%C5%A1taj%20Zastitnika%20gra%C5%A1ana%20za%202012%20godinu.pdf, 10.07.2013.
- (24) Soković, S. (2009) Između zatvora i uslovne osude – intermedijarne sankcije, *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 47 (3), str. 183-196.

- (25) Soković, S. (2011) Savremene globalne tendencije u kontroli kriminaliteta (karakteristike, perspective i osvrt na domaće prilike). *Crimen*, II (2), 212-226.
- (26) Stevanović, Z. (2012) Ostvarivanje ideje o izgradnji probacionog sistema u Srbiji. *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 50 (3), str. 87-103.
- (27) Stevanović, Z., Igrački, J. (2013) Sistem probacije u Evropi – iskustva koja treba koristiti u S. Bejatović. (ur) *Nova rešenja u kaznenom zakonodavstvu Srbije i njihova praktična primena*. Beograd: Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu.
- (28) Stevanović, Z., Igrački, J. (2013) Usklađenost primene alternativnih krivičnih sankcija u Srbiji sa Evropskim standardima u L. Kron i A. Jugovic (ur) *Kriminal, državna reakcija i harmonizacija sa Evropskim standardima*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (29) Stevović, M. (Ed.) (2013) 2012 Annual Report on Prison Administration work, Ministry of Justice and Public administration of the Republic of Serbia, Administration for Enforcement of Penal Sanctions, Belgrade.
- (30) Stojanović, Z. (2009) Opravdanost i dometi alternativnih krivičnih sankcija i alternativnih formi postupanja, *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 47 (2), str. 21-40.
- (31) Stojanović, Z. et al. (2009) *Alternativne krivične sankcije i pojednostavljenе forme postupanja*, Beograd : Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu, Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije.
- (32) Strategija za smanjenje preopterećenosti smeštajnih kapaciteta u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji u periodu od 2010. do 2015. godine, "Službeni glasnik RS", br. 53/2010.
- (33) Tanjević, N. (2011) Ka evropskim trendovima u kaznenoj politici: alternativne sankcije u Srbiji, *The alternative sanctions in Serbia. Revija za bezbednost*, 5(2), str. 125-139.
- (34) Važić, S. (2009) Skraćeni krivični postupak u S. Beatović. (ur) *Pojednostavljenе forme postupanja u krivičnim stvarima i alternativne krivične sankcije*. Beograd: Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu.
- (35) Zakon o izvršenju krivičnih sankcija "Službeni glasnik RS", br. 85/2005, 72/2009 i 31/2011

PRIMENA ALTERNATIVNIH SANKCIJA U SRBIJI IZMEĐU 2006. I 2012. GODINE

Normativni preduslovi za uvođenje modernih alternativnih sankcija u kazneni sistem Republike Srbije uspostavljeni su 1. januara 2006. godine, kada je na snagu stupio važeći krivični zakonik. Od tada su se desile i određene izmene relevantnog zakonskog okvira, a Uprava za izvršenje krivičnih sankcija je činila značajne napore da implementira ovaj tip krivičnih sankcija, kao i da unapredi uslove za njihovu primenu. Pored toga, izmene postojećih nacionalnih pravnih izvora i usvajanje novih zakona i strateških dokumenata koji bi bili više fokusirani na alternativne sankcije i primenu probacije su takođe planirani. U ovom radu, nakon sumarnih uvodnih napomena o pojmu i značaju alternativnih sankcija, predstavljeni su opšti statistički podaci o broju, strukturi, otpustu i povratu lica lišenih slobode u Srbiji između 2006. i 2012. godine. Nakon toga, kritički su analizirani podaci o izvršenju alternativnih sankcija, uključujući i broj zatvorskog osoblja i poverenika i druge statističke podatke koji se odnose na tu problematiku. Konačno, u zaključku je izvršena procena pozitivnih i negativnih aspekata izvršenja alternativnih sankcija u Srbiji, a posebnim fokusom na nadzor prestupnika, a predložene su i ideje i sugestije ja budući razvoj i poboljšanja u ovoj oblasti u našoj zemlji u skladu sa međunarodnim standardima.

KLJUČNE REČI: alternativne sankcije / lišenje slobode / prestupnici / zatvorenici / nadzor

PRAVO NA STRU NU ODBRANU OKRIVLJENOG I EFIKASNOST KRIVI NOG POSTUPKA*

Milica Kolakovi -Bojovi *

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Početak primene novog Zakonika o krivičnom postupku iz 2011. godine¹ u svim krivičnim sudovima u Republici Srbiji, ne samo da sa sobom donosi izmenu normativnog okvira koji reguliše pravo na stručnu odbranu okriviljenog, već baca potpuno novo svetlo na ulogu branioca u krivičnom postupku, čak i u onim segmentima koji su na normativnom nivou ostali nepromenjeni u odnosu na rešenja sadržana u Zakoniku o krivičnom postupku iz 2001. godine. Imajući ovo u vidu, u radu su posebno obrađena pitanja proširenja granica obavezne odbrane, pokušaji nametanja posebnih uslova koje advokat treba da ispunи da bi se našlo u ulozi branioca, kao i uticaj uvođenja tužilačke istrage i pripremnog ročišta na efikasnost krivičnog postupka, a sve u svetlu prava na stručnu odbranu, čije (ne)postojanje može u značajnoj meri oblikovati, ne samo dalji tok, već i ishod čitavog krivičnog postupka.

KLJUČNE REČI: stručna odbrana /branilac / krivični postupak / efikasnost

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: kolakius@gmail.com

¹ Zakonik o krivičnom postupku ("Službeni glasnik RS", br. 72/11, 101/11 i 121/2012, 32/2013 i 45/2013.)

1. O PRAVU NA STRUČNU ODBRANU OKRIVLJENOG U KRIVIČNOM POSTUPKU

Pravo na odbranu, nesumnjivo se svrstava u krug osnovnih prava okrivljenog u krivičnom postupku. Ovo potvrđuje i činjenica da je, ovo pravo danas inkorporirano, kako u najznačajnije međunarodne dokumente u oblasti zaštite ljudskih prava i sloboda, tako i u unutrašnje pravne sisteme država širom sveta, bez obzira na njihovu tradiciju i stupanj razvoja.² U većini pravnih sistema, pravo na odbranu podignuto je na rang ustavnog načela. Način na koji je ovo pravo formulisano, modaliteti, opseg i njegovog ograničenja i dalje značajno variraju, a od zakonom postavljenih okvira, kao i načina na koji okrivljeni, odnosno njegov branilac, realizuju ovo pravo, u dobroj meri može zavisiti efikasnost samog postupka.

Kada je reč o procesnoj i pravnoj prirodi branioca u teoriji se ističu sledeća shvatanja: branilac kao pomagač okrivljenog, branilac kao zastupnik okrivljenog, branilac kao lice koje pruža potporu i podršku okrivljenom tokom postupka, branilac kao organ pravne pomoći.³

² Evropska konvencija o ljudskim pravima i osnovnim slobodama (u daljem tekstu: EKLjP) u članu 6. (3c) predviđa da se okrivljeni u krivičnom postupku može braniti sam, (kada govorimo o ličnoj odbrani), da sam odredi branioca koji će ga braniti ili da mu se postavi branilac po službenoj dužnosti, za slučaj da optuženi nema dovoljno sredstava da plati branioca, pod uslovom da interesi pravde tako zahtevaju (kada je reč o stručnoj odbrani). Slično rešenje sadrži i član 47. Povelje o osnovnim pravima Evropske unije.

Ustav Republike Srbije u čl. 33, st. 2, predviđa da svako ko je okrivljen za krivično delo ima pravo na odbranu i pravo da uzme branioca po svom izboru, da s njim nesmetano opšti i da dobije primereno vreme i odgovarajuće uslove za pripremu odbrane. U stavu 3. istog člana, propisano je da okrivljeni koji ne može da snosi troškove branioca, ima pravo na besplatnog branioca ako to zahteva interes pravičnosti, u skladu sa zakonom.

³ Po Škuliću, odbrana uz pomoć branioca predstavlja jedan element prava okrivljenog, u okviru njegovog kompleksnog prava na odbranu, a pojam branioca se može odrediti s obzirom na njegovo svojstvo subjekta krivičnog postupka, pravni osnov za pojavljivanje u krivičnom postupku, njegovo profesionalno opredeljenje i status, te osnovne elemente i sadržaj procesne funkcije koju vrši. On branioca definije kao "pravno obrazovno fizičko lice koje se po pravilu profesionalno bavi advokaturom i koje na osnovu izdatog punomoćja (izabrani branilac) ili donetog rešenja suda (postavljeni branilac), zajedno sa okrivljenim ili nezavisno od okrivljenog, ali u njegovom interesu (kada je u pitanju branilac u slučaju suđenja u odsustvu, a u određenoj meri i kada se okrivljeni brani "čutanjem"), vrši funkciju odbrane u krivičnom postupku, odnosno pomaže okrivljenom u odbrani, te preduzimanjem potrebnih krivičnoprocесnih radnji, koje spadaju u domen njegovih ovlašćenja, stara o procesnoj i pravnoj zaštiti prava i interesa okrivljenog u krivičnom postupku. Škulić, M. (2011): Komentar zakonika o krivičnom postupku, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 309.

2. O EFIKASNOSTI KRIVIČNOG POSTUPKA

Pravilno razumevanje pojma efikasnosti krivičnog postupka, odnosno njegovog odnosa sa pojmom okončanja krivičnog postupka u razumnom roku,⁴ od izuzetnog je značaja za adekvatno propisivanje garancija u oblasti prava na odbranu okrivljenog i prevencije njegovih eventualnih zloupotreba u krivičnom postupku, a koje su najčešće usmerena na odugovlačenje postupka.

Najčešće nedoumice u našoj teoriji javljaju se u pogledu razgraničenja pojmova efikasnosti krivičnog postuka i njegovog okončanja u razumnim roku. Poistovećivanje ova dva pojma zapravo je stavljanje u istu ravan pojmova koji su inače u odnosu opštег i posebnog, jer da bi smo jedan krivični postupak mogli okarakterisati kao efikasan, pored toga što se mora okončati u razumnom roku, neophodno je da je vođen zakonito; da za vreme njegovog trajanja nije došlo do povrede ljudskih prava i sloboda učesnika u krivičnom postupku, kao i da je korišćenje resursa bilo racionalno. Drugo drugo bitno pitanje tiče se, u domaćoj teoriji krivičnoprocesnog prava više puta iznošene teze o postojanju dve tendencije u procesu reformisanja krivičnog postupka. Po ovom shvatanju, s jedne strane, nalazi se zahtev za poštovanjem osnovnih prava i sloboda okrivljenog, dok se s druge strane, konstantno teži povećanju efikasnosti krivičnog postupka. Ovakvo shvatanje manjkavo je iz više razloga: Najpre, jer se ponovo radi o učestalom poistovećivanju pojmova brzine i efikasnosti krivičnog postupka. Naime, pomenuti stav bi imao opravdanja ukoliko bi se na "različite strane terazije" postavili zahtevi za poštovanjem prava i sloboda okrivljenog s jedne, i okončanje krivičnog postupka u razumnom roku s druge strane. Ono što je sigurno, ne bismo uopšte mogli govoriti o efikasno sprovedenom krivičnom postupku u situaciji u kojoj je, tokom njegovog trajanja, došlo do povrede prava i sloboda kako okrivljenog, tako i drugih učesnika u postupku.

⁴ Kolaković-Bojović, M. (2013): Pojam efikasnosti krivičnog postupka - razumemo li ideal kome težimo, *Kriminal, državna reakcija i harmonizacija sa evropskim standardima*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 373-384.

3. UTICAJ (NE)POSTOJANJA STRUČNE ODBRANE OKRIVLJENOG NA EFIKASNOST KRIVIČNOG POSTUPKA

Činjenica da je okrivljeni imao stručnu odbranu, odnosno da se u toku krivičnog postupka branio sam, nesporno može biti jedan od ključnih faktora koji determinišu njegovu efikasnost.

Pravo okrivljenog da se sam brani i pravo na branioca po službenoj dužnosti treba posmatrati kao dva potpuno odvojena prava i tako posmatrano bi se moglo zaključiti da pravo okrivljenog da se brani sam, isključuje mogućnost da mu sud, protivno njegovoj volji postavi branioca po službenoj dužnosti. Ovde treba voditi računa o kriterjumima kao što je pravo na pravično suđenje koje bi moglo biti dovedeno u pitanje ako bi se pod izgovorom interesa pravde, okrivljenom postavio branilac čije usluge ne želi i u koga nema poverenja.⁵ Kada je u pitanju najznačajniji element pojma efikasnosti-trajanje krivičnog postupka, (ne)postojanje stručne odbrane može, u dobroj meri, učiniti da trajanje krivičnog postupka bude, u skladu sa interesima okrivljenog, svedeno na najmanju moguću meru, odnosno da traje godinama.

Nesporno je da branioci neretko koriste sve mogućnosti koje im odredbe važećeg Zakonika o krivičnom postupku dozvoljavaju, ne bi li putem višestrukih zahteva za izuzeće ili povraćaj u predašnje stanje, izbegavanjem prijema poziva, nedolascima na ročište, neadekvatnim merama za poštovanje procesne discipline ali i dogovorenim otkazivanjem punomoćja u ključnim momentima, kupili vreme svojim klijentima kojima okončanje krivičnog postupka u razumnom roku ne ide u prilog. Pored toga, branioci nemaju podjednak odnos prema pitanju trajanja postupka u slučajevima kada postoji pritvor i u onim slučajevima kada ova mera nije primenjena. U pritvorskim predmetima oni su zainteresovani da se postupak što pre okonča očekujući ukidanje pritvora. Međutim, u ostalim slučajevima česta je pojava da branioci nastoje da postupak odugovlače. Neretko, kada se radi o okrivljenima protiv kojih je bio određen pritvor, branioci čekaju dok se pritvor ukine, pa odmah nakon toga stavljaju višestruke zahteve za izuzeće iznalazeći najrazličitije razloge da bi tako produžili trajanje postupka, ali tek pošto se okrivljeni našao na slobodi.⁶ Interesantno je, međutim, da je ponekad teško napraviti granicu između zlopotrebe i zakonite upotrebe legitimnog prava branioca da preduzima sve radnje

⁵ Jakšić, A. (2006): Evropska konvencija o ljudskim pravima-komentar, Beograd, 231.

⁶ Grupa autora (1976): Trajanje sudskog postupka, Vrhovni sud Srbije, Beograd, 16.

koje ne prevazilaze zakonske okvire a koje su u interesu njegovog klijenta, a da percepcija ovog pitanja zavisi i od procesne uloge posmatrača.⁷

U pogledu ovog pitanja, Evropski sud za ljudska prava (ESLJP) je odlučujući u predmetu *Union Alimenaria Sanders S.A. v. Spain*⁸, zaključio da je podnositac predstavke dužan da pokaže marljivost u poštovanju i izvršavanju proceduralnih koraka koji su njemu relevantni, da se uzdrži od korišćenja bilo kakvih taktika odlaganja, kao i da iskoristi mogućnosti koje su mu pružene domaćim pravom za skraćivanje postupka.

Sličan stav ESLJP zauzima i u predmetu *Puzović i Medarević protiv Srbije*⁹, gde ističe da, ukoliko se trajanje krivičnog postupka može pripisati ponašanju okrivljenog i procesnim zloupotrebama kojima pribegava odbrana, tada se okrivljeni, po pravilu, ne može sa uspehom pozivati na povredu člana 6. Stav 1. EKLJP. Sud dalje pojašnjava da se u opstrukcije koje nisu izvinjavajuće ubrajaju bespredmetni podnesci i neopravdani izostanci okrivljenog i branioca sa suđenja. I pored toga, ESLJP podseća da okrivljeni nije dužan da sarađuje sa sudom, kao i da sudu stoji na raspolaganju čitav spektar procesnih sredstava namenjenih suzbijanju različitih vrsta opstrukcije postupka.

Normativni okvir za postupanje suda u smislu suzbijanja zloupotrebe prava daje i član 14. ZKP/2011. Koji kaže da je sud dužan da krivični postupak sprovede bez odgovlačenja i da onemogući svaku zloupotrebu prava usmerenu na odgovlačenje postupka, a ne treba zanemariti ni odredbe čl. 372, 374 i dr. koje ovu obavezu konkretizuju.

⁷ Jedan o ekstremnijih primera u kojoj se meri neophodnost poštovanja pretpostavke nevinosti i činjenice da bez nesumnjivog utvrđivanja krivice okrivljenog i nema, pokazuje i stanovište izneto u pomenutom priučniku o trajanju sudskega postupka nekadašnjeg Vrhovnog suda Srbije u kome se navodi kako ponekad sud i ostali državni organi koji učestvuju u krivičnom postupku, svoju aktivnost u razjašnjavanju odlučnih činjenica u pojedinim ili svim fazama krivičnog postupka usmeravaju pretežnije na ispitivanje i utvrđivanje samo onih činjenica koje terete okrivljenog, što nije u skladu sa načelom istine. Nema sumnje da tome u dobroj meri doprinosi i nekorektnost odbrane, koja često ne bira sredstva u pokušaju da po svaku cenu, čak i u slučajevima već skoro razjašnjene krivice okrivljenog, dokaže da to ne stoji, što izaziva suprotnu reakciju javnog tužioca a ponekad i suda. Iako je u vreme nastanka ovog priučnika, načelo istine još uvek bilo imperativ u krivičnom postupku u prethodno navedenom stavu pokazuju da je situaciju u praksi u mnogome drugačija. Oni praktično revoltirano konstatuju da odbrana insistira pokušajima da održi tezu o nevinosti okrivljenog, iako je njegova krivica "skoro razjašnjena"! Naravno, čak i lošem pravniku je jasno da naš krivični postupak ne poznaje nešto što se zove "skoro razjašnjena krivica" te da krivica okrivljenog može ili biti nesumnjivo utvrđena ili on mora biti oslobođen optužbe.

⁸Union Alimenaria Sanders S.A.v. Spain, no. 11681/85, presuda od 7. jula 1989. godine
⁹Puzović i Medarević protiv Srbije, br. 2545/05, presuda od 15. Septembra 2009. godine

*Zbornik IKSI, 1/2013 – M. Kolaković-Bojović
„Pravo na stručnu odbranu okrivljenog i efikasnost krivičnog postupka”,
(str. 131-148)*

Upravo koliko je interes okrivljenog da se postupak što pre okonča, uloga branioca u tom smislu može biti presudna jer mu može pomoći da putem sve brojnijih uprošćenih procesnih formi, poput sporazuma o priznanju krivice ali i zauzimanjem adekvatnog stava, odnosno izjašnjavanjem na pripremnom ročištu, izdejstvuju što brži i najpovoljniji mogući završetak postupka.

4. STRU NA ODBRANA OKRIVLJENOG PO ZKP-U IZ 2011. GODINE I EFIKASNOST KRIVI NOG POSTUPKA

Pored pomeranje granice obavezne odbrane i izuzimajući spornu odredbu o posebnim uslovima koje moraju ispuniti branioci u postupcima za teža krivična dela, a koja je brisana i pre početka primene novog ZKP-a u sudovima opšte nadležnosti, na prvi pogled, rešenja koja donosi ZKP/2011. a koja se odnose na pravo okrivljenog na stručnu odbranu, u velikoj meri slična sa onima koje je sadržao ZKP/2001. Međutim, iole pažljivijim čitanjem odredaba novog Zakonika, postaje jasno da takav stav nije opravdan, te da ne samo da postoje brojne neusaglašenosti sa odredbama EKLjP i stavovima Evropskog suda za ljudska prava, već tekst zakona obiluje brojnim tehničkim greškama koje su neretko takve prirode da bi, ukoliko ubrzo ne budu uklonjene putem novih izmena ovog zakona, mogle dovesti do ozbiljnih posledica na tok postupka. Štaviše, pojedine odredbe su tako formulisane da izazivaju nedoumice da li se uopšte radi o tehničkom propustu ili o suštinskom nerazumevanju pitanja vezanih za stručnu odbranu okrivljenog u postupku a broj ovih primera je takav da zahteva da bude predmet zasebne analize.

4.1. Ko može biti branilac

Pored uobičajenih ograničenja ZKP/2011. doneo je i novinu koja je izazvala najintenzivniju diskusiju stručne i naučne javnosti. Radi se o, na sreću, na vreme brisanoj odredbi čl. 73. Izvorno je stavom 2. ovom člana, bilo propisano da branilac u postupku za krivično delo za koje je propisana kazna zatvora od deset godina ili teža kazna, može biti samo advokat sa najmanje pet godina advokatske prakse, odnosno advokat, koji je najmanje pet godina vršio funkciju sudske, javnog tužioca ili zamenika javnog tužioca. Ovo rešenje bilo je sporna na dva nivoa: prvi se odnosi na a priori favorizovanje iskusnijih advokata i izjednačavanje nivoa znanja sa godinama iskustva, dok se drugi odnosi na neopravданo zapostavljeno pitanje, uticaja ovog uslova na trajanje krivičnog postupka, u slučaju da usled izmene optužnice na gore, mora da dođe do promene branioca.

Kada je u pitanju prvi pomenuti problem, kao centralni argument osporavanja ovog rešenja, ponavljala se tvrdnja da se njime ignorise realnost u kojoj se zakonom daje prednost zastupanja okrivljenog u postupcima za najteža krivična dela, advokatima koji su, spornih pet godina iskustva mogli steći baveći se advokaturom isključivo u oblasti građanskog prava, te da im se daje primat u odnosu na kolege koji su se, u samo mesec dana kraćem stažu, bavili isključivo materijom krivičnog prava. Još neverovatnije zvuče argumenti koje su izneli autori¹⁰ ovakvog rešenja, kao kontraargument tvrdnjama da ovakvo rešenje predstavlja diskriminaciju. Autori se pozivaju na član 21. Ustava RS koji zabranjuje diskriminaciju u odnosu na rasu, pol, nacionalnu pripadnost, društveno poreklo, rođenje, veroispovest, političko ili drugo uverenje, imovno stanje, kulturu, jezik, starost, psihički ili fizički invaliditet ali i na Zakon o Zabranii diskriminacije¹¹ koji, pored svojstava navedenih u Ustavu, dodaje još i boju kože, pretke, državljanstvo, etničko poreklo, seksualnu orientaciju, genetske osobenosti, bračni i porodični status, zdravstveno stanje, osuđivanost, izgled, članstvo u političkim sindikalnim i drugim organizacijama i **druga stvarna ili prepostavljena lična svojstva**. Očigledno je da ovaj završni deo odredbe, koji krug slučajeva potencijalne diskriminacije ostavlja otvorenim, nije bio predmet analize autora. Naime, nesporno je da je odredba spornog člana polazi od prepostavke manjka znanja/nesposobnosti/nepodobnosti advokata sa manje od pet godina iskustva, uprkos činjenici da nakon upisivanja u registar advokatske komore ne postoji sistem koji bi upisane advokate rangirao po nekoj vrsti činova ili sličnom tipu hijerahijske lestvice zasnovane na nivou znanja i/ili iskustva.

Autori ovaj preduslov pravdaju "kriterijumom posebne sposobljenosti za različite predmete i sadržaje rada" i povlače paralelu sa uslovima za izbor na sudijsku funkciju iako je opšte poznato da se sudsije ne biraju na funkciju sudsije krivičara ili parničara, već je sudeća materija kako neizvesna na početku, tako i promenljiva kategorija u toku njihove karijere. Za razliku od toga, ovde se unapred zna da su potrebna specifična znanja i iskustva iz oblasti krivičnog prava, što je, u situaciji kada je registar advokata jedinstven, nemoguće objektivno utvrditi. U tom smislu, ova se odredba ne sme svrstavati u isti koš sa situacijama kada

¹⁰ Ilić, G. & Majić, M. & Beljanski, S. & Trešnjev, A. (2012): Komentar zakonika o krivičnom postupku, Službeni glasnik, Beograd, 219-220.

¹¹ Zakon o zabrani diskriminacije, Sl. glasnik RS, br. 22/2009.

se za postupanje u određenim predmetima zahteva specijalizacija, gde se vode posebni registri advokata koji su završili specijalističku obuku.¹²

Najzad, poseban paradoks predstavlja odnos pomenute odredbe sa članom 76. ZKP-a koji predviđa "da praktički ili stručni rad advokata u oblasti krivičnog prava daje osnova za pretpostavku da će odbrana biti delotvorna", čime se postavlja standard koji Advokatska komora treba da ispoštuje kada sastavlja listu advokata sa koje se postavljaju branioci po službenoj dužnosti, čime se obezbeđuje da onaj branilac koga okrivljeni nije birao po sopstvenom nahođenju, zaista može obzbediti delotvornu odbranu.

Manje spominjan, a sa aspekta efikasnosti krivičnog postupka, bitniji nedostatak ovog rešenja, krio se u neizbežnom zastoju, odnosno nepotrebno produženom trajanju krivičnog postupka, do kog bi dolazilo pri svakoj izmeni optužnice na način koji podrazumeva izmenu opisa i pravnu kvalifikaciju krivičnog dela na gore, pri čemu bi se, po novoj kvalifikaciji iz optužnice, radilo o krivičnom delu za koje je propisana kazna zatvora od deset godina ili teža kazna, što bi iziskivalo zamenu branioca koga je okrivljeni prethodno angažovao ili koji mu je postavljen od strane predsednika suda. U tom slučaju, novi branilac bi se morao od početka upoznavati sa sadržinom i tokom predmeta i pripremati odbranu, što moglo dovesti u pitanje, ne samo poštovanje zakonom predviđenih rokova u krivičnom postupku, već i samog kvaliteta odbrane i ukupnog trajanja krivičnog postupka, dakle efikasnost postupka uopšte. Apsurdna je u tom smislu, primedba da svaka izmena kvalifikacije zahteva određeno dodatno vreme za pripremu odbrane,¹³ koje po članu 68, stav 1. ZKP/2011. branilac može zahtevati, jer je nemoguće postavljati u istu ravan vreme koje je potrebno braniocu koji je već do detalja upoznat sa sadržinom i tokom predmeta, da se prilagodi izmenama optužnice, sa situacijom u kojoj proces upoznavanja sa predmetom i priprema odbrane kreću, takoreći "od nule".

4.2. Branilac u pripravnosti

Član 75. ZKP/2011. uvodi institut tzv. branioca u pripravnosti. Naime u stavu 2. čl. 72, predviđeno je da ako okrivljeni izjavi organu postupka da odbija branioca postavljenog po službenoj dužnosti i da želi da se brani isključivo

¹² Kao što je npr. slučaj sa postupcima protiv maloletnika

¹³ Ilić, G. & Majić, M. & Beljanski, S. & Trešnjev, A. (2012): Komentar zakonika o krivičnom postupku, Službeni glasnik, Beograd.

sam, branilac po službenoj dužnosti je dužan da: bude upoznat sa sadržajem dokaznih radnji kao i sadržajem i tokom glavnog pretresa; okrivljenom daje objašnjenja i savete pisanim putem, ako okrivljeni odbija da sa njim razgovara; prisustvuje radnjama u postupku i da iznese završnu reč, ako se okrivljeni tome izričito ne protivi; na zahtev okrivljenog ili uz njegovu izričitu saglasnost izjavi redovni pravni lek i preduzme druge radnje u postupku. *Ratio* ovakvog rešenja zadire i u pitanje efikasnosti postupka u smislu nivoa poznavanja činjenica i toka postupka čak i od strane branioca koji ne ostvaruje saradnju sa svojim klijentom, sa ciljem da bude osposobljen da se adekvatno stara o njegovim interesima ukoliko ovaj promeni odluku. Kako je okrivljenom očigledno data mogućnost da opredeli način profesionalnog zastupanja tako što će braniocu dati ili uskratiti saglasnost za preduzimanje svake konkretnе radnje, Tintor¹⁴ smatra da je postavljeni branilac primoran da pristane i na postupke ili propuštanja koja ne smatra ispravnim, bez mogućnosti da zahteva razrešenje na osnovu prigovora profesionalne savesti jer nije saglasan sa načinom na koji okrivljeni sam sebe brani. On ističe da bi tužilac bi u ovakvoj situaciji trebalo da postavi drugog branioca po službenoj dužnosti, jer tako otklanja svaki mogući razlog za problematizovanje urednog zastupanja u daljem toku postupka

4.3. Zajedni ki branilac, više branilaca i razlozi za razrešenje branioca

Prateći ovlašćenja i obaveze suda u smislu člana 14. ZKP/2011, član 80. predviđa čitav niz razloga za razrešenje koji se dotiču pitanja efikasnosti postupka, pa će tako izabrani branilac biti razrešen ako: postoji neki od razloga iz člana 73. stav 3. ZKP-a; posle opomene i izrečene novčane kazne nastavi da narušava red; protiv njega bude pokrenut krivični postupak zbog osnovane sumnje da je u vezi sa istim predmetom učinio krivično delo sprečavanje i ometanje dokazivanja ili bekstvo i omogućavanje bekstva lica lišenog slobode; punomoćje mu je ponovo dato nakon opoziva ili otkaza punomoćja, a do toga je očigledno došlo u cilju zloupotrebe prava (član 14. stav 1.). Posebno je interesantno pitanje koje se tiče zajedničkog branioca više okrivljenih. Naime, član 73, stav 3, tačka 4. Zabranjuje da više optuženih imaju zajedničkog branioca, izuzev ako organ postupka zaključi da to ne bi štetilo interesima postupka. Može se smatrati da to nije u suprotnosti sa interesima odbrane ako oni ne terete jedan drugoga, pa time nije učinjena

¹⁴Grupa autora (2013): *Priučnik za primenu novog zakonika o krivičnom postupku*, Udrženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca, Beograd, 55.

povreda odredaba krivičnog postupka. Škulić¹⁵ ističe, da iako je kriterijum "međusobnog neterećenja" ključni, on ne sme biti i jedini prilikom odluke o dozvoljenosti ove procesne situacije, je iako nema međusobnog terećenja, odbrane okrivljenih koji imaju zajedničkog branioca, mogu biti međusobno suprotstavljene. U prilog unapređenja efikasnosti postupka ide i član 78. stav 2. ZKP-a koji predviđa rok od tri dana da se okrivljeni dogovore koga će branilac zastupati a ukoliko to ne učine, organ postupka će im postaviti branioca po službenoj dužnosti.

Isti rok je, predviđen i da se okrivljeni koji ima više od pet branilaca opredeli koje će branioce zadržati (član 78. stav 4.).

Pored već navedenih razloga predviđenih, branilac postavljen po službenoj dužnosti će biti razrešen ako: okrivljeni uzme drugog branioca ili branilac ne izvršava dužnosti iz člana 72. stav 1. tačka 2) ZKP-a ili su usled promene imovinskog stanja okrivljenog prestali da postoje razlozi za odbranu siromašnih (član 77. stav 1. ZKP)

4.4. Tužila ka istraga i obavezna stru na odbrana u krivi nom postupku

Koncept tužilačke istrage na prvi pogled ne bi trebalo da ima značajnije veze sa pitanjem stručne odbrane. Međutim, u kontekstu "ekstremnog" vida tužilačke istrage, za koju se zakonodvac opredelio u ZKP/2011. situacija je potpuno drugačija. Naime članom 301, uz opravdanje da se radi o mehanizmu obezbeđivanja jednakosti oružja stranaka u postupku, osumnjičenom i njegovom braniocu dozvoljeno je da samostalno prikupljaju dokaze i materijal u korist odbrane i to: da razgovaraju sa licem koje im može pružiti podatke korisne za odbranu¹⁶ i da od tog lica pribavljaju pisane izjave i obaveštenja, uz njegovu saglasnost; da ulaze u privatne prostorije ili prostore koji nisu otvoreni za javnost, u stan ili prostore povezane sa stanicom, uz pristanak njihovog držaoca; da od fizičkog ili pravnog lica preuzmu predmete i isprave i pribave obaveštenja kojima

¹⁵ Škulić, M. (2011): Krivično procesno pravo, Pravni fakultet univerziteta u Beogradu, Beograd.

¹⁶ Ovlašćenje iz stava 2. tačka 1) ovog člana ne odnosi se na oštećenog i na lica koja su već ispitana od strane policije ili javnog tužioca. Pisana izjava i obaveštenje iz stava 2. tačka 1) ovog člana mogu se koristiti od strane okrivljenog i njegovog branioca u toku ispitivanja svedoka ili provere verodostojnosti njegovog iskaza ili za donošenje odluke o ispitivanju određenog lica kao svedoka od strane javnog tužioca ili suda.

ono raspolaže, uz njegovu saglasnost, kao i uz obavezu da tom licu izdaju potvrdu sa popisom preuzetih predmeta i isprava.¹⁷

U kontekstu određenja pojma efikasnosti koji smo ranije dali a koji podrazumeva ne samo brzinu već i poštovanje prava učesnika u postupku, ovakvo rešenje se teško može smatrati mehanizmom obezbeđenja efikasnosti postupka. Naime, u situaciji gde stručna odbrana nije zagarantovana svakom okrivljenom u krivičnom postupku, opravданo se postavlja pitanje, da li se uopšte smemo pozivati na jednakost oružja. Uprkos pomeranju granice obavezne odbrane¹⁸ sa propisane kazne zatvora od deset na osam godina, kao i garancija vezanih za tzv. siromaško pravo, propisano članom 77, a po kome se okrivljenom koji prema svom imovnom stanju ne može da plati nagradu i troškove branioca, postavlja na njegov zahtev, a o trošku budžeta branilac, iako ne

¹⁷Članom 78. ZKP/2011 predviđeno je da više okrivljenih mogu u istom predmetu imati zajedničkog branioca samo ako to ne ometa stručno, savesno i blagovremeno pružanje pravne pomoći u odbrani. Ako više okrivljenih ima zajedničkog branioca suprotno stavu 1. ovog člana ili članu 73. stav 3. tačka 4) ovog zakonika, organ postupka će ih pozvati da se u roku od tri dana dogovore koga od njih će braniti dotadašnji zajednički branilac ili da svako od njih izabere drugog branioca. Ako u slučaju obavezne odbrane to ne učine, postaviće im se branilac po službenoj dužnosti. Jedan okrivljeni može imati istovremeno u postupku najviše pet branilaca, a smatra se da je odbrana obezbeđena kad u postupku učestvuje jedan od branilaca. Ako jedan okrivljeni ima više od pet branioca, organ postupka pozvaće ga da se u roku od tri dana opredeli koje će branioce zadržati, uz upozorenje da će, u slučaju da to ne učini, braniocima smatrati prvih pet advokata po redosledu predaje ili davanja punomoćja na zapisnik.

¹⁸ Član 74. ZKP/2011 predviđa da okrivljeni mora imati branioca: 1) ako je nem, gluv, slep ili nesposoban da se sam uspešno brani - od prvog saslušanja, pa do pravnosnažnog okončanja krivičnog postupka; 2) ako se postupak vodi zbog krivičnog dela za koje je propisana kazna zatvora od osam godina ili teža kazna - od prvog saslušanja, pa do pravnosnažnog okončanja krivičnog postupka; 3) ako je zadržan ili mu je zabranjeno da napušta stan ili je privoren - od lišenja slobode, pa do pravnosnažnosti rešenja o ukidanju mere; 4) ako mu se sudi u odsustvu - od donošenja rešenja o suđenju u odsustvu, pa dok suđenje u odsustvu traje; 5) ako se glavni pretres održava u njegovoj odsutnosti zbog nesposobnosti koju je sam prouzrokovao - od donošenja rešenja da se glavni pretres održi u njegovoj odsutnosti, pa do pravnosnažnosti rešenja kojim sud utvrđuje prestanak nesposobnosti za učestvovanje na glavnom pretresu; 6) ako je zbog narušavanja reda udaljen iz sudnice do završetka dokaznog postupka ili završetka glavnog pretresa - od donošenja naredbe o udaljenju, pa do povratka u sudnicu ili do saopštavanja presude; 7) ako se protiv njega vodi postupak za izricanje mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja - od podnošenja predloga za izricanje takve mere, pa do donošenja odluke iz člana 526. st. 2. i 3. ovog zakonika ili do pravnosnažnosti rešenja o izricanju mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja; 8) od početka pregovora sa javnim tužiocem o zaključenju sporazuma iz člana 313. stav 1, člana 320. stav 1. i člana 327. stav 1. ovog zakonika, pa do donošenja odluke suda o sporazumu; 9) ako se pretres održava u njegovoj odsutnosti (član 449. stav 3.) - od donošenja rešenja da se pretres održi u njegovoj odsutnosti, pa do donošenja odluke suda o žalbi na presudu.

postoje razlozi za obaveznu odbranu, ako se krivični postupak vodi za krivično delo za koje se može izreći kazna zatvora preko tri godine ili ako to nalažu razlozi pravičnosti, i dalje će značajan procenat okrivljenih ostati bez garantovane stručne odbrane. U situaciji kada ne mogu računati na braniocima koji bi ih zastupali "o trošku države", okrivljeni će se naći u situaciji da biraju da li će se, u skladu sa sopstvenim intelektualnim i obrazovnim kapacitetima upustiti u "ravnopravni" duel sa javnim tužiocem ili će angažovati branioca. Upravo ovde i leži ključni problem jer je nerealno očekivati da bi čak i pravnik koji se ne bavi krivičnim pravom, mogao biti ravnopravan protivnik javnom tužiocu u dokaznom duelu a naročito ne okrivljeni čije je poznavanje toka krivičnog postupka i procesnih prava koja mu pripadaju, daleko skromnije. Istovremeno, ovakvo zakonsko rešenje ne samo da stavlja u nejednak položaj okrivljenog koji nema branioca, u odnosu na javnog tužioca, već otvoreno diskriminiše okrivljene čije imovno stanje nije takvo da bi im se priznalo siromaško pravo, ali nije ni dovoljno dobro da bi se mogli staviti u istu ravan sa onima za čiji račun će dokaze prikupljati čitavi timovi vrhunskih advokata.

Argument da će se pomenutim proširenjem granice obavezne odbrane, obuhvatiti značajno veći broj okrivljenih stoji, ali sa sobom nosi i dodatnu potencijalnu opasnost. Naime, nije tajna da je izmirivanje troškova obavezne odbrane i ranije predstavljalo veliki problem za pravosudni budžet, pa je već sada lako predvideti kakvi se problemi mogu očekivati. Ovo je grubo ignorisano prilikom predlaganja zakona Narodnoj skupštini, kada je bilo neophodno izneti procenu troškova sprovodenja zakona, te se na teret iznalaženja rešenja sada mora tražiti, bilo u uvođenju tzv. državnih advokata¹⁹, bilo u značajnom snižavanju advokatskih tarifa jer u suprotnom preti zastoj u vođenju postupaka i nagomilavanje nerešenih predmeta.

Dodatni problem predstavljaće i promena tužilačkih navika da "razmišljaju" samo o dokazima koji terete okrivljenog, te je realno očekivati da će okrivljeni i njegov branilac redovno morati da prolaze kroz procedure predviđenu članom 302. koji predviđa da ako osumnjičeni i njegov branilac smatraju da je potrebno preduzeti određenu dokaznu radnju, predložiće javnom tužiocu da je preduzme. Ako javni tužilac odbije predlog za preduzimanje određene dokazne radnje ili o predlogu ne odluči u roku od osam dana od dana podnošenja predloga, osumnjičeni i

¹⁹ Trenutno je u fazi izrade nacrta Zakona o besplatnoj pravnoj pomoći koji predviđa mogućnost korишćenja mreže pružalaca besplatne pravne pomoći i u krivičnim postupcima, čime bi se mogla značajno korigovati nastala situacija.

njegov branilac mogu podneti predlog sudiji za prethodni postupak koji odluku o tome donosi u roku od osam dana. Ako sudija za prethodni postupak usvoji predlog osumnjičenog i njegovog branioca, naložiće javnom tužiocu da preduzme dokaznu radnju i odrediti mu za to rok.

Slično je i sa dostupnošću materijala za pripremu odbrane. Na osnovu člana 303. javni tužilac je dužan da osumnjičenom koji je saslušan i njegovom braniocu omogući da u roku dovoljnom za pripremanje odbrane razmotre spise i razgledaju predmete koji služe kao dokaz. U slučaju da je više lica osumnjičeno za krivično delo, razmatranje spisa i razgledanje predmeta koji služe kao dokaz može se odložiti dok javni tužilac ne sasluša poslednjeg osumnjičenog koji je dostupan. Pored toga, mogućnost pripremanja odbrane podrazumeva i nesmetan pristup spisima predmeta, a najpre dokaznom materijalu. Iz nejasnih razloga izostavljeno pravo branioca da mu se kopiraju ili snime spisi, odnosno da mu se omogući kopiranje ili snimanje pojedinih spisa, iako je ESLjP u slučaju *Kamasinski*²⁰ zauzeo jasan stav da je sud dužan da obezbedi optuženom pristup svim dokaznim sredstvima, kao i mogućnost da kopira spise predmeta najkasnije u momentu kada je podignuta optužnica, a da se umesto njega ovim pravom može koristiti njegov branilac.

Dodatni faktor efikasnosti krivičnih postupaka biće i novi slučaj obavezne odbrane vezan za udaljenje optuženog iz sudnice. Na osnovu člana 371. veće može naređiti da se optuženi udalji iz sudnice za vreme preduzimanja određene dokazne radnje, a ako po povratku u sudnicu nastavi da narušava red, veće ga može udaljiti do kraja dokaznog postupka i odrediti, ako postoji takva mogućnost, da optuženi iz posebne prostorije putem tehničkih sredstava za prenos zvuka i slike prati tok postupka. Kako će ovo, uzimajući u obzir trenutnu tehničku opremljenost naših sudova, retko biti moguće, pre završetka dokaznog postupka predsednik veća će (ako nije bilo tehničkih sredstava za praćenje toka postupka), obavestiti optuženog o toku dokaznog postupka za vreme dok je bio udaljen iz sudnice, upoznati ga sa iskazima prethodno saslušanih saoptuženih, odnosno omogućiti mu da pročita zapisnike o tim iskazima, ako to optuženi želi i pozvati ga da se izjasni o optužbi, ako to nije ranije već učinio. Ako optuženi u slučaju iz stava 2. ovog člana nastavi da narušava red, veće ga može ponovo udaljiti iz sudnice bez prava da prisustvuje glavnom pretresu do njegovog završetka, a u tom slučaju predsednik veća ili sudija član veća, saopštiće optuženom presudu u prisustvu zapisničara. U slučaju da

²⁰ *Kamasinski v Austria*, Series A, No. 168, Application No. 9783/82, presuda od 19. decembra 1989.

optuženi koji nema branioca bude udaljen iz sudnice u skladu sa st. 1. i 3. ovog člana, predsednik suda će mu postaviti branioca po službenoj dužnosti (član 74. tačka 6. i član 76.).

Interesantno je, ali ilustruje i ozbiljnost sa kojom se pristupa izradi rešenja ZKP-a, da je u radnoj verziji Zakona o izmenama i dopunama ZKP/2011 objavljenoj 2012. predloženo brisanje ove odredbe i predviđeno obavezno prekidanje glavnog pretresa, dok je ista procesna situacija ostavljena u okviru člana 74. koji reguliše slučajevе obavezne odbrane.

4.5. Uloga branioca na pripremnom ročisu i pri unakrsnom ispitivanju

Podjednako važna kao u istrazi (a usudili bismo se reći i presudna) jeste važnost stručne odbrane na pripremnom ročisu. Iako je njegovo uvođenje novim ZKP-om, najavljeno i zamišljeno kao jedan od ključnih mehanizama rasterećenja faze glavnog pretresa od izvođenja nepotrebnih dokaza, ova faza postupka, na način kako je uredena našim ZKP-om, krije određene opasnosti. Naime, kako je članom 349. predviđeno izjašnjavanje okrivljenog na pripremnom ročisu o navodima iz optužnog akta, kao i predlaganje dokaza koje pritom determinišu dalji tok postupka, u smislu izvođenja dokaza samo u onom delu optužbe koji je okrivljeni osporio, i to samo onih koji su na pripremnom ročisu predloženi²¹, opravdano se postavlja pitanje, sposobnosti okrivljenog koji nema branioca da razume pojmove delimičnog ili potpunog osporavanja optužbe kao i posledica koje ono sa sobom nosi. Okolnost koja najviše zabrinjava je činjenica da okrivljeni nema mogućnost da u kasnijem toku postupka ispravi posledice svog izjašnjavanja na pripremnom ročisu.

Još jedna od novina koje donosi ZKP/2011. a koje naglašavaju značaj (ne)postojanja stručne odbrane, jeste uvođenje unakrsnog ispitivanja. Međutim, u situaciji gde u krivičnim postupcima koji se vode pred sudovima opšte nadležnosti, snimanje pretresa ne predstavlja obavezu, već opciju, a oprema za snimanje u većini još uvek nije dostupna, upitan je smisao primene odredaba o unakrsnom ispitivanju jer kompletan sadržaj ponovo prolazi kroz sudijsku interpretaciju. Dodatno zabrinjava činjenica da se tehničko opremanje sudova koje bi otklonilo ove nedostatke, ne može sprovesti u kratkom roku.

²¹ Izuzev dokaza koji u vreme pripremnog ročista nisu bili poznati

4.6. Procesna disciplina branioca i efikasnost krivičnog postupka

Član 370. ZKP/2011 reguliše pitanje staranja o procesnoj disciplini i predviđa mogućnost novčanog kažnjavanja (do 150.000 dinara) kako okrivljenog tako i branioca, ukoliko i nakon opomene predsednika veća nastavi da narušava red. Predsednik veća obavestiće nadležnu advokatsku komoru o kazni izrečenoj advokatu zbog narušavanja reda, uz obavezu obaveštavanja suda o preduzetim merama. Članom 372. predviđeno je da ukoliko branilac i posle izricanja kazne produži da narušava red, veće će ga isključiti iz daljeg postupka i zastupano lice da uzme drugog branioca, obavestiti nadležnu advokatsku komoru. Ako optuženi ne može odmah bez štete za svoje interese da uzmu drugog branioca ili u slučaju obavezne odbrane (član 74.) sud nije u mogućnosti da postavi novog branioca bez štete za odbranu, glavni pretres će biti prekinut ili odložen.

4.7. Održavanje glavnog pretresa bez prisustva optuženog ili branioca

Izostanak okrivljenog i branioca sa pretresa jedan je od najčešćih mehanizama za odugovlačenje postupka. Članom 382. ZKP-a predviđeno je da, ako branilac ne dođe na glavni pretres na koji je uredno pozvan i ne obavesti sud o razlogu sprečenosti čim je za taj razlog saznao, ili ako branilac bez odobrenja napusti glavni pretres, predsednik veća će pozvati optuženog da odmah uzme drugog branioca, a ako optuženi to ne učini, veće može odlučiti da se glavni pretres održi i bez prisustva branioca, dok će ako je reč o obaveznoj odbrani, a nema mogućnosti da optuženi odmah uzme drugog branioca ili da sud bez štete za odbranu odmah postavi branioca po službenoj dužnosti, veće odlučiti da se glavni pretres ne održi ili, ako je započeo, da se prekine ili odloži. Dok je rešenje u pogledu obavezne odbrane kudikamo logično, to se ne bi moglo reći za rešenje predviđeno za krivične postupke u kojima odbrana nije obavezna. Naime, nejasno je najpre na kojim činjenicama veće bazira svoju odluku, odnosno na koji način u odsustvu branioca ceni u kom momentu je branilac saznao za razlog sprečenosti i da li je odmah obavestio sud. Da paradoks bude još veći, uzimajući u obzir odredbe ZKP-a koje regulišu pitanje funkcionalne nadležnosti i obavezne odbrane, jasno je da se ovde i ne radi o odluci veća već sudije pojedinca. Pored toga, prilikom propisivanja ove odredbe, ignorisana je razlika između opravdanog i

neopravdanog odsustva²² branioca koja se pojavljuje tek po pitanju sankcionisanja nedolaska. Tako uredno pozvanog branioca čiji je neopravdani izostanak doveo do neodržavanja ili odlaganja glavnog pretresa veće će rešenjem, koje će sa kratkim obrazloženjem uneti u zapisnik, kazniti novčanom kaznom do 150.000 dinara i odrediti da troškovi koji su time prouzrokovani padaju na njegov teret i o tome obavestiti nadležnu advokatsku komoru, koja ima obavezu da obavesti sud o preduzetim merama, čime se opet postavlja pitanje subjekta nadležnog za odlučivanje i činjenica na kojima bazira svoju odluku.

Kada po odredbama ovog zakonika postoje uslovi za odlaganje glavnog pretresa zbog izostanka optuženog ili branioca (član 380. stav 1. i član 382. stav 2.), veće može odlučiti da se glavni pretres održi ako bi se, prema dokazima koji se nalaze u spisima, očigledno moralo doneti rešenje kojim se optužba odbacuje (član 416. stav 1.) ili presuda kojom se optužba odbija (član 422.). Ako je optuženi prouzrokovao sopstvenu nesposobnost za učestvovanje na glavnom pretresu, veće može, nakon ispitivanja veštaka, rešenjem odlučiti da se glavni pretres održi, ali ne i završi, u odsutnosti optuženog. U slučaju održavanja glavnog pretresa u odsutnosti optuženog, predsednik suda će mu postaviti branioca po službenoj dužnosti (član 74. tačka 5. i član 76.). Žalba ne odlaže izvršenje rešenja iz stava 2. ovog člana. Čim prestanu razlozi zbog kojih je optuženi odsutan, glavni pretres će se nastaviti u prisustvu optuženog, nakon što ga predsednik veća upozna sa dotadašnjim tokom i sadržajem glavnog pretresa.

5. ZAKLJU NA RAZMATRANJA

Analizirajući odredbe ZKP/2011. koje se dotiču stručne odbrane i efikasnosti postupka, ne možemo se oteti utisku da je, na tas brzine, na početku spominjanih terazija, spušteno više tegova nego na onaj koji garantuje obezbeđenje ljudskih prava. Pored toga, čini se da će, implementacija ovog Zakonika koštati mnogo, kako u smislu obezbeđivanja inicijalnih uslova za implementaciju, tako i na regresnom nivou, uzimajući u obzir da su mnoge odredbe sporne sa aspekta pravičnosti postupka i jednakosti oružja, a u kontekstu obezbeđivanje stručne odbrane. Kako je primena Zakonika već započela, te više kao opcija ne postoji mogućnost odustanka od čitave ideje, jedini izlaz iz trenutne situacije vidimo u brojnim i kontinuiranim

²² Grupa autora (2013): *Priručnik za primenu novog zakonika o krivičnom postupku*, Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca, Beograd, 53.

obukama sudija i tužilaca, sa ciljem unapređenja nivoa njihovog poznavanja/razumevanja odredaba ZKP/2011; potom, u značajnim finansijskim ulaganjima u nabavku opreme za snimanje suđenja i najzad izdvajanje dodatnih, u što hitnijem uspostavljanju funkcionalnog sistema besplatne pravne pomoći, uz obezbeđivanje dovoljnog budžeta za obavezne odbrane u međuvremenu.

REFERENCE

- (1) Grupa autora (2013) *Priručnik za primenu novog zakonika o krivičnom postupku*, Beograd: Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca.
- (2) Grupa autora (1976) *Trajanje sudskog postupka*, Beograd: Vrhovni sud Srbije.
- (3) Ilić, G. & Majić, M. & Beljanski, S. & Trešnjev, A. (2012) Komentar zakonika o krivičnom postupku, Beograd: Službeni glasnik.
- (4) Jakšić, A. (2006) *Evropska konvencija o ljudskim pravima-komentar*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- (5) Kolaković-Bojović, M. (2013) Pojam efikasnosti krivičnog postupka-razumemo li ideal kome težimo. U: *Kriminal, državna reakcija i harmonizacija sa evropskim standardima*, ed. L. Kron. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 373-384.
- (6) Škulić, M. (2009) *Krivično procesno pravo*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- (7) Škulić, M. (2011) *Komentar zakonika o krivičnom postupku*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

THE RIGHT TO LEGAL DEFENSE AND EFFICIENCY OF CRIMINAL PROCEEDINGS

Start implementation of the new Criminal Procedure from 2011 in all criminal courts in the Republic of Serbia, not only brings with it a change of the legislative framework governing the right to a legal defense of the accused, but sheds a completely new light on the role of defense counsel in criminal proceedings, even in those segments which are the normative level remained unchanged in compared to the solutions contained in the Code of Criminal Procedure in 2001. With this in mind, the paper specifically addressed issues like expanding the borders of mandatory defense, attempts to impose special requirements that the lawyer should meet, and the impact of the introduction

*Zbornik IKSU, 1/2013 – M. Kolaković-Bojović
„Pravo na stručnu odbranu okrivljenog i efikasnost krivičnog postupka”,
(str. 131-148)*

of prosecutorial investigation and pre-trial hearing on the effectiveness of the criminal proceedings, with the light of the rights of the legal defense, that (non) existence can significantly define not only the future course, but also the entire outcome of the criminal proceedings.

KEY WORDS: legal defense / defender / criminal proceedings / efficiency

HORIZONTALNA KONTROLA INTEGRITETA I SUZBIJANJE KORUPCIJE U JAVNOJ SLUŽBI*

Aleksandra Bulatovi *

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Srđan Kora *

Institut za međunarodnu politiku i privrednu, Beograd

Prevencija korupcije je interes i dužnost koje država ima u sprečavanju korupcije. Ujedno, programi prevencije korupcije zasnovani su na i na ekonomskoj logici, jer je iznos potrebnih investicija niži nego što je to iznos troška krivično-pravne reakcije države. Razmatrajući savremeni pristup prevenciji korupcije u javnom sektoru, autori u ovom tekstu istražuju mesto etičke kompetencije javnog službenika u okvirima profesionalnih standarda rada javne službe koje određuju zahtevi ekonomičnosti, efikasnosti i delotvornosti.

Suzbijanje korupcije u javnom sektoru tradicionalno se zasniva na kontroli i normiranju. Iako je utvrđivanje standarda i uspostavljanje mehanizama neophodno, iskustvo je pokazalo da ono nije dovoljno, a očekivanja građana od javne službe odnose se i na postojanje odgovarajuće infrastrukture, jer nijedan mehanizam nije dovoljan da samostalno obeshrabruje svakoursne transgresije pravila.

Tradicionalna vertikalna kontrola putem reakcija institucija koje raspolažu represivnim ovlašćenjima pokazala se kao

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektima "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) i "Srbija u savremenom međunarodnim odnosima: strateški pravci razvoja i učvršćivanja položaja Srbije u međunarodnim integrativnim procesima — spoljнополитички, међународни, економски, правни и безбедносни аспекти" (broj 179029) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: abulatovic@sezampro.rs

* E-mail: srdjan@diplomacy.bg.ac.rs

neprimerena i, čak, kao kontraproduktivna u borbi protiv korupcije. A uspešna horizontalna kontrola koja se odvija u samim institucijama, podrazumeva odgovarajuće kapacitete infrastrukture u okviru kojih izgrađena etička kompetencija javnog službenika predstavlja ključan element. Zbog toga je jačanje etičke kompetencije javnog službenika, zajedno sa formiranjem vrednosne kulture javnog sektora, u središtu svakog uspešnog program prevencije korupcije.

KLJUČNE REČI: etika / integritet / korupcija / etička kompetencija / prevencija

1. UVOD

Etika javnog službenika se u određenoj meri razlikuje od lične etike. Osim određenih vrednosti koje javni službenik kao pojedinac usvaja, poput poštovanja i poštovanja drugog, a koje ga usmeravaju u ličnim odnosima, on se suočava sa drugačijim sklopom vrednosti i načela koje dominiraju potkulturom javne službe. Podkultura predstavlja skup normi, sistema vrednosti i obrazaca ponašanja koje razlikuju jednu grupu ljudi od kulture šire zajednice kojoj pripada, pa tako etička potkultura javne službe nosi osobenosti koje je razlikuju od drugih. Iako u okviru javne službe postoji pravi labyrin institucija sa različitim ulogama, nivoima odgovornosti i etičkim potkulturama, etika javne službe sadrži osnovne principe koji imaju univerzalan karakter jer se odnose na svakog javnog službenika i čine integralni deo jačanja integriteta, odgovornosti i transparentnosti u radu tijela državne vlasti i s tim u vezi jačanja poverenja građana u državne institucije.

U vrhu hijerarhije etičkih principa javne službe stoje etički imperativi poput pravednosti i poštovanja, a tu je zapravo reč o bezuslovnim pravilima koja su utemeljena ili u shvatanju o ljudskim pravima ili u religiji. Za njima slede međunarodno prihvaćena načela demokratske i odgovorne vlasti kao što su odgovornost, efikasnost i izbegavanje sukoba interesa. Koje će sve vrednosti činiti konkretnu etiku konkretne javne službe, svaka država određuje svojim propisima na osnovu konkretnih okolnosti, na jednoj strani, i načela, međuinstitucionalnih standarda i pravila za javne službenike, na drugoj strani. Međutim, uprkos formalnom propisivanju pravila, javni službenik se u odlučivanju i potupanju suočava sa etičkim izborima, jer

postupanje u svojstvu javnog službenika zahteva određivanje prioriteta vrednosti kao izvora nedoumice — dileme (Frederickson, G., 1993).

Izgradnja i negovanje visokog nivoa etike u javnom sektoru je središte savremenog pristupa suzbijanja korupcije. Iz perspektive rukovođenja u javnoj službi, važno je razumeti uticaj etike jer se on proteže od razmišljanja, verovanja, ponašanja, percepcije, preko stavova, stereotipa, ideologije, pristupa formulisanju strateških aktivnosti, do odlučivanja, stava prema riziku i odnosa prema saradnji.

O horizontalnoj odgovornosti se govori u kontekstu političke odgovornosti kao osnove odgovornosti izabranih predstavnika vlasti koja se ostvaruje na osnovu podele vlasti na tri grane: izvršnu, zakonodavnu i sudsku, a obuhvata i mogućnost da institucije pozovu na odgovornost bilo druge institucije bilo službenike iz sopstvene kuće. Osnov vertikalne odgovornosti je javnost i različiti oblici javnog delovanja, od onog putem političkih partija, delovanja medija, pa do javnog zagovaranja određene inicijative, monitoringa i drugih oblika uticaja građanskog društva.

Horizontalna kontrola integriteta javne službe se formirala kao oblik društvene reakcije na porast kriminala belog okovratnika kako u javnom tako i u privatnom sektoru. Za kriminal belog okovratnika je ključno da izvršilac poseduje faktičku institucionalnu vlast i u određenim marginama raspolaže moći i resursima. Krivična dela iz domena kriminala belog okovratnika su brojna, ali je za sva jedinstveno da prilika za njihovo izvršenje nastaje kad profesionalno okruženje, odn. njegova organizacija omogućava da se krivično delo izvrši bilo da se to čini činjenjem ili propuštanjem da se postupi na određeni način koji je inače oportun za instituciju (Montefiore, A., David Vines, D., 1999). Zloupotreba ovlašćenja koja je inherentna kriminalu belog okovratnika u javnom sektoru, ne generiše posledice samo u jednoj sferi društvenih odnosa, već znatno šire — u okvirima u kojima funkcioniše poverenje građana u institucije i u njihov integritet što i određuje dimenzije etičke odgovornosti javnih službenika jer ugrožava vladavinu prava, demokratiju i ljudska prava, potkopava dobru upravu, pravednost i socijalnu pravdu, narušava konkurenčiju, ometa ekonomski razvoj i ugrožava stabilnost demokratskih institucija i moralne osnove društva.

Podrivanjem legitimite javnog ovlašćenja u smislu formalne vlasti, putem kriminalizacije te vlasti, kriminal belog okovratnika proizvodi devijaciju u

načinu na koji institucije nastupaju spram javnosti i društva u celini.¹ Ukupna šteta koju to proizvodi društvu je sve značajnija u obimu, uprkos normiranju, uspostavljanju institucionalnih mehanizama i različitim regulatornim telima koja se uspostavljaju. Političke posledice kriminala belog okovrathnika slične su onim posledicama koje izaziva pojava korupcije u opštem smislu, a to je stvaranje deficitata legitimeta javnog ovlašćenja i, posledično tome, ozbiljno narušavanje poverenja javnosti u institucije (Armstrong, E., 2005).

2. INTEGRITET JAVNOG SLUŽBENIKA

Javni službenici svojim delovanjem utiču na javno poverenje. Svojim postupanjem, javni službenik bi trebalo da održava i povećava poverenje u integritet javne administracije. Integritet će javni službenik u praksi pokazati tako što će voditi računa o javnom interesu i što svojim postupanjem neće ugrožavati te interes. Zbog toga se integritet prepoznaće i kao jedna od temeljnih osobina za dobru i produktivnu komunikaciju sa drugima. Načini na koje se integritet stavlja pod pritisak veoma se razlikuju, i tu nije reč samo o direktnoj korupciji. Naprotiv, integritet javnog službenika se, pre svega, urušava napravilnim korišćenjem delegirane javne moći, što je širok pojam koji uključuje degeneraciju, propadanje i eroziju standarda utvrđenih za vršenje službe, a eskalira u prevare i korupciju. Etika počiva na volji pojedinca da postupa na način predviđen smernicama koje rukovode njegovo ponašanje, a kako etika javnog službenika neposredno utiče na način korišćenja i raspolažanja javnim resursima, pristup zasnovan na izgradnji i unapređenju individualne etike predstavlja suštinsku preventivu (Stewart, D., Garson, D., 1983). U praksi se pokazalo da je prevencija daleko "profitabilniji" pristup od onog pristupa koji se oslanja na represiju, iako etika u javnom sektoru podrazumeva određene troškove: troškove održavanja sistema nadzora, troškove kontrole i troškove žalbi.

Javni službenik je pripadnik državno-pravne vlasti. Takva pozicija daje ovlašćenja da se odlučuje o pojedinačnim aktima o pravima i dužnostima

¹ Integritet javnog službenika, u smislu njihove nezavisnosti i nepristrasnosti javnih službenika, obezbeđuje se putem posebnih zakonskih rešenja koja specifično navode određeno stanovište, standard "čestitosti" i model ispoljavanja odstupanja u konkretnim slučajevima. Najčešće posebni zakonski propisi postavljaju određena ograničenja u pogledu mogućnosti javnih službenika da primaju poklone od lica sa kojima su bili u kontaktu u tom svojstvu, kao i ograničenja u pogledu zapošljavanja javnih službenika nakon isteka vršenja javne službe. Etički kodeks je tipična forma u kojoj se utvrđuju standardi na ovaj način se formira društveno okruženje u kom građani imaju poverenje u institucije.

drugih subjekata — diskrecionu moć. Pošto rad javnog službenika podrazumeva donošenje odluka, u tom procesu on bi trebalo da nastoji da proces i rezultat odlučivanja budu u skladu sa etičkim načelima kao temeljnim pravilima kojima se on rukovodi u obavljanju svog posla (Dobel, P., 1999). Međutim, formalni propisi i pravila ne mogu do kraja odrediti diskreciono postupanje. Etička pitanja u javnoj službi su složena i na njih se nailazi na svim nivoima, od ličnog do nacionalnog, ali i u međunarodnim odnosima. Među tim pitanjima posebno se ističu pitanja odnosa javnog i privatnog interesa, sukoba interesa, zloupotrebe ovlašćenja i korupcije (Pažanin, A.)

Nastojanja da se unapredi prevencija korupcije u javnom sektoru integralni su deo napora u domenu strategije samoregulacije. I dok se spoljašnja samoregulacija odvija putem regulitive (internog propisivanja pravila i sankcionisanja ponašanja kojima se ta pravila krše), unutrašnja samoregulacija bi trebalo da omogući internalizovanje pravila. Kako je potvrđeno empirijskim istraživanjima, strategije samoregulacije i pobuđivanja etičkog prosuđivanja zaposlenih imaju snažan uticaj na prevenciju ponašanja kojima se krše utvrđena pravila i standardi (Tayler, 2009). Naime, službenici će pre poštovati institucionalizovana pravila ukoliko veruju da ona imaju legitimitet, da se poklapaju sa već usvojenim sopstvenim moralnim vrednostima i da je prirodno da ih poštuju, jer ih doživljavaju kao svoja.

Osnovna funkcija horizontalne kontrole kao mehanizma kontrole integriteta u javnoj službi jeste sprečavanje (prevencija) korupcije. U poređenju s vertikalnom kontrolom koja podrazumeva i spoljni nadzor, horizontalna kontrola je širi pojam i obuhvata spektar različitih mera usmerenih na podsticanje etičkog postupanja javnih službenika. Svrha horizontalne kontrole je dobrovoljno ispunjavanje etičkih standarda utvrđenih zakonom, etičkim kodeksom i drugim dokumentima koji su usmereni na izgradnju integriteta javne službe. Horizontalna kontrola u javnom sektoru se odvija na nivou nadzora i predstavlja sistem kontrole kvaliteta koji se zasniva na uzajamnom poverenju kolega, razumevanju i transparentnosti u radu kao osnovnim rukovodećim načelima (Richter, W., Burke, F., Doig J., 1990).

Poverenje osnažuje osećaj da će određeni razvoj situacije imati pozitivan ili očekivani tok. Takođe, poverenje znači i da se od kolega očekuje da njihovo postupanje bude u okvirima koji su postavljeni standardima. Odnosi među kolegama reflektovani su međusobnim očekivanjima i rizicima koje su

spremni da podnesu, pa se poverenje pokazuje i kao spremnost na prihvatanje rizika ili njegovo ignorisanje.²

Razumevanje u horizontalnoj kontroli integriteta mora biti obostrano. Neophodno je da postoje mehanizmi koji obezbeđuju potpuno razumevanje načela koja rukovode rad javne uprave kao što su zakonitost, srazmernost u zaštiti prava stranaka i javnih interesa, utvrđivanja materijalne istine, samostanost i slobodna procena dokaza, efikasnost, ekonomičnost itd. Uobičajeno je da u okviru pravnog sistema postoje propisi koji se donose da bi se utvrdili standardi za javnu službu. Od javnog službenika se očekuje da poznaje, razume i strogo poštuje prava i slobode koje jamči ustav i određuju zakoni, ali to važi i za sve ratifikovane međunarodne standarde u ovoj oblasti. Većina tih standarda je bazirana na principima legitimacije (autoritet javnog službenika koji je nosilac javne moći), racionalnosti (zasnivanje rezonovanja na propisima i cilju koji treba postići) i meritokratije (ličnih sposobnosti).

Transparentnost predstavlja dostupnost informacija, odn. omogućava pribavljanje informacija što može biti presudno u razotkrivanju zloupotreba. Princip transparentnosti podrazumeva da oni na koje se odnose posledice političkog i administrativnog odlučivanja budu upoznati sa svim detaljima tog postupanja uključujući načela, mehanizme i procese koji su kao rezultat imali donošenje određene odluke. Dužnost javnog službenika je da deluje javno, predvidivo i razumljivo, da omogućava javnu raspravu i pokreće proces u pravcu razboritijeg i pravednijeg rukovođenja javnim resursima u krajnjoj instanci. Transparentan sistem ima jasne procedure donošenja odluka od javnog interesa i otvorene komunikacijske kanale za zainteresovane strane, pa na taj način omogućava pristup informacijama (Bowman, J., West, J., M. Berman, E., Wart, M., 2004).

Oblici etičnog ponašanja koji se odnose na profesionalni rad javnih službenika su, po samoj suštini njihovih ovlašćenja, brojniji nego u standardnim profesijama. Pored situacija u kojima se postavlja pitanje etičnosti ponašanja, a koje su moguće u svakom profesionalnom okruženju poput seksualnog uznemiravanja ili neprimerenog ophođenja sa kolegama, javni službenici moraju da se nose i sa izazovima kao što je to korupcija, a koji se ne postavljaju pred profesionalce u "običnim" profesijama. Profesija javnog službenika podrazumeva specifičnu etičku ranjivost i s tim u vezi

² Poverenje je, kao oblik racionalnog pristupa, nužnost u situaciji u kojoj postoji određeni oblik nesigurnost usled nejednakosti u znanju činjenica, a što je uvek slučaj u odnosu na ono što kolega radi.

posebne profesionalne etičke rizike. Izloženost etičkim izazovima je nerazdvojiva kod određenih delatnosti, kao što su one koje podrazumevaju finansijske transakcije, nabavke, sklapanje ugovora, inspekcijski nadzor i sprovodenje propisa posebno u slučajevima kada je neophodno ponovo uspostaviti etičko funkcionisanje. Sistematicna procena etičkih rizika na radu je neophodan inicijalni korak ka uspostavljanju odgovarajućih mehanizama odgovornosti i transparentnosti i njihovog pozicioniranja unutar institucionalnog sistema.

3. INSTITUCIONALNI INTEGRITET, MINIMALNI STANDARDI I ETIKA INFRASTRUKTURA

Integritet institucije obuhvata njene aktivnosti, vrednosti, metode, postupke i načela. Suština institucionalnog integriteta je ostvarivanje zadate društvene funkcije, odn. omogućavanje građanima da ostvare potrebe i interes. Posledice narušavanja integriteta institucije su u krajnjem ishodu gubitak poverenja građana u rad te institucije i gubitak poverenja građana državnog aparata u rad institucije, te narušavanje ukupnog rada i efikasnosti svih institucija (Thompson, V.). Integritet institucije čini više elementata od kojih su ključni individualna čestitost, profesionalizam, etičnost, institucionalna celovitost i usklađenost, kao i način postupanja u skladu sa moralnim vrednostima u cilju smanjenja rizika da se javna ovlašćenja obavljaju suprotno svrsi zbog kojih su ustanovljena, što doprinosi poboljšanju kvaliteta rada institucije, a tim i povećanju poverenja javnosti (Willa, B., 2001).

Građansko društvo ima važnu ulogu u nadziranju integriteta i rada javnih službi. To se odnosi kako na aktivnosti kojima se promoviše etičko ponašanje, tako i na ukazivanje da se ono krši. Institucionalni integritet je tipičan "trošak" koji instituciji dolazi na "naplatu" zbog sukoba interesa, bilo da je on stvaran, potencijalan ili prividan, jer je predmet te "transakcije" poverenje građana koji očekuju da će njihova prava i interesi biti zadovoljeni. Način da se ovaj trošak izbegne ispostavlja se kao "troškovnik" sačinjen od: prevencije sukoba interesa, procene sukoba interesa i kontrole rizika, tj. nadzora. Horizontalna kontrola integriteta institucija smanjuje troškove nadzora, jer teret očuvanja institucionalnog integriteta snose sami službenici institucije i podrazumeva stalni usmeren napor u tom pravcu, kao i incidencu stvarnog sukoba interesa. Mehanizmi izbegavanja sukoba interesa obuhvataju njegovo izbegavanje putem povećane informisanosti o prepoznavanju sukoba interesa, kontrolu kroz

odgovarajuću zakonsku regulativu i otkrivanje na osnovu podizanja svesti o neophodnosti prijavljivanja slučajeva eventualnih sukoba interesa.

Standardi su pojmovi koji menjaju svoju konkretnu sadržinu zavisno od svakog konkretnog slučaja kada se pravi procena i vrši vrednovanje, ali, ipak, u suštini ostaju isti. Etički standardi za javne službenike su vrednosno orijentisan sistem unapređenja integriteta javne službe. Debata o etici javnog sektora kreće se između rasprave o principima etičkog postupanja u javnoj službi i karaktera javnog službenika, postavljanjem pitanja u kojoj meri oni odgovaraju etičkim standardima o tome šta je dobro, a šta loše. Ova rasprava se sve više pomera od teorijskih razmatranja u pravcu konkretnih situacija u kojima se ljudi ponašaju manje ili više etično stavljajući u centar interesovanja posebnosti okruženja za određene etički izazovne situacije i okolnosti koje ih prate.

Okruženje predstavlja skup faktora koji utiči na primenu ili odsustvo etičkih načela u odlučivanju, odn. uticaje koji postavljaju hijerarhiju načela kojima se rukovodi javna služba. Postupanje pojedinca sa ciljem održanja etičkih standarda može biti izvor velike frustracije kada se u sukobu nađu usvojena uverenja i konkretno okruženje.³ Kriminalističko-obaveštajni rad predstavlja tipičan primer, jer je po svojoj suštini suprotstavljen načelu javnosti i transparentnosti upravljanja u elementarno pravičnoj državi (Fatić, A., 2005).

Etika dolazi od građana, ali javna politika utiče na ograničenja unutar kojih pojedinci i organizacije slede svoje ciljeve. Međusobno delovanje formalnih ograničenja, oličenih u pravnim propisima, i neformalnih ograničenja koji su oličeni u etici, određuju unutar određenog političkog konteksta ponašanja pojedinaca koja vode ka krajnjim rezultatima (Flores, A, Johnson, D., 1983). Pravo i zakoni predstavljaju osnovnog "promotera" etičkih vrednosti. Međutim, pravo i zakoni određuju samo minimalne standarde etičkog ponašanja koje zajednica nameće sebi da bi ostala civilizovana u skladu sa prirodnom potrebom ljudi da žive bezbedno i prema ustaljenom redu. Ako bi se minimalni moralni standardi prekršili, zajednica bi skliznula u haos.

Javni službenici moraju da se nose sa izazovima koji se ne postavljaju pred profesionalce u običnim profesijama. Izloženost ovim izazovima je neodvojiva od delatnosti kao što su javne nabavke, finansijske transakcije, sklapanje ugovora, inspekcijski nadzor i sprovodenje propisa. Vrednosti

³ Iako ljudi obično radije ne saopštavaju činjenice koje zahtevaju etičku intervenciju, tzv. "bele laži" su i dalje laži, dakle, neetično postupanje, a "gledanje na drugu stranu" može imati ozbiljne posledice i za instituciju i za profesiju.

oblikuju složenu mrežu međuzavisnih smernica. Od etike se očekuje da pomogne u određivanju vrednosti, njihov hijerarhijski odnos i način na koji utiču na postupke ljudi. Lična ocena objektivnosti u postupanju ne može takvo postupanje dovesti u kategoriju etičnog. Neophodni standardi su oni koji uspostavljaju vrednosti i kriterijume za ocenu. Uobičajen način za opisanu standardizaciju je putem donošenja etičkog kodeksa kao skupa pravila ponašanja i standarda koje su nosioci javnih funkcija obavezni da poštuju pri vršenju javnih poslova i koji uključuje obavezu izvršavanja dužnosti u skladu sa zakonom i obavezujućim upustvima i standardima u vezi sa obavljanjem te dužnosti koji podrazumevaju i političku neutralnost, principe ličnog morala i profesionalne vrednosti. Značaj koji etički kodeks javnih službenika ima za etiku javnog službenika jeste u tome što etički kodeks može da pomogne da se definiše šta je ispravno, može da utemelji etičku kulturu i da uspostavi standarde postupanja u oblastima koja nisu zakonom precizno definisana. Osobenosti etičkog kodeksa određuju njegovu efektivnost, a samim tim i održivost. Etički kodeks je održiv ako je sastavljen tako da održava ravnotežu određenih procesa ili stanja unutar sistema na koji se odnosi i zato bi trebalo da bude:

- specifičan, odn. da smernice koje sadrži budu precizne;
- da podstiče razmišljanje, odn. da određuje analitički pristup u rasudživanju;
- jednostavan, odn. da ne zahteva posebno uputsvo da bi ga bilo moguće razumeti;
- jasan, odn. da je pisan jezikom koji je razumljiv širokom krugu ljudi;
- jezgrovit, odn. da je sastavljen u kompaktnoj formi kako ne bi nepotrebno bio opterećen obimom;
- realističan, odn. da propisuje nešto što je realno moguće ispuniti;
- primenjiv, odn. da je u skladu sa svim drugim elementima infrastrukture integriteta službe, kao i da se njim uspostavlja uverljiv i efikasan mehanizam za nadzor i postupanje ukoliko se utvrdi kršenje propisanih standarda;
- fleksibilan, odn. da omogućava potrebno prilagođavanje ili menjanje standarda u skladu sa onim što proistekne iz primene utvrđenih standarda i
- da obezbeđuje odvijanje promena kao rezultat ciljanih aktivnosti.

Posebni etički kodeks donosi se s osnovnom svrhom da utvrdi jasna pravila u oblastima koje su od vitalnog značaja za funkcionisanje države kao što su to odbrana, pravosuđe i oblast sproveđenja zakona, a posebno su osetljive u smislu da represivna ovlašćenja kojima raspolažu

mogu narušiti građanska prava i slobode. Takođe, posebni kodeksi se donose u poreskoj i carinskoj upravi kao oblastima ključnim za državne finansije i u delatnostima u kojima je velika izloženost sukobu interesa, kao što je to slučaj kod postupka javnih nabavki, kao i u profesijama koje imaju tradiciju samoregulacije, kao što su to profesije lekara i advokata.

Infrastruktura integriteta javne službe obuhvata različite aspekte etike, od normativnog, preko institucionalnog, do personalnog. Drugim rečima, etika javne službe ima više izvora i predstavlja mešavinu ličnih vrednosti javnog službenika, institucionalne subkulture, nacionalnih i međunarodnih propisa i pravila oписанih u etičkim kodeksima. Pristup kojim se utvrđuju etički standardi i postavlja etički sistem razlikuje se od zemlje do zemlje, a iskustvo u funkcionisanju tih sistema govori o tome da ne postoji jedinstven obrazac. Ti različiti pristupi se kreću u određenom rasponu oddonošenja opštег kodeksa i pojedinačnih, koji reflektuju posebnosti pojedinačnih institucija, profesija ili delatnosti, do izrade dodatnih smernica, priručnika i uputstava. Unutar određenog modela etičke infrastrukture, etički kodeks će ispunjavati svoju svrhu ukoliko je dovoljno inkluzivan, tj. ako se odnosi na sve, bez obzira na kom su mestu u hijerarhiji službe i ukoliko je važeći, tj. ako je njegov sadržaj u skladu sa važećim standarnim principima (Waldo, D. (1980).

Neke zemlje imaju i dodatne posebne dokumente ili materijale, kao što su obavezujuća tumačenja, specijalizovani udžbenici ili sudska praksu. Metodološki, pristup, po pravilu, obuhvata i obuku javnih službenika, bilo kao uslov ulaska u službu ili kao integralni deo kontinuiranog karijernog obrazovanja. Pojedine zemlje imaju i praksi redovne dopune etičkih smernica u vezi sa primenom etičkih propisa i pravila — obaveza da osigura njihovu primenu je na službeniku u čijoj nadležnosti je etički nadzor, interna etička revizija u određenoj instituciji kojom se preispituju i verifikuju svi etički značajni elementi procesa. Razumevanje etike kao neodvojivog elementa svakodnevnih aktivnosti iniciralo je i uvođenje etičkog savetovanja kao podrške rešavanju etičkih nedoumica, pa se u etički razvijenim sistemima javne uprave sve češće nailazi na etičke savetnike čija je uloga da službenicima unutar institucije pomažu da pronađu najbolje rešenje u konkretnim slučajevima. Kada svi etike javnog sektora izvori upućuju na isti smer, etička infrastruktura najefikasnije funkcioniše. Uspostavljanje efikasne i delotvorne etičke infrastrukture zahteva vreme, a svaki element te strukture stoji u zavisnosti od drugih elemenata koji je čine u smislu funkcionalne zavisnosti i organizacione povezanosti sa različitim komponentama.

Nadogradnja minimalnih standarda kada je reč o etici suočava se sa nekoliko teškoća.

Kratkovidost društvene elite koja rukovodi procesima u društvu posledica je neprepozavanja važnosti etike za sve procese društvenog rukovođenja. Od vlasti se ne očekuje da obezbedi etiku kao neku vrstu finalnog proizvoda, već se od nje očekuje da obezbedi javna dobra i usluge koje zajednica vrednuje, kao što su pravda, bezbednost, odvijanje saobraćaja, čisto prirodno okruženje, bezbednu hranu i vodu, hitne službe itd. Imajući ovo u vidu, jasno je zašto se često etika ne nalazi visoko na listi prioriteta javne politike sve dok ne nastane ozbiljan etički ispad kao što je učestalo vršenje krivičnih dela od strane elitnih policijskih snaga, uništavanje prirodnog dobra zbog zloupotrebe službenog položaja ili nepružanje adekvatne zdravstvene nege zbog korupcije. Tek u takvim situacijama postaje očigledno da postoje dimenzije političke sfere koje se ne mogu poistovećivati sa tržišnim procesima, te da je etika temelj efikasne, delotvorne i demokratske organizacije jedne zajednice. U tom smislu etika se pokazuje kao neophodan instrument čijim se korišćenjem stiže do željenog cilja. Javni i pojedinačni interesi dobijaju meru i društveno značenje na osnovu kriterijuma koje etika postavlja. Nepoštovanje etičke obaveze izaziva kao reakciju javne politike različite oblike preterivanja institucionalne represije — umnožavanje zakona, preterano regulisanje i procesuiranje. Međutim, glavni izazov odoleva takvim postupcima. A glavni izazov je obezbediti da javni službenici razumeju značaj etike u izvršavanju svojih svakodnevnih dužnosti i da postupaju u saglasju sa tim razumevanjem. Zbog toga je neophodno sistemsko kontinuirano unapređivanje etičkog rasuđivanja javnih službenika.

Nedovoljno razvijena svest o nedopustivosti kršenja etičkih standarda ima za posledicu neprijavljanje, prikrivanje i nekažanjavanje takvog postupanja. U takvim okolnostima ne samo da nije moguće unapređivati etičke standarde, već je izvesno da je to siguran put kojim se ide u pravcu ispod minimalnih standarda. Kontinuitet funkcionisanja javnih službi, to kako su nekad postupale, prenosi se i u sadašnjost. To znači da ako je etičko postupanje osciliralo u pravcu ili ispod minimalnih standarda, takva istorija predstavlja teškoću za nadogradnju minimalnih etičkih standarda. "Etička nepismenost" je možda najveća prepreka za uspostavljanje viših etičkih standarda. Etički izazovi su po pravilu složeni, a posledice odluka su brojne, pa je to teško sagledati, posebno ako nedostaje osnovno znanje o etičkim kategorijama i slojevitosti etičkog rasuđivanja. Ovakva nepismenost po pravilu se pokazuje sa fatalnim posledicama, kada se stvari posmatraju iz etički uske i ograničene perspektive. Izazov etičkoj nepismenosti jeste način razmišljanja i rada koji izlazi izvan ustaljenih obrazaca. Dobro utemeljeno etičko rasuđivanje zahteva više od ispunjavanja minimuma.

4. RAZLIČITI ASPEKTI ETIKE I JAVNA SLUŽBA

Jedan od aspekata etike podrazumeva sposobnost da se razlikuje dobro i zlo, kao i primereno i neprimereno. Drugi aspekt etike se odnosi na posvećenost da se čini ono što je ispravno, dobro i primereno. Etika podrazumeva procenu ličnih vrednosti, znanje o standardima koje rukovode čovekov život, kao i standardima zajednice i univerzalne principe, kratkoročne i dugoročne posledice, izbore koje činimo i uticaj tih izbora na druge i sebe, te prihvatanje odgovornosti za učinjene izbore. Razlikovanje etike na normativnu i deskriptivnu počiva na razlici između utvrđivanja standarda ispravnosti i neispravnosti u ponašanju kao i u empirijskom istraživanju moralnih uverenja.

Javni službenik je odgovoran prema građanima i prema javnosti, a to podrazumeva spremanost da se objašnjavaju postupci i posledice tih postupaka, odn. dužnost da se pruže odgovori na pitanja i informacije, te da se javno objašnjavaju preduzete radnje i odluke. Ujedno, to ne znači da dužnost javnog službenika može da ugrožava tako važne vrednosti kao što su neutralnost, nepristrasnost i profesionalizam. Potrebno je naći odgovarajuću ravnotežu između odgovornosti javnog službenika i anonimnosti koja štiti neutralnost (Ingraham, P.).

Etično postupanje javnog službenika bi trebalo da podrazumeva:

- prepoznavanje potencijalno etički problematične situacije,
- pronalaženje relevantnih informacija,
- posebno razmatranje svih elemenata koji omogućavaju više različitih odluka,
- procenu mogućih rešenja, odluka ili budućeg postupanja,
- donošenje odluke i
- finalno razmatranje odluke pre nego što se po njoj postupi (Geuras, D., Garofalo, C., 2005).

Različite perspektive ukazuju na potencijal promovisanja vrednosti i etike u javnoj službi putem otvorenog dijaloga zasnovanog na demokratskoj strukturi i etičkom rukovođenju javnim resursima. U osnovi, reč je o načinu usmeravanja javne službenika ka onom što je "dobro", razvijanjem demokratske svesti putem dijaloga i njenim širenjem na svim nivoima. Postupanje javne službe kojom se ona zadržava u granicama zakona i svojih ovlašćenja, ali faktički narušava dostojanstvo, fundamentalne interese i razumna očekivanja građana, predstavlja usmeravanje javne službe u pravcu činjenja "administrativnog zla" (Bryane, M.). Unapređivanje etičkog

rezonovanja zasnovanog na opšteprihvaćenim društvenim vrednostima, poboljšava opštu spremnost svih u zajednici, pojedinaca i institucija, da se povinuju pravilima i normama.

Koren ovakvog pristupa koji podrazumeva unapređivanje ukupnih kapaciteta javne službe za etičko odlučivanje i postupanje jeste svest o potrebi integrisanja ličnih vrednosti pojedinca i vrednosti demokratske tradicije (Johnson, R., 2004).

Koristi od nastojanja da se ponašanje službenika etički usmerava su višestruke i prostiru se u domenu lične koristi, institucionalne koristi i koristi me poput odgovornosti, društvene jednakosti i političke odgovornosti, za društvo u celini. Postojanje integriteta neposredno utiče na način korišćenja i raspolažanja sa javnim resursima, bilo da je reč o potrošnji kancelarijskog materijala, korišćenju službenog vozila ili planiranju raspolažanja budžetskim suficitom u organu lokalne samouprave. Etika javne službe unapređuje efikasnosti u radu i osećaj profesionalne pripadnosti tako što ujednačava lične vrednosti sa "korporativnim" vrednostima institucije putem stalnog, otvorenog dijaloga o tim vrednostima, što doprinosi osećaju zajedništva, integritetu i transparentnosti. Radna motivacija neposredno zavisi od profesionalne etike, a najčešće se verifikuje prilikom napredovanja u službi. Javni ugled službenika i institucije direktno su proporcionalni stepenu "etičnosti" u njenom funkcionisanju. Gradnja integriteta institucije i službenika povećava poverenje u rad javnog sektora. Tradicija integriteta institucije i sektora počiva na brižljivom negovanju etičkog odlučivanja koje podstiče odgovornost i transparentnost i, obezbeđujući stabilnost, pokazuje se kao jedan od nosećih stubova društva. Razlozi dugoročne održivosti zajednice govore u prilog promovisanju etičkog ponašanja i izgradnji integriteta.

Koristi od nastojanja da se ponašanje službenika etički usmerava su višestruke i prostiru se u domenima lične i institucionalne koristi, kao i koristi za društvo u celini.

Etika neposredno utiče na način korišćenja i raspolažanja sa javnim resursima, bilo da je reč o potrošnji kancelarijskog materijala, korišćenju službenog vozila ili planiranju raspolažanja budžetskim suficitom u organu lokalne samouprave. Etika javne službe unapređuje efikasnosti u radu i osećaj profesionalne pripadnosti tako što ujednačava lične vrednosti sa korporativnim vrednostima institucije putem stalnog, otvorenog dijaloga o tim vrednostima, što doprinosi osećaju zajedništva, integritetu i transparentnosti. Javni ugled službenika i institucije direktno su proporcionalni "stepenu etičnosti" u njenom funkcionisanju. Gradnja etički snažnog ugleda institucije i službenika povećava poverenje u rad javnog sektora. Tradicija etičke kulture institucije i

samog javnog sektora počiva na brižljivom negovanju etičkog odlučivanja koje podstiče odgovornost i transparentnost i, obezbeđujući stabilnost, pokazuje se kao jedan od nosećih stubova društva.

Razlozi dugoročne održivosti zajednice govore u prilog promovisanju etičkog ponašanja. Etičko rasuđivanje određuje ponašanje pojedinca i na taj način utiče na ishod njegovih aktivnosti. Na etičkom prosuđivanju počiva procena dobrobiti za zajednicu i unapređivanje procesa u vezi sa tim. Odnos između ponašanja pojedinaca i političkog procesa obeležavaju etičke osnove odgovornosti. Razumevanje etičkih principa ujedno i određuje njihov značaj za društvene proceze.

Lična etika može biti u sukobu sa profesionalnom etikom ili potkulturnom institucije. Svaki javni službenik ima lične interese proistekle iz egzistencijalnih potreba čije ostvarivanje, neizbežno, s vremena na vreme, dolazi u sukob sa odlukama koje donosi u vršenju dužnosti. To znači, da javni službenik motivisan privatnim interesima, može da pristrasno doneše ili sprovede neku odluku i nanese štetu javnom interesu, ili povredi nečije ljudsko pravo ili omogući privilegije nekom sebi bliskom licu. Takvim postupanjem javnog službenika uspostavlja se praksa zloupotrebe poverenih ovlašćenja.

Niska tolerancija građana za neefikasnost, greške u radu, pa čak i za objektivne teškoće, predstavlja rastući trend. Tako stvoren pritisak utiče da se usluge javnog sektora na koje su građani upućeni u ostvarivanju svojih prava tržišno sagledavaju. Ovo ima za posledicu adaptaciju na tržišne uslove putem uključivanja privatnog sektora kao krajnjeg davaoca onih usluga koje su primarno u domenu javnog sektora. Način da se obezbedi etička odgovornost u tim slučajevima definiše se kroz detalje procedure javnih nabavki i ugovorno pravo. Za javne službenike, glavni mehanizmi utvrđivanja odgovornosti zasnovani su na internim propisima i pravilima, hijerarhijskoj strukturi službe i posebno obrazovanim telima za nazor i sprovođenje istrage.

5. ZAKLJU AK

U modernoj demokratiji, poverenje javnosti u opredeljeni pravac razvoja zavisi od delovanja javnih službenika koji bi trebalo da svojim postupanjem održavaju i povećavaju poverenje u integritet javne administracije. Isključivo formalno sprovođenje propisa nije dovoljno za stvaranje funkcionalnog i na korupciju otpornog sistema. Uvođenjem etičkih standarda olakšava se rad i omogućava efikasniji i kvalitetniji rad institucija i jača njihov integritet čime se povećava poverenje javnosti u njihov rad. Sistem integriteta ne može biti izgrađen samo na osnovu jedne inicijative, kao što je to donošenje etičkog

kodeksa, usvajanjem brojnih propisa ili pukim određivanjem autonomnog mehanizma etičke revizije neke institucije, već kao sveobuhvatan skup inicijativa koje podržavaju jedna drugu i međusobno su komplementarne.

U Srbiji je osnov etičke infrastrukture postavio Ustav propisivanjem osnovnog etičkog standarda prema kom niko ne može vršiti državnu ili javnu funkciju koja je u sukobu sa njegovim drugim funkcijama, poslovima ili privatnim interesima. Ostale ključne normativne elemente čine:

- zakoni o etičkim standardima vršenja javne funkcije koji izričito navode zabrane,⁴
- međunarodni etički standardi koje je Srbija prihvatile koji osim zabrane vršenja više funkcija preciziraju u vezi sa sprecavanjem sukoba interesa da službenici ne smeju koristiti svoj položaj za unapređivanje ličnih finansijskih interesa niti imati neki poslovan interes koji je u suportonosti sa funkcijom koju obavljaju,⁵ i
- usvojeni opšti etički kodeks za službenike i posebni kodeksi za određene delatnosti i profesije.⁶

Usvajanje planova integriteta u javnim institucijama dodatno unapređuje etičku normativnu infrastrukturu uspostavljanjem autonomnih mehanizama nadzora svake institucije, koji propisuju elemente etičke revizije i obuhvataju i nadzor i preporuke za unapređivanje rada. Istovremeno, usvajanje dokumenata kojima se mapiraju i razvijaju javne politike kao što je to nova Strategija za borbu protiv korupcije koja bi trebalo da se primeni do 2018. godine i Akcion plan za sprovodenje ove strategije, stvorena je mogućnost da same institucije uvode dodatne etičke standarde, planiraju obuku i uključuju u rad profesionalne etičke savetnike. Ipak, horizontalna kontrola integriteta kao značajan element borbe protiv sistemske korupcije u Srbiji neće zaživeti dok se normativni segment ne zaokruži propisivanjem efikasne zaštite uzbunjivača (Kregar, J., Sekulić, D., Ravlić, S., Malenica, Z., Jeknić, R., Petričušić, A., 2012). Preduslov uspešnosti reformskih procesa u Srbiji jeste unapređivanje i jačanje odgovornosti. Iako započeta izgradnja etičke infrastrukture u većoj meri

⁴ To su zakonodavni propisi poput Zakona o sprecavanju sukoba interesa pri vršenju javnih funkcija, Zakona o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja, Zakon o državnoj upravi, Zakon o sudijama, Zakon o javnom tužilaštvu, Zakon o agenciji za borbu protiv korupcije itd.

⁵ Najznačajni međunarodni standardi su Međunarodni kodeks ponašanja za javne službenike, Konvencija Ujedinjenih nacija protiv korupcije, Kodeks ponašanja javnih službenika Saveta Evrope.

⁶ To su: Etički kodeks za javne službenike, Etički kodeks za službenike lokalne samouprave, Kodeks sudske etike itd.

fokusira zakonsku odgovornost, kako pokazuje i postojanje svesti o potrebi samoregulacije oличene u unapređivanju i jačanju etičkih standarda očekuje se da horizontalna kontrola integriteta zaživi i u Srbiji.

REFERENCE

- (1) Armstrong, E. (2005) *Integrity, Transparency and Accountability in Public Administration: Recent Trends, Regional and International Developments and Emerging Issues*, United Nations, <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan020955.pdf>1–2.
- (2) Bowman, J., West, J., M. Berman, E., Wart, M. (2004) *The Professional Edge: Competencies in Public Service*, Armonk, New York: M. E. Sharpe.
- (3) Bryane, M. (2005) Questioning Public Sector Accountability, *Public Integrity*, 7 (1), 95-109.
- (4) Dobel, P. (1999) *Public Integrity*, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- (5) Fatić, A. (2005) Osnovni principi etike i javna služba. U Radovanović, D., Bulatović, A. (urs) *Korupcija*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Centar za menadžment.
- (6) Flores, A., Johnson, D. (1983) "Collective Responsibility and Professional Roles", *Ethics*, 93 (April), pp. 537-545.
- (7) Frederickson, G. (1993) *Ethics and Public Administration*, Armonk, New York: M. E. Sharpe.
- (8) Geuras, D., Charles Garofalo, C. (2005) *Practical Ethics in Public Administration*, Vienna: Management Concepts.
- (9) Ingraham, P. (2005) "You Talking to Me?" Accountability and the Modern Public Service, *Political Science and Politics*, 38 (1), 17-26.
- (10) Johnson, R. (2004), *The Struggle Against Corruption: A Comparative Study*, New York: Palgrave Macmillan.
- (11) Kregar, J., Sekulić, D., Ravlić, S., Malenica, Z., Jeknić, R., Petričušić, A. (2012) *Izgradnja institucija: Etika i korupcija*, Zagreb: Pravni fakultet.
- (12) Montefiore, A., and David Vines, D. (1999) *Integrity in the Public and Private Domains*, London and New: York Routledge, 1999.
- (13) Pažanin, A. (2006) Demokracija i etika, *Analji Hrvatskog politološkog društva*, 2 (1), 283-289.
- (14) Richter, W., Burke, F., Doig J. (1990) *Combating Corruption/Encouraging Ethics: Sourcebook for PA Ethics*, Washington, DC: American Society for Public Administration.

- (15) Stewart, D., Garson, D. (1983) *Organisational Behavior and Public Management*, New York: Marcel Dekker.
- (16) Tayler, T. (2009) Self-regulatory approaches to white-collar crime: The importance of legitimacy and procedural justice. U S. Simpson, D. Weisburd (eds.), *The criminology of white-collar crime*, New York, NY: Springer, 195–216.
- (17) Thompson, V. (1965) Bureaucracy and Innovation, *Administrative Science Quarterly*, 10 (1), 1-20.
- (18) Waldo, D. (1980) *The Enterprise of Public Administration*, Novato, CA: Chandler and Sharp.
- (19) Willa, B. (2001) *Classics of Administrative Ethics*, Bulder: Westview Press.

HORIZONTAL INTEGRITY CONTROL AND FIGHTING CORRUPTION IN PUBLIC SERVICE

Corruption prevention constitutes both an interest and a duty of the state. Corruption-prevention programmes also follow logic of economy given that prevention requires less investments if compared to state's repressive reaction related costs. Authors focus corruption in public sector prevention by examining contemporary approach based on ethical competence of public servants.

Fighting corruption in the public sector traditionally is founded on controll and normative regulation that often falls into prerogatives proliferation. Although it is necessary to set standards and establish mechanisms, practice showed that it is not sufficient. Expectation of citizens stretch to setting adequate infrastructure since there is not a single mechanism that could discourage myriad transgressions of rules.

Traditional vertical oversight employed by institutions with repressive powers, has proven to be inadequate, and even, counter-productive in fighting corruption. A successful horizontal control is based in institutions themselves, and it regularly involves a functional infrastructure with ethically competent public servants as a key element. Therefore, every successful prevent corruption programme must be around strengthening ethical competences of public servants.

KEY WORDS: *Ethics / integrity / corruption / ethical competence / prevention*

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2013 / Vol. XXXII / 1 / 167-176

Originalni naučni rad
UDK: 343.8;
343.2.01

SAVREMENE PENOLOŠKE TENDENCIJE - O KONCEPTU PROCJENE RIZIKA I POTREBA*

Ljeposava Iliji *

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Razvoj savremenog društva i opšti trendovi globalizacije, doveli su do razvoja novih ideja i prakse u oblasti krivično pravnog sistema i penologije. Nova penologija, kako se često naziva u literaturi, dovela je do napuštanja dotadašnjeg koncepta resocijalizacije na kojem se temeljilo kažnjavanje, pristup počiniocu i praksa postupanja, i prelaska na savremene forme kažnjavanja koje odlikuje drugačija politika upravljanja zatvorima i pristup počinocima krivičnih djela. Moralni aspekt kažnjavanja, sveden je na racionalnu procjenu sagledavanja troškova, koristi, efekata preduzetih intervencija. Koncept procjene rizika i potreba, naglašava identifikaciju, klasifikaciju i usmjeravanje ka adekvatnom obliku tretmana i programa postupanja počnicoce, a na osnovu nivoa utvrđenog rizika, u cilju njegove redukcije i zaštite društva. Ovaj rad ima za cilj da analizira promjene koje su nove penološke tendencije proizvele u praksi postupanja sa osuđenim licima, instrumente procjene na osnovu rizika i potreba, ali i njihove prednosti i nedostatke.

KLJUČNE RIJEĆI: nova penologija / osuđenici / procjena rizika i potreba / OASys

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E mail: lelalela_bgd@yahoo.com

UVOD

Poslednjih decenija prošlog vijeka nastale su brojne promjene u penološkoj teoriji i praksi, a rezultat su promjena u shvatanju svrhe kažnjavanja, ali i neuspjeha dotadašnjeg koncepta resocijalizacije počinilaca krivičnih djela. U teorijskim okvirima se sve češće postavlja pitanje da li zatvori uopšte mogu obavljati ulogu popravljanja i resocijalizacije osuđenih ili oni obavljaju samo ulogu kažnjavanja. Od sedamdesetih godina prošlog vijeka u većini zapadnih zemalja i kod nas na udaru kritike našao se koncept resocijalizacije jer ne daje očekivane rezultate ili drugim riječima, ne utiče na smanjenje stope kriminaliteta i recidivizma. Ipak treba biti oprezan prilikom donošenje oštrog suda o konceptu resocijalizacije, jer neuspjeh koji se pripisuje ovom konceptu, rezultat je i nedoslijedne primjene principa resocijalizacije, izostanka dobrih programa postupanja, ali i neadekvatnog sprovodenja u praksi dobrih teorijskih postavki pomenutog koncepta.

S druge strane, tehnološki razvoj i napredak na području upravljanja društvenim sistemima, pomjera fokus interesovanja sa etičkog i moralnog konteksta problema kazne zatvora ka obezbjeđivanju bezbjednosti društvene zajednice, zatvorskog sistema kao i društva u cjelini. Takođe, savremena penološka teorija i praksa nastoji da ograniči izricanje i primjenu zatvorske kazne, posebno kada su u pitanju kratke zatvorske kazne, koje s jedne strane postaju besmislene, jer za kratko vrijeme ne mogu dovesti do pozitivnih promjena u ličnosti prestupnika, a sa druge strane iziskuju i znatne materijalne troškove države. Problemi vezani za efikasnost i uopšte postojanje kratkih zatvorskih kazni, danas su na neki način rješeni uvođenjem i primjenom sistema alternativnih krivičnih sankcija. Međutim, zatvorska kazna i dalje ostaje kao jedno od važnih načina reagovanja društva prema počiniocima krivičnih djela, ali pristup počiniocu kao i koncept postupanja, drastično se promjenio u odnosu na dosadašnji pristup realizovan kroz koncepciju resocijalizacije i popravljanja prestupnika.

Nova penologija, kako se često naziva u stručnoj literaturi, usmjerena je ka analizi, prihvatanju i smanjenju rizika kao načina identifikacije delinkventovih kriminogenih potreba, a sve u cilju izbora adekvatnih programa postupanja koji taj rizik treba da umanje. Na taj način, država kažnjavanjem nastoji da smanji rizike koji postoje u modernom društvu, uspostavljajući, kroz novi

pristup kako prestupniku tako i upravljanju zatvorskim sistemom, odgovarajući razvnotežu između zatvorskih troškova i društvene koristi¹.

PROCJENA POTREBA I RIZIKA –PRAKTI NE IMPLIKACIJE

Praktične implikacije novog penološkog pristupa u praksi se ogledaju kroz drugačiji pristup upravljanju zatvorskim sistemima², višestrukoj klasifikaciji unutar zavoda, kao i programima postupanja koji su zasnovani na osnovu procjene rizika i potreba osuđenika.

Novi pristup upravljanju zatvorskim sistemima podrazumjeva efikasno upravljanje zatvorom kao institucijom, u kojoj se naglasak stavlja upravo na upravljanje, a ne kao do tada na stranu društvenih odnosa i sistem izdržavanja kazne. Takođe, potencira se i prikupljanje što većeg broja informacija koje će omogućiti donošenje najboljih odluka za proces izvršenja zatvorske kazne odnosno za pojedince i grupe koji predstavljaju poseban rizik. Višestruka klasifikacija unutar zavoda podrazumjeva klasifikaciju po više kriterijuma i to: prema polu, uzrastu, stepenu obezbjeđenja, zdravstvenom stanju, prema vrsti programa, prema kapacitetu, ranjivoj osuđivanosti, dužini kazne, obrazovnim potrebama, stepenu rizika i sl.³ Savremene tendencije u penološkoj praksi, ukazuju na praksu kako izgradnje zatvora malih kapaciteta, tako i izbjegavanje izricanja zatvorske kazne, u slučajevima gdje je to moguće i primjenu alternativnih sankcija, kako bi se izbjegli svi negativni efekti koje zatvorska kazna i zatvaranje nosi sa sobom. Novu penološku praksu karakteriše i usmjerenošć ka procjeni rizika i potreba prestupnika. Ovakav pristup temelji se na ideji što bolje klasifikacije osuđenih lica na osnovu njihovih potreba i stepena kriminogenog rizika, u cilju izbora što adekvatnijeg programa postupanja, koji će pomoći u ublažavanju ako ne u potpunom neutralisanju određenih rizika.

¹ Detaljnije u Stevanović, Z. (2009a) *Upravljanje zatvorima*, Revija za kriminologiju i krivično pravo, Srpsko udruženje za krivično pravnu teoriju i praksu i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 2/09, Vol. 47. Beograd.

² U literaturi često nazvan menadžerski prisup koji nije baziran na dotadašnjem naglašavanju etičkog, moralnog i prevaspitnog elementa zatvorske kazne, već se usmjerava ka racionalnim elementima upravljanja zatvorom kao društvenom strukturu, ali i efikasnijim upravljanjem finansijskim troškovima funkcionisanja zatvora.

³ Detaljnije u: Stevanović, Z. (2006) *Mogućnosti i ograničenja izgradnje savremenog zatvorskog sistema*, U: Radovanović, D. (Ur.) *Novo krivično zakonodavstvo:dileme i problemi u teoriji i praksi*, 581-589, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Viša škola unutrašnjih poslova.

PROMJENE U PRISTUPU OSU ENIM LICIMA I INSTRUMENTI PROCJENE RIZIKA

Aspekt nove orijentacije, kao što je već napomenuto u prethodnom dijelu rada, podrazumjeva i izmjenjen pristup osuđenom licu, drugim riječima, podrazumjeva napuštanje ranijeg koncepta tradicionalne metode studije slučaja i prelazak na različite metodologije rada usmjerene ka procjeni potreba osuđenog lica i rizika za buduće kriminalno ponašanje.

Tradicionalnim sloganom "savjetuj, pomaži i sprijatelji se" na kojem se bazirao odnos stručno lice-osuđeno lice, oslanjalo se na sticanje povjerenja koji su ključni za strategiju terapije, njeno vođenje i rehabilitaciju (Vanstone, 2004; prema Fitzgibbon, 2009). Počinilac je viđen kao lice kome je potrebna pomoć, a razumjevanje biografije, kao i društvenih okolnosti koje su dovele do kriminaliteta, polazna tačka za strategiju koja će omogućiti da počinilac reorganizuje svoje kriminogeno ponašanje.

U poslednjoj deceniji, ovaj odnos radikalno je promjenjen. Učinilac se vidi samo kao rizik od kojeg društvo treba da se zaštiti. U cilju identifikacije kriminogenih rizika i potreba osuđenih lica, razvijeni su brojni instrumenti procjene, među kojima je najpoznatiji OASys (*The Offender Assessment System*) (Home Office, 2002).

OASys kao sistem procjene rizika i potreba počinilaca krivičnih djela, ima ključnu ulogu u efikasnoj praksi brojnih evropskih zemalja, a nastao je u Engleskoj. Ovaj razvijeni sistem procjene učinilaca krivičnih djela na osnovu rizika i potreba, postao je neizaobilazan instrument rada Nacionalne probacione službe Engleske i Velsa (*National Probation Service*). Osim što predstavlja glavni oblast saradnje između dva servisa (zatvorske i probacione službe), ujedno i pruža zajednički okvir za procjenu učinioца na osnovu koje ga usmjerava ka odgovarajućim intervencijama (Mair, Burke, Taylor, 2006).

OASys je dizajniran da:

1. Procjeni kolika je vjerovatnoća da će počinilac ponovo izvršiti krivično djelo;
2. Identificira i klasificira osnovne potrebe (uključujući lične karakteristike, kognitivne i bihevijroalne probleme i socijalno ponašanje);
3. Procjeni rizik od povrjeđivanja (sebe, drugih osuđenika, osoblja, zajednice);
4. Pomaže upravljanju rizikom od povrjeđivanja;
5. Procjenjuje i nadzire planove tretmana;

6. Ukazuje na potrebu da daljim specijalizovanim procjenama;
7. Pokazuje kako se počinilac mjenja u periodu supervizije (nadzora)/izdržavanja kazne (Home Office, 2002).

Klasifikacija i tretman osuđenika u odnosu na rizik i potrebe, danas je značajan aspekt rada sa osuđenim licima u penološkoj praksi. Instrumenti procjene rizika i potreba osuđenih, koji čine sastavni dio svih razvijenih, savremenih intervencija u području pravosuđa u zemljama zapadne Evrope, Sjedinjenih Američkih Država, Australije i Novog Zelanda, ima i temeljan cilj, određen kroz predikciju recivizma (Ricijaš, 2010). Sastoji se iz 13 odjeljaka koji svestarno identifikuju potrebe i ispituju faktore koji stručnom licu ukazuju na eventualnu vezu sa rizikom od ponovnog izvršenja krivičnog djela. Na kraju svakog odjeljka procjenjuje se rizik i uticaj ispitanih faktora na ponovno vršenje krivičnih djela (rizik za pojedinca, druge osuđenike i zajednicu), a ukupan rizik na osnovu skora, procjenjuje se kao nizak, srednji ili visok.

Brojna istraživanja pokazuju da je kriminalna istorija najbolji prediktor budućih krivičnih djela. Osim detaljnih podataka o istoriji krivičnog djela, OASys sistem je usmjerjen i ka prikupljanju najvažnijih podataka, kao što su: istorija prekršaja i trenutni prekršaji, socijalni i ekonomski faktori, obrazovanje (nivo obrazovanja, potrebe za obrazovanjem), mogućnosti zapošljavanja, finansijska situacija, smještaj (dostupnost, kvalitet i uticaj na rizik) socijalni odnosi (kvalitet odnosa sa drugim ljudima, porodične odnose), način života, zloupotreba droga i alkohola (obim i vrstu zavisnosti), razmišljanje i ponašanje (odnos prema socijalnim problemima), stavove, emocionalno blagostanje (u kojoj mjeri emocionalni problemi utiču na rizik od recidiva) i dr. (Home Office, 2002).

Ministarstvo pravde i državne uprave Republike Srbije je Direktivom, u februaru 2013. godine, definisao svrhu, pravni okvir i proceduru za primjenu *Upitnika za procjenu rizika i potreba u kazneno popravnim zavodima u Republici Srbiji*. Na taj način, standardizovana verzija OASys sistema uvedena je u praktičnu primjenu na našim prostorima. *Upitnik za procjenu rizika* predstavlja osnov za rad službenika za tretman ali i osnov svih daljih aktivnosti prema osuđenom. On omogućava sveobuhvatnu analizu psihološkog, pedagoškog, kriminološkog i socijalnog funkcionsanja osuđenog, koja se vrši u cilju procjene rizika, kapaciteta za promjene i specifičnih potreba osuđenog. *Upitnik za procjenu rizika, kapaciteta i potreba osuđenog*, koja se koristi u našim zatvorskim ustanovama, sadrži 14 odjeljaka koji daju sveobuhvatne podatke o: krivičnom djelu, kriminalnom dosjelu, stavu osuđenog prema krivičnom djelu, uslovima stanovanja osuđenog, porodičnim i bračnim odnosima, obrazovanju i obuci, odnosu prema radu i zapošljavanju, raspolaganjem prihodima, životnom stilu i

socijalnim kontaktima, zloupotrebi alkohola, droga, psihološkim faktorima, ponašanju prema drugima, načinu razmišljanja.

Fokusiranje na kriminogene potrebe kao osnova procjene rizika je u potpunosti u skladu sa kretanjima u socijalnom i penološkom radu, u kojima se na osnovu ponašanja prestpnika određuje vrsta intervencije, a ne na osnovu uzroka tog ponašanja, procjenjuje se način na koji prestupnici upravljaju svojom agresijom, više nego utvrđivanjem uzroka koji su doveli do agresivnog ponašanja (Lancaster, Lumb, 2006).

PREDNOSTI I NEDOSTACI INSTRUMENATA ZA PROCJENU RIZIKA I POTREBA

Napuštanje ranijeg koncepta studije slučaja i prelazak na nove metode procjene rizika i potreba počinilaca, dalo je povoda za veći broj kritika i pitanja. Kao najvažnija pitanja, nametnula su se: da li uspješna primjena sistema procjene učinioca na osnovu rizika i potreba, prepostavlja postojanje vještina koje imaju stručni radnici koji su radili na studiji slučaja (umjesto koje su i projektovani); da li stručnjaci imaju tendenciju da preuveličaju nivo rizika, te da na taj način, počinioca upute ka neadekvatnim oblicima tretmana; koje su to prednosti a koji nedostaci novog sistema koji su uočili stručni radnici; (Fitzgibbon, 2007).

Instrumenti, kao što je OASys, mogu djelovati kao dopuna tradicionalnim vještinama vođenja studije slučaja, ali i uticati na dosljednost u njihovoj primjeni. To se uklapa u 4 osnovna principa (dosljednost, posvećenost, kontinuitet, konsolidacija) koje su preporučene od strane *National Offender Management model (NOMS)* (Home office, 2005). Stručnjaci koji primjenjuju OASys moraju biti u stanju da shvate značaj osuđenikovih potreba, ali i biti u mogućnosti da daju prioritet određenim vrstama intervencija, naročito ako se radi o osuđenicima sa mentalnim poremećajima ili smetnjama, kako bi efikasno pratili i smanjili rizik odgovarajućim programima intervencije. Robinson (Robinson, 2005) naglašava da, iako je manja mogućnost da podstakne stručnost u pojedinim oblastima, generički model (studije slučaja) je bio cjenjen i po tome što je omogućavao stručnim radnicima sticanje iskustva sa različitim kategorijama prestupnika, ali i da vide uticaj sopstvenog rada na prestupnike. Ipak, neki autori (Kemshall, 2003) staju u odbranu savremenih formi procjene prestupnika, navodeći kao argument, da su instrumenti procjene jednostavno dizajnirani da izdvajaju pojedince prema riziku i upućuju ka adekvatnim programima, a efikasna primjenu ovih

instrumenata ipak bi bilo poželjno i postojanje posebnih vještina rada, kao što su one neophodne za studiju slučaja.

Druga kritika savremenih instrumenata procjene prestupnika na osnovu rizika, odnosi se na podatak da su oni projektovani za korišćenje na grupama tj. populacijom prestupnika. To znači da oni ne mogu da daju tačne prognoze rizika u pogledu pojedinca, jer rezultat registrovan kod jednog prestupnika na različitim skalama za procjenu rizika, samo pokazuje da prestupnik pripada grupi koja ima statističku vjerovatnoću za određenu vrstu ponašanja. Da li će se ta osoba i stvarno tako ponašati, pitanje je individualne procjene ili ocjene stručnog radnika (Horsfield, 2003). Rješenje ovoga problema leži u upoznavanju svakog pojedinačnog prestupnika. U tom slučaju, poznate greške u analizi rizika, pripisivanje karakteristika grupe, pojedincu koji joj pripada će biti izbjegnute, u suprotnom, zaista postoji opasnost od preuvećavanja rizika (Kemshall, 2003).

Istraživanje koje je imalo za cilj da ispita stavove stučnih radnika o sistemu procjene rizika i potreba počinjoca (Mair, Burke, Taylor, 2006) ukazuje na različita mišljenja. Oko polovine ispitanika smatra da je instrument sveobuhvatan, detaljan, dobar za procjenu rizika, ali i da pomaže u fokusiranju na faktore iz prošlosti počinjocoa, koji inače lako mogu da promaknu. On prikuplja sve relevantne informacije o osuđenom licu, od njegovog smještaja i zapošljavanja do zloupotrebe droga, a u pogledu procjene rizika, omogućava potpunu analizu, naglašava oblasti koje zahtjevaju posebnu pažnju i usmjerava ka najboljim vrstama intervencija.

S druge strane, oni koji ne djele ovo mišljenje, kao najveće nedostatke navode to što ovaj instrument zahtjeva previše vremena, te da je preopširan i nefleksibilan. Takođe, kao najveći nedostaci, stručni radnici su istakli i to da misle da je dobar za kategorije visoko rizičnih prestupnika, kao i da se detaljno fokusira na manje bitne podatke iz prošlosti (Mair, Burke, Taylor, 2006), ali i da skale za procjenu rizika umanjuju profesionalnost i diskreciju stručnjaka, te da su one sirovi instrumenti koji klasifikuju prestupnike u unaprijed definisane grupe (Aubrey, Hough, 1997). Kao osnovni rezultat pomenutog istraživanja, i pored određenih negativnih komentara, ističe se pozitivna ocjena stručnih radnika o sistemu procjene rizika i potreba prestupnika. Navedeni negativni komentari mogu biti objašnjeni i početnim otporom prema promjenama, neiskustvom stučnih radnika, ali i malim protokom vremena od prve upotrebe instrumenta (Fitzgibbon, 2007).

UMJESTO ZAKLJU KA

Poslednjih decenija se sve više koristi izraz "nova penologija" koja zastupa mišljenje da je danas moderno kažnjavanje usmjereno na upravljanje rizicima i da se bitno razlikuje od nekadašnjeg shvatanja kažnjavanja (Stevanović, 2009b). Put od "stare" ka "novoj" penologiji, podrazumjevao je pomjeranje interesovanja sa pojedinca prema grupama prestupnika i sa tretmana na menadžment. Ideja da se problem kriminaliteta može eliminisati ili staviti pod kontrolu je napuštena, a pažnja pomjerena sa individualnog krivca na generalnu politiku usmjerenu ka tipovima i obimu kriminalnog ponašanja (Soković, Vasiljević-Prodanović, 2007). Ta nova shvatanja u penološkoj teoriji, dovela su i do drugačijeg pristupa prema počiniocima krivičnih djela u penološkoj praksi. Raniji koncept resocijalizacije, iako ne u potpunosti napušten, ipak je ustupio mjesto novom konceptu reintegracije prestupnika. Promjene su vidljive i u odnosu prema počiniocima krivičnih djela. Savremeni instrumenti procjene prestupnika, prema riziku i potrebama, klasificiraju počinioce u različite kategorije, prema kojima će biti primjenjeni različiti oblici tretmana i programa postupanja, u cilju eliminacije rizika i smanjenja stepena opasnosti po društvenu zajednicu.

Sfera interesovanja pomjerena je sa dijagnoze i tretmana individue, ka identifikaciji, klasifikaciji i upravljanju neposlušnim grupama razvrstanim prema stepenu društvene opasnosti (Soković, Vasiljević-Prodanović, 2007).

REFERENCE

- (1) Aubrey, R. & Hough, M. (1997) *Assessing Offenders' Needs: Assessment Scales for the Probation Service*. Home Office Research Study 166. London: Home Office.
- (2) Fitzgibbon, D. (2007) Risk analysis and the new practitioner, Myth or reality? *Punishment Society* 2007; 9; 87
<http://pun.sagepub.com/cgi/content/abstract/9/1/87>
- (3) Home Office-Briefing (2002) *National probation Service for England and Wales, Enforcement, Rehabilitation and Public Protection*, March, 2002.
- (4) Home Office (2005) *The NOMS offender management model*. London: Home Office (NOMS Offender Management Workstream Team).
- (5) Horsfield, A. (2003) Risk assessment: Who needs it? *Probation Journal* 50(4): 374–9.

- (6) Kershaw, H. (2003) *Understanding risk in criminal justice*. Maidenhead: Open University Press.
- (7) Lancaster, E. Lumb, J. (2006) The Assessment of Risk in the National Probation Service of England and Wales, *Journal of Social Work* 6(3): 275–291
- (8) Mair, G., Burke, L., Taylor, S., (2006) The worst tax form you've ever seen'? Probation Officers' views about OASys, *Probation Journal*, 2006, 53:7, <http://prb.sagepub.com/content/53/17>
- (9) Robinson, G. (2005) 'What works in offender management?' *The Howard Journal*, 44(3): 307–18.
- (10) Ricić, N. (2010) *Instrumenti procjene kriminogenih rizika i potreba u probaciji*, III Hrvatski kongres socijalnih pedagoga, Zagreb
- (11) Soković, S., Vasiljević-Prodanović, D. (2007) Nova penologija-stara praksa sa novim imenom, *Socijalna misao*, Vol.14. br.1. 127-135;
- (12) Stevanović, Z. (2006) Mogućnosti i ograničenja izgradnje savremenog zatvorskog sistema, U: Radovanović, D. (Ur.) *Novo krivično zakonodavstvo:dileme i problemi u teoriji i praksi*, 581-589, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Viša škola unutrašnjih poslova;
- (13) Stevanović, Z. (2009a) Upravljanje zatvorima, *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, Srpsko udruženje za krivično pravnu teoriju i praksu i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 2/09, Vol. 47. Beograd;
- (14) Stevanović, Z.(2009b) Efekti institucionalnog tretmana u radu sa osuđenim licima i prevencija kriminala, U: Blagojević, M., Stevanović, Z. (ur.) *Prevencija kriminala i socijalnih devijacija*; 149-160, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

MODERN PENOLOGICAL TRENDS- ABOUT CONCEPT RISK AND NEED ASSESSMENT

The development of modern society and the general trend of globalization, have led to the development of new ideas and practices in the criminal justice system and penology. The new penology as it is often called in the literature, led to the abandonment of the earlier concept of resocialization in which the punishment was based, approach to offender treatment and practice, and the transition to modern forms of punishment which are characterized by different policy approach to prison management, and different access to prisoners. The moral aspect of the punishment was reduced to a rational assessment of the understanding of the costs, benefits, effects of interventions. The concept of risk and needs assessment, emphasizes the identification, classification and routing to the appropriate form of treatment and treatment programs

*Zbornik IKSI, 1/2013 – Lj. Ilijic
„Savremene penološke tendencije-o konceptu procjene rizika i potreba”,
(str. 167-176)*

perpetrators, based on the level of identified risk, aimed at its reduction and the protection of society. This paper aims to analyze the changes that the new penology tendencies produced in practice the treatment of prisoners, assessment instruments based on risk and need, and their advantages and disadvantages.

KEYWORDS: new penology / convicts / risk and needs assessment / OASys

RANA VIKTIMIZACIJA KAO SOCIJALNI FAKTOR SEKSUALNE DELINKVENCIJE

Marija Kuzmanovi *
Kazneno popravni zavod u Sremskoj Mitrovici

U ovom radu su prikazani rezultati empirijskog istraživanja o uticaju rane viktimizacije u porodici i van nje na decu i adolescente u periodu maturacije koja se kasnije reflektuju u odrasloj dobi. U istraživanju se pošlo od pretpostavke da rana viktimizacija, pre svega ispoljena kroz fizičko, psihičko (emotivno) i seksualno nasilje kasnije se odražava na kriminalno ponašanje u odrasloj dobi.

Istraživanje rane viktimizacije i dobijeni rezultati prikazani u radu obuhvataju period istraživanja od decembra 2007. godine do maja 2008. godine na uzorku od 296 ispitanika podeljenih u tri grupe. Prva, eksperimentalna grupa i prva kontrolna grupa su osuđena lica koja se nalaze na izvršenju kazne zatvora. Osuđenici prve, eksperimentalne grupe su izvršioci seksualnih krivičnih dela. Ispitanici prve kontrolne grupe su osuđenici na izvršenju kazni zatvora zbog raznih krivičnih dela, ali ne i seksualnih krivičnih dela. Treću grupu ispitanika, drugu kontrolnu grupu, čine lica opšte muške populacije. Za ovu priliku posebno je konstruisan struktuirani upitnik koji je sastavljen od pitanja sa ponuđenim odgovorima, a pojedina pitanja u upitniku bila su postavljena i kao otvorena pitanja.

U radu je prihvaćena definicija Svetske zdravstvene organizacije (WHO) koja na sveobuhvatan način definiše izvršenje seksualnih krivičnih dela.

Rezultati dobijeni u ovom istraživanju pokazali su da su u najvećem procentu ispitanici koji su činili eksperimentalanu i prvu kontrolnu grupu, u periodu adolescencije fizički i psihički

* E-mail: kuzmandragan@gmail.com

viktimizirani. Rezultati seksualnog nasilnog ponašanja nad ispitanicima nisu zabeleženi.

Prikazani rezultati u ovom radu se u velikom procentu podudaraju sa rezultatima dobijenim u istraživanjima u svetu kada je u pitanju izloženost izvršilaca seksualnog nasilnog ponašanja fizičkom, psihičkom (emotivnom) i seksualnom nasilju.

KLJUČNE REČI: silovanje / seksualna delinkvencija / fizičko / psihičko / seksualno nasilje

NEOPHODNOST DEFINISANJA POJMA SEKSUALNO NASILNOG PONAŠANJA

Pregled domaće i strane literature, ukazuje na postojanje velikog broja različitih termina, odnosno naziva kojima se označava napad na polnu slobodu, kao što su seksualno nasilje, seksualni napad, seksualno zlostavljanje itd. Nemogućnost tačnog određenja pojma seksualnog nasilja, odrazila se na teškoću u definisanju seksualnog nasilja kao problema. U starijoj literaturi uglavnom su prisutne tradicionalne pravne definicije koje ujedno najpreciznije definišu tzv. "pravo" seksualno nasilje koje odgovara vladajućim stereotipima i podrazumeva pre svega silovanje učinjeno od strane nepoznatih lica uz primenu sile i oružja, izvan kuće, uz nanošenje povreda. Međutim, u poslednje vreme, po ugledu na savremena svetska zakonska rešenja pojavljuju se nove definicije u koje se može uvrstiti i definicija silovanja u Krivičnom zakoniku Republike Srbije, koji je stupio na snagu 1. januara 2006. godine. Krivični zakonik Republike Srbije (član 178. stav 1.) inkriminiše silovanje na sledeći način " Ko prinudi drugog na obljubu ili sa njom izjednačen čin upotrebom sile ili pretnjom da će neposredno napasti na život ili telo tog ili njemu bliskog lica". S obzirom na rasprostranjenost seksualnog nasilja i uopšte nasilja nad ženama i decom u cilju njegovog definisanja doneto je nekoliko značajnih međunarodnih konvencija i deklaracija od strane Ujedinjenih nacija, Saveta Evrope i drugih međunarodnih institucija (Mršević, 2004:18-27). Sem silovanja, kao jednog od najčešćih oblika opresije nad ženama, postoje i drugi oblici seksualnog nasilja kojima se iskorišćava nemoć lica ili se učestvuje u posredovanju u vršenju prostitucije.

Seksualno nasilje je naročito opasno ako se radi o polnoj zloupotrebi dece i maloletnika, koje je u Krivičnom zakoniku Republike Srbije predviđeno kao posebno krivično delo ili kao teži oblik silovanja i drugih krivičnih dela za koje je predviđena teža sankcija. Tačan broj seksualno zloupotrebljene dece veoma je teško dokazati. Posledice takvog nasilja

su teško vidljive, o samom nasilju se ne govori, a od strane nasilnika prema oštećenom usmerene su ozbiljne pretnje.

Iako je seksualno nasilje primarno polno određeno kao nasilje čije su žrtve žene i deca, od seksualnog nasilja nisu izuzeti ni muškarci. Silovani mogu biti homoseksualno i heteroseksualno orijentisani muškarci, a uglavnom silovatelji su u 98% slučajeva heteroseksualno orijentisani muškarci (Mamula, 2005). Muško seksualno nasilje nad ženama i decom definisano je u ovom radu definicijom Svetske zdravstvene organizacije koja pod seksualnim nasiljem podrazumeva "Bilo koji seksualni čin, pokušaj ostvarivanja seksualnog čina, neželjeni seksualni komentar ili predlog koji je usmeren protiv osobe i njene seksualnosti, a koji može da počini druga osoba, bez obzira na odnos sa žrtvom ili situaciju u kojoj se nalazi. Karakteriše ga upotreba sile, pretnje, ucene za ugrožavanje dobrobiti i / ili života same žrtve ili njoj bliskih osoba" (WHO, 2002).

Kada se kaže "seksualno nasilje" većina ljudi pomisli na silovanje. Međutim, važno je istaći da postoji veliki broj i drugih oblik seksualnog nasilja, koji su možda i češći od silovanja. Seksualno nasilje obuhvata različite oblike ponašanja, od nelagodnog dobacivanja, seksualnog uz nemiravanja i zlostavljanja, preko silovanja, do trgovine ženama u svrhu prisilne prostitucije i/ ili pornografije (Kelly, 2003; navedeno prema Mamula, 2005). Seksualno nasilje je osim ovih običnih, klasičnih oblika nasilja nad ženom, prisutno i kao ritualna praksa, seksualno nasilje u ratu, genitalno sakacanje žena (Livore, 2003, navedeno prema Mamula, 2005).

Definicije seksualnog nasilja su kritički orijentisane i one zavise od individualne percepcije i sveukupnog stava prema ovom problemu (Dobach i Dobach, 1990, navedeno prema Kelly i Radford, 1998:56). Ako bi se predložila jedna definicija seksualnog nasilja mogla bi uticati na političku borbu i društveni diskurs. Diskurs o seksualnom nasilju, trebalo bi da obuhvati jedan broj suštinskih pitanja (Kelly, 1988, navedeno prema Kelly i Radford, 1998:56-63) koja se odnose pre svega na to šta ubrajamo u nasilje- da li bi definicija o seksualnom nasilju trebala da bude široka i inkluzivna ili limitirana i isključiva, zatim na pitanje- ko ili šta je trpevo nasilje ili vredanje: žena, deca, porodica, grupa, etnička zajednica, neko drugi, i značenje i posledice događaja po one osobe koji su iskusili seksualno nasilje.

Ono što je važno za definicije seksualnog nasilja je da one nisu statične, već idu u korak sa promenama koje odražavaju nivoе socijalne svesti i akcije. Cilj imenovanja seksualnog nasilja bi bio da se da socijalno prizna i privuče pažnja na ovaj skiven i zanemaren problem (Kelly, 1988 navedeno prema Kelly i Radford, 1998:56-63).

Definicije i oblici koji se navode kao priznati ili prepoznati društveni problemi, a koje je moguće zakonom sankcionisati vremenom se menjaju. Promene su vrlo spore i često određeni oblici nasilja ponekad i dalje ostaju van društvenih sankcija. Često postoji značajne razlike u definisanju seksualnog nasilja ne samo od zemlje do zemlje, nego i unutar iste zemlje od stručnjaka različitih profila. Nedostatak standardne definicije kao i postojanje različitih definicija pravnog sistema čini složenije procesuiranje seksualnog nasilja kao i pružanje pomoći i podrške osobama koje su ga preživele (Livore, 2003; Mamula, 2005).

Jedan od mogućih izlaza iz ove konfuzije je da se izvrši specifikacija granice u smislu doba starosti i konteksta, odrediti širok dijapazon odnosa i lokacija, kao i doba životnog ciklusa. Svaki od ovih opsega i varijanti se retko odražavaju u definicijama i značenjima kada je u pitanju seksualno nasilje (Kelly i Regan, 1998, navedeno prema Kelly i Radford, 1998:56-63).

Svetska zdravstvena organizacija (WHO, 2002) navodi razne oblike seksualnog nasilja (Mamula, 2005) kao što su silovanje u braku ili vezama, zatim silovanje od strane nepoznatih osoba, silovanje u oružanim borbama ili konfliktima pa sve do nasilna dela protiv seksualnog integriteta žena koja uključuju genitalno sakaćenje- devastacija žena i obavezne provere devičanstva žena. Kao naročito ponižavajući oblik seksualne eksploracije je i nasilna prostitucija i trgovina ljudima u svrhu seksualne eksploracije.

Sve ove forme ili kategorije seksualnog nasilja, koje su do sada prepoznate ilustruju način na koji se sastavni elementi upotrebljavaju u definicijama, s najvećim **fokusiranjem na varijable odnosa i moći** (Kelly i Regan, 1996, navedeno prema Kelly i Radford, 1998:56-63).

PREDMET, CILJ I METOD EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja ovog rada, čiji su rezultati ovde prezentovani su socijalni faktori muškog seksualnog nasilja nad ženom i decom. Za potrebe ovog istraživanja seksualno nasilje je definisano na osnovu definicije Svetske zdravstvene organizacije.

U dosadašnjem teorijskom i istraživačkom posmatranju ovog problema identifikovane su sledeće determinante seksualnog nasilja: uticaj nasilja u porodici; razorenja porodica; fizičko, psihičko, seksualno nasilje; upotreba ili zloupotreba alkohola i droge; uticaj pornografije i filma; uticaj tranzicije i rata, dok nešto manjeg značaja u istraživanju je dato faktorima kao što su vreme izvršenja dela, mesto izvršenja dela, profesionalna struktura izvršioca dela.

Dosadašnja istraživanja koja su vršena (Finkelhor, 1994; Rivera & Widom, 1990; Craissiti, McClurg, Browne, 2002; Endrass, Urbaniok, Rossegger, Vetter i Elbert, 2007), govorila su o tome da fizički, psihički i seksualno zlostavljava deca pokazuju povišen rizik od pojave seksualnog prestupništva u kasnijem dobu. Kada je u pitanju istraživanje ovog problema u Srbiji, može se konstatovati da je vršen vrlo mali broj istraživanja o ovoj temi.

Osnovni **cilj istraživanja** je da se, s obzirom na prisutnu različitost socijalnih faktora koji utiču na nastanak seksualne delinkvencije, ispita **uticaj rane viktimizacije u porodici i van porodice nad decom i maloletnim licima u toku njihovog odrastanja**. Za potrebe istraživanja viktimizacija je definisana kao svako fizičko, psihičko (emocionalno) i seksualno zlostavljanje i zanemarivanje dece. Uticaj viktimizacije se ispituje kao socijalni faktor u etiologiji seksualne delinkvencije.

U sistematsko- neeksperimentalnom, transverzalnom retrospektivnom istraživanju korišćen je metod posrednog posmatranja i korišćena je kombinovana tehnika anketa i intervjua kao i metod statističke obrade podataka, deskriptivna analiza i Hi kvadrat test.

Posrednim posmatranjem prikupljeni su podaci iz penološke dokumentacije i to sudskih spisa, kriminološke dokumentacije, socijalnih anamneza, lekarskih nalaza. Dopunski podaci su prikupljeni iz heteroanamnestičke dokumentacije, a sa ciljem dobijanja podataka o porodici, bolestima, školskom obrazovanju, ranije izvršenim krivičnim delima i ranijoj osuđivanosti, zloupotrebi psihoaktivnih supstanci kao i drugim podacima koji mogu biti važni za istraživanje.

UZORAK EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVANJA

Istraživanje je sporovedeno na uzorku od 296 ispitanika. Obuhvaćena su mlada punoletna i punoletna muška lica nad kojima se izvršavaju kazne zatvora u dva zatvora zatvorenog tipa, Kazneno- popravni zavod u Sremskoj Mitrovici i Nišu i jednom zatvoru strogog zatvorenog tipa, Kazneno- popravni zavod u Požarevcu, u periodu decembar 2007. godine- maj 2008. godine.

U prvu eksperimentalnu grupu su svrstani osuđenici nad kojima se zatvorske kazne izvršavaju zbog učinjenih seksualnih krivičnih dela. Grupa broji ukupno 104 ispitanika. Druga grupa ispitanika, odnosno prva kontrolna grupa, obuhvata osuđenike koji su na izvršenju kazne zbog neseksualnih krivičnih dela i grupa broji ukupno 103 ispitanika. Treća grupa, odnosno druga kontrolna grupa su ispitanici opšte muške

populacije, broji ukupno 89 ispitanika i obuhvata stanovnike sa teritorije gradova Sremska Mitrovica i Ruma.

U skladu sa opisanim predmetom i ciljem istraživanja za ovu priliku posebno je konstruisan strukturirani upitnik koji je sastavljen od pitanja sa ponuđenim odgovorima, a pojedina pitanja u upitniku bila su postavljena kao otvorena pitanja što je podrazumevalo da se na neka pitanja ne mogu sagledati svi mogući odgovori, te je samom ispitaniku ostavljen prostor za slobodno izražavanje. Ispitanici su dobrovoljno pristupili popunjavanju upitnika.

VIKTIMIZACIJA U PORODICI POREKLA SEKSUALNOG DELINKVENTA

1. Fizičko nasilje i seksualna delinkvencija

Hipoteza kojom se potvrđuje postojanje fizičkog nasilja u periodu adolescencije proverena je na taj način što su ispitanici pitani da li su bili izloženi fizičkom nasilju od strane roditelja ili nekog drugog člana porodice?

Tabela 1: Fizičko nasilje nad decom

Fizičko kažnjavanje	Eksp. grupa	1. kont. grupa	2. kont. grupa
Da	47	39	20
Ne	57	63	64
Neizjašnjeno	-	1	5
UKUPNO	104	103	89

Ukoliko uporedimo ove grupe prema distribuciji DA i NE odgovora, dobijamo sledeće rezultate:

eksperimentalna grupa i prva kontrolna grupa:

$$\chi^2=1,02; (\text{df}=1); p=0,3114$$

eksperimentalna grupa i druga kontrolna grupa

$$\chi^2=9,26; (\text{df}=1); p=0,0023^{**}$$

prva kontrolna grupa i druga kontrolna grupa

$$\chi^2=4,43; (\text{df}=1); p=0,0354^{*}$$

Na osnovu ovih rezultata možemo zaključiti da su izvršiocи seksualnih krivičnih dela u većem broju slučajeva fizički kažnjavani u odnosu na opštu populaciju. Takođe, dobijena je statistički značajna razlika na nivou 0,05 između počinilaca neseksualnih krivičnih dela i opšte populacije, pa se može zaključiti da ovo ne mora biti specifična karakteristika izvršilaca

seksualnih krivičnih dela, nego zajednička karakteristika izvršilaca krivičnih dela uopšte. **Na ovaj način je delimično potvrđena tvrdnja koja govori o generacijskoj transmisiji fizičkog nasilja.**

Brojna istraživanja su potvrdila da je nasilje nad decom faktor rizika za kriminalno ponašanje (već pomenuta istraživanja Bard, 1987; National Study of Adolescents Kilpatrick, Saunders, Smith, 2003; Falshaw, 2005).

Ovde ćemo prikazati i rezultate šta su ispitanici govorili o tome ko je najčešće bio nasilan i kolika je bila učestalost kažnjavanja.

Tabela 2: Učestalost kažnjavanja dece

Učestalost fizičkog kažnjavanja	Eksper. grupa	1.konfr. grupa	2.kontr. grupa
Svakodnevno	13	4	2
Jednom nedeljno	5	2	1
Jednom mesečno	4	8	2
Kad zaslужim/ pogrešim	15	15	10
Retko /povremeno/	10	10	5
UKUPNO	47	39	20

Kada je u pitanju fizičko kažnjavanje, ispitanici eksperimentalne grupe su naveli da su svakodnevno bili kažnjavani u 13 slučajeva, 15 ispitanika navodi da su fizički bili kažnjavani kad zasluže odnosno kad pogreše. Kada je u pitanju nasilnik, eksperimentalna grupa je oca, majku ili oba roditelja označila kao one koji su najčešće kažnjavali decu. U znatno manjem broju kao nasilnici su označeni drugi članovi porodice očuh/mačeha, baba/ deda ili neko drugi.

Tabela 3: Nasilnost u ponašanju

Ko je bio nasilan	Eksper. grupa	1. kontr. grupa	2. kontr. grupa
Otar	15	13	8
Majka	10	7	4
Oba roditelja	13	14	6
Očuh/mačeha	4	4	0
Baba, deda	3	0	0
Neko drugi	2	1	2
UKUPNO	47	39	20

Hipotezu koja je potvrđivala veću nasilnost oca u fizičkom kažnjavanju u odnosu na druge članove porodice, bilo je zanimljivo proveriti iz razloga što brojna inostrana i domaća istraživanja kao i iskustvo govore da su muškarci ti koji su u većem broju fizički nasilni u porodici. Da je to utvrđeno i kod naših ispitanika vidi se i na osnovu jednostavnog pregleda tabele, ali postavlja se pitanja da li se možda majke ističu u većem broju kao fizički nasilne kod osuđenih za seksualna krivična dela, s obzirom na prirodu samog krivičnog dela.

Ako uradimo hi kvadrat test dobijamo sledeće rezultate:

eksperimentalna grupa i prva kontrolna grupa:

Yeates corrected $\chi^2=0,11$; (df=1); p=0,7409

eksperimentalna grupa i druga kontrolna grupa

Fisher exact $\chi^2=0,03$; (df=1); p=0,8535

prva kontrolna grupa i druga kontrolna grupa

Fisher exact $\chi^2=0,02$; (df=1); p=0,8815

Pregledom dobijenih rezultata možemo zaključiti da se u ovom istraživanju nisu utvrđile razlike između tri grupe prema tome ko je bio fizički nasilan u porodici, tj. u sve tri grupe otac je taj koji je u većem broju slučajeva nasilan u porodici tj. odnos između fizičkog nasilja oca i majke u sve tri grupe je isti.

Kvalitativna analiza dobijenih odgovora ispitanika ukazuje da su ispitanici iz eksperimentalne i prve kontrolne grupe češće navodili grublje oblike fizičkog kažnjavanja, dok su ispitanici iz druge kontrolne grupe glavnom navodili "vaspitne" oblike fizičkog kažnjavanja, uobičajene za društvenu sredinu u kojoj su odrastali. Neki primeri odgovora iz eksperimentalne i prve kontrolne grupe koji se ne javljaju u drugoj kontrolnoj grupi su sledeći: "Krvnički tukao.; Tukao, iživljavao se.; Od treće godine života me bacao po podu, kačio na vešalicu, tukao me da nisam mogao da spavam.; Tukao, šurio vrelom vodom, isterao iz kuće.; Pekao me dok sam bio dete...."

Da li su ispitanici prisustvovali nasilju između roditelja?

Tabela 4: Prisustvo nasilju u porodici

Svedok nasilja između roditelja	Eksp. grupa	1. kont. grupa	2. kont. grupa
Da	30	17	9
Ne	59	71	74
UKUPNO	89	88	83

Ukoliko uporedimo ove dobijamo sledeće rezultate:

eksperimentalna grupa i prva kontrolna grupa:

$\chi^2=4,70$; (df=1); p=0,0302*

eksperimentalna grupa i druga kontrolna grupa

$\chi^2=12,81$; (df=1); p=0,0003**

prva kontrolna grupa i druga kontrolna grupa

$\chi^2=2,38$; (df=1); p=0,1230

*Zbornik IKSI, 1/2013 – M. Kuzmanović
„Rana viktimizacija kao socijalni faktor seksualne delinkvencije”, (str. 177-192)*

Izvršioci seksualnih krivičnih dela su u većem procentu prisustvovali nasilju između roditelja od izvršilaca neseksualnih krivičnih dela i opšte muške populacije.

Tabela 5: Prisustvo nasilju van porodice

Svedok nasilja među rođacima	Eksp. grupa	1. kont. grupa	2. kont. grupa
Da	17	9	6
Ne	70	74	75
UKUPNO	87	93	81

Ukoliko uporedimo ove grupe dobijamo sledeće rezultate:

eksperimentalna grupa i prva kontrolna grupa:

$$\chi^2=2,48; (\text{df}=1); p=0,1153$$

eksperimentalna grupa i druga kontrolna grupa

$$\chi^2=39,21; (\text{df}=1); p=0,7003$$

prva kontrolna grupa i druga kontrolna grupa

$$\chi^2=0,58; (\text{df}=1); p=0,4454$$

Ne postoji statistički značajna razlika između grupa ispitanika u tome da li su prisustvovali nasilju između rođaka.

Da li su ispitanici dolazili u situacije u kojima je postojala ozbiljna pretnja po njihov život na taj način što je neko prema njima upotrebio oružje?

Tabela 6: Upotreba oružja

Upotrebljeno oružje prema njima	Eksp. grupa	1. kont. grupa	2. kont. grupa
Da	21	13	4
Ne	73	86	84
UKUPNO	94	99	88

Ukoliko uporedimo ove grupe prema distribuciji DA i NE odgovora, dobijamo sledeće rezultate:

eksperimentalna grupa i prva kontrolna grupa:

$$\chi^2=2,82; (\text{df}=1); p=0,0932$$

eksperimentalna grupa i druga kontrolna grupa

$$\text{Yeates corrected } \chi^2=10,69; (\text{df}=1); p=0,0011^{**}$$

prva kontrolna grupa i druga kontrolna grupa

$$\text{Yeates corrected } \chi^2=3,18; (\text{df}=1); p=0,0745^{*}$$

*Zbornik IKSI, 1/2013 – M. Kuzmanović
„Rana viktimizacija kao socijalni faktor seksualne delinkvencije”, (str. 177-192)*

Izvršioci seksualnih i neseksualnih krivičnih dela u svom iskustvu imaju više prisutnu pojavu da je neko prema njima upotrebio oružje od opšte muške populacije.

Tabela 7: Upotreba oružja od strane člana porodice ili drugih

Ko je upotrebio oružje	Eksp. grupa	1. kontr. grupa	2. kontr. grupa
Otac	6	6	0
Majka	1	2	0
Rodeni brat	0	0	1
Rodiak	2	0	0
Drug	5	3	2
Neko drugi	6	2	2
UKUPNO	20	13	5

Na pitanje ko je najčešće koristio oružje prema ispitanicima, odgovori dobijeni od ispitanika eksperimentalne grupe ukazuju da je to najčešće bio otac, zatim drug i neko drugi, dok prva kontrolna grupa govori o najčešćoj upotrebi oružja od strane oca.

Tabela 8: Učestalost upotrebe oružja

Učestalost upotrebe oružja	Eksp. grupa	1.kontr. grupa	2.kontr. grupa
Jednom	10	4	3
Dva puta	2	2	0
3 do 5 puta	3	3	0
Preko 5 puta	5	4	2
UKUPNO	20	13	5

2. Psihi ko nasilje i seksualna delinkvencija

Hipoteza da su osuđeni za krivična dela seksualno nasilnog ponašanja bili više izloženi **psihičkom nasilju** u periodu adolescencije, nego osuđeni za druga krivična dela i muškarci opšte populacije, što je dovelo do njihovog kasnijeg nasilnog ponašanja u interpersonalnim odnosima sa odraslima i decom je proveravana tako što je ispitanicima postavljeno pitanje da li su bili izloženi psihičkom (emotivnom) maltretiranju (nazivali ih pogrdnim imenima, omalovažavali, psovali, potcenjivali, kontrolisali...) od strane roditelja ili nekog drugog člana porodice tokom odrastanja.

Dobijeni su sledeći rezultati:

Tabela 9: Psihičko (emotivno) nasilje

Psihičko maltretiranje u porodici porekla	Eksp. grupa	1. kont. grupa	2. kont. grupa
Da	30	20	6
Ne	72	75	79
UKUPNO	102	95	85

Ukoliko uporedimo ove grupe prema distribuciji DA i NE odgovora, dobijamo sledeće rezultate:

eksperimentalna grupa i prva kontrolna grupa:

$$\chi^2=1,81; (\text{df}=1); p=0,1779$$

eksperimentalna grupa i druga kontrolna grupa

$$\chi^2=14,9; (\text{df}=1); p=0,0001^{**}$$

prva kontrolna grupa i druga kontrolna grupa

$$\chi^2=7,11; (\text{df}=1); p=0,0077^{**}$$

Na osnovu dobijenih rezultata možemo zaključiti da su izvršiocu krivičnih dela uopšte više psihički maltretirani u detinjstvu u odnosu na opštu populaciju, a grupa seksualnih izvršilaca krivičnih dela se ne razlikuje po prisustvu psihičkog maltretiranja u detinjstvu od izvršilaca drugih krivičnih dela, **te je na ovaj način delimično potvrđena hipoteza koja govori o generacijskoj transmisiji psihičkog nasilja.**

Dobijeni rezultat je u skladu i sa ranije prikazanim podacima o porodično poremećenim odnosima (sukobi, tuče, ponašanje roditelja prema deci, izloženost scenama nasilja u porodici).

Koje primere psihičkog zlostavljanja navode ispitanici iz eksperimentalne i prve kontrolne grupe? Neki do njih su: "Govorili da će me ubiti, zaklati.; Bacali jelo na mene (fizičko nasilje).: Isekao gitaru na polju.; Kad god me je kupala ili prala kosu, čupala me je jako za kosu (fizičko nasilje) i nazivala me majmunom, bitangom.; Nazivao me kopiletom i zabranjivao mi svaki kontakt sa drugom decom."

Na osnovu ovih rezultata možemo zaključiti da je fenomen generacijske transmisije i psihičkog nasilja prisutan kod izvršilaca krivičnih dela uopšte. Svakako je prisutan i kod izvršilaca seksualnih krivičnih dela. Ovi rezultati su u skladu i sa brojnim svetskim istraživanjima (Boswell 1995; Browne, Finkelhor, 1986).

Šta su ispitanici navodili, Ko ih je najčešće psihički maltretirao i koliko često?

Zanimljivo je ispitati da li postoji razlika u tome ko je bio zlostavljač, otac ili majka, kod seksualnih, a ko kod nesesualnih delinkvenata.

Tabela10: Najčešći zlostavljač

Ko je najčešće psihički maltretirao?	Eksper. grupa	1. kont. grupa	2. kont. grupa
Otac	10	8	1
Majka	5	2	0
Oba roditelja	10	5	0
Očuh/maćeha	0	2	0
Baba, deda	1	0	0
Neko drugi	3	0	6
UKUPNO	29	17	7

Iz tabele 10 može se videti da su najčešće psihički zlostavljači bili otac i oba roditelja, a znatno manje majka koja je bila u 5 slučajeva navedena kao izvršilac psihičkog nasilja. U poređenju sa istraživanjima van Srbije, istraživači su se bavili pitanjem relevantnosti varijable pol roditelja zlostavljača u istraživanju seksualne delinkvencije (Craissiti, 2005). Međutim, ovo istraživanje nije utvrdilo postojanje razlika između grupa, prema tome ko je bio zlostavljač. Ovo ne znači da ta veza ne postoji, a posebno ne znači da ta varijabla nije relevantna, nego samo da ta veza ovde nije utvrđena. Za ovo, kao i za niz drugih pitanja, koja su veoma lične prirode i koja zadiru u duboku intimu ispitanika, verovatno je neki drugi način prikupljanja podataka pogodnije, prvenstveno studije slučaja ili upitnici koji bi vodili računa o tome da se ispituje veoma lična oblast o kojoj ispitanici nerado pričaju. Pretpostavka je i da bi se ispitivanje trebalo obaviti u atmosferi koja odaje utisak veće diskrecije i anonimnosti, što svakako zatvorska atmosfera nije.

3. Seksualno nasilje

Brojna istraživanja su potrudila hipotezu o transmisiji seksualnog nasilja i kažu da seksualni delinkventi u svom odrastanju imaju iskustvo seksualnog zlostavljanja (Dhawan i Marshall, 1966; Folshaw i Browne, 1997; Becker, 1988; Freeman- Longo, 1986; i Ryan, 1989; Peters, Wyatt i Finkelhor (1986); Milovanović, 2005:275). Određena istraživanja utvrdila su da prema toj varijabli seksualni delinkventi razlikuju i u odnosu na ostalu delinkventnu populaciju. Jedna od hipoteza u ovom istraživačkom radu se bavila i transmisijom seksualnog nasilja. Proveravana je na taj način što su ispitanici direktno pitani za iskustvo seksualnog zlostavljanja u detinjstvu. Međutim, svi ispitanici u istraživanju bez obzira kojoj grupi pripadaju, odgovorili su da nisu imali iskustvo seksualnog zlostavljanja ili neprimeren seksualni kontakt u toku svog odrastanja. Pretpostavka je da ovo nije realna slika i da ispitanici nisu bili iskreni, s obzirom na način i uslove u kojima je sprovedeno istraživanje.

Podatak o seksualnom zlostavljanju u periodu adolescencije nije pronađen ni u dokumentaciji koja je bila dostupna istraživaču. Za proveravanje ove hipoteze, verovatno bi bio pogodniji nacrt koji se koristi za istraživanje rizičnih

grupa, npr. nacrt longitudinalnog istraživanja gde bi se pratila deca koja su bila seksualno zlostavlјana u detinjstvu ili pak transferalno istraživanje koje bi uzelo podatke iz neke zvanične evidencije o seksualno zlostavlјanoj deci koja su sada odrasla te utvrdilo koliko njih je počinilo seksualno krivično delo.

ZAKLJU AK

Rezultati istraživanja u celini mogu da nam posluže za koncipiranje preporuka kada je u pitanju preventivna delatnost kao i kada je u pitanju tretman osuđenih lica.

U preventivnim programima, raspad porodice i poremećeni porodični odnosi treba da omoguće organizaciju porodice na drugim osnovama i pomoć stručnih službi dok se kriza kojom je pogoden član porodice ne prebrodi. S obzirom da raspad porodice i poremećeni odnosi predstavljaju faktor rizika za pojavu ne samo seksualne delinkvencije nego i delinkvencije uopšte, potrebno je ispitati prirodu pojave, razjasniti pod kojim uslovima i u sadejstvu sa kojim varijablama je faktor rizika za nastanak seksualne delinkvencije, a pod kojim uslovima je faktor za nastanak neseksualne delinkvencije. Terapijski programi za seksualne delinkvente treba da obuhvate i pitanja vaspitanja dece različitog pola u porodici porekla kao pitanja odnosa roditelja kako prema žrtvi seksualnog nasilja tako i prema seksualnom delinkventu u njegovom detinjstvu.

Preventivni programi treba da obuhvate i edukaciju opšte populacije, s obzirom na rašireno uverenje da se seksualna krivična dela, a posebno silovanja, uvek dešavaju na nekim skrovitim, mračnim mestima. Verovanje da, ukoliko ne obilazimo mračna mesta, nepoznate prostore, ne krećemo se u kasno doba noći i sl. silovanje nam se neće dogoditi. Važno bi bilo u preventivnim programima ukazati i na činjenicu da se silovanja dešavaju i na za žrtvu poznatim mestima i od strane poznatih lica. Edukacija može da se izvrši i u pravcu prepoznavanja rizične komunikacije i odnosa i kako se tada zaštiti. Prevencija bi podrazumevala blagovremenu i adekvatnu zaštitu porodice od nasilnika kao i intervenciju u samoj porodičnoj sredini gde su već zabeleženi razni obrasci sociopatoloških pojava.

Program resocijalizacije seksualnih delinkvenata koji se primenjuje u svetu imaju za osnovu iste teorijske osnove kao što su kognitivno-bihevioralan pristup, kontrola devijantnih fantazija, emocionalna usamljenost, izgradnja preventivnih strategija i novih životnih ciljeva. Za sve ove tretmane, uz neznatne razlike suština je u tome da se seksualni prestupnici podvrgavaju posebnom tretmanu u kombinaciji sa zatvorskom kaznom ili bez nje. Terapije imaju za cilj razvijanje empatije sa žrtvom, promena načina razmišljanja i

promena u ponašanju. Kada se radi se o mladim seksualnim delinkventima, primenjuje se kako bi pronašli vezu između ranijeg zlostavljanja u detinjstvu i kasnijeg zlostavljačkog ponašanja. Ono što je dobro u ovim programima je da sadrže povezivanje zlostavljanja sa kasnjim nasilnim ponašanjem i rad na prepoznavanju straha i situacije koja je doprinela nasilju.

S obzirom da je ovo prvi rad koji pokušava da da' odgovor na pitanje da li socijalni faktori, pre svega viktimizacija utiče na nastanak seksualne delinkvencije. Kada su u pitanju odnosi između roditelja u porodice porekla, treba tražiti odgovor na pitanje koja vrsta odnosa i na koji način deluju, zatim da li postoje neke specifičnosti, neke skrivene poruke koje roditelji šalju svojoj deci.

REFERENCE

- (1) Browne, A. Finkelhor, D. (1986) "Impact of Child Sexual Abuse: A Review of the Research" The Free Press, preuzeto sa www.paedosesexualitaet.de, 21. decembra 2005.
- (2) Craissati, J. (2005) "Sexual violence against women: A psychological approach to the assessment and management of rapists in the community" Consultant Clinical and Forensic Psychologist Oxleas NHS, Trust, preuzeto sa www.napo.org.uk, 21. decembra 2005.
- (3) Connelly, C., Williamson, S. (2000) "A review of the research literature on serious violent and sexual offenders. Glasgow: School of law, University of Glasgow, www.scotland.gov.uk/ preuzeto 25. decembra 2005)
- (4) Falsow, L. (2005) "The link between a history of maltreatment and subsequent offending behaviour" HM Inspectorate of Prisons, preuzeto sa www.homeoffice.gov.uk/rds, 1. decembra 2005.
- (5) Finkelhor, D. (1986) "Child Sexual Abuse- Chapter 2: Sexual Abuse as a Moral Problem" The Free Press, New York, preuzeto sa [www.ipce.info](http://ipce.info), 29. novembra 2005.
- (6) Endrass, J., Urbaniok, F., Rossegger, A., Vetter, S., Elbert, T. (2007) "The Prevalence of Early Victimization Among Violent and Sexual Male Offenders in Switzerland" International Perspectives in Victimology, Vol 3. No. 2, pp 24- 30.
- (7) Endrass, J., Urbaniok, F., Rossegger, A., Vetter, S., Elbert, T. (2007) "Sexual Abuse Among Violent and Sex Offenders and Its Relevance for Persistent Offending" International Perspectives in Victimology, Vol 3. No. 2, pp 31-35.

- (8) Kelly, L., Radford, J. (1996) "Women, Violence and Male Power" Nothing Really Happened: The Invalidation of Women's Experiences of Sexual Violence, Buckingham: Open University Press.
- (9) Mamula, M. (2005) "Seksualno nasilje, teorija i praksa". Zagreb: Centar za prevenciju, istraživanje i suzbijanje seksualnog nasilja i žensku seksualnost.
- (10) Milosavljević, M. (2002) "Zlostavljanje i zanemarivenje dece". Beograd: Socijalno- humanitarno udruženje "Sačuvajmo decu".
- (11) Mršević, Z. (1997) "Incest između mita i stvarnosti" Kriminološka studija seksualnog zlostavljanja dece, Beograd: Institut za za kriminološka i sociološka istraživanja i Jugoslovenski centar za prava deteta.
- (12) McCarthy, J. Lambie, I. (1995) "The Nature of Adolescent Sexual Offending" preuzeto sa www.safenetwork.co.pdf 25. novembra 2005.
- (13) Pimlott-Kubiak, S. and Cortina, M. L. (2003) "Gender, Victimization and Outcomes: Reconceptualizing Risk", *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, Vol. 71. No. 3. 528-539

EARLY VICTIMIZATION AS SOCIAL FACTOR OF SEXUAL DELIQUENCY

In this paper are represented results of empirical research about influence of early victimization in family and wider community on children and adolescents in period of maturisation and its reflections on their behavior as mature persons. The starting point of research was presumption that early victimization, in first place manifested through physical, psychical (emotional) and sexual violence later infects criminal behavior in mature age.

Exploration of early victimization and its results represented in this work includes period of research between December 2007 and May 2008, on specimen of 296 examinees, divided in three groups. In experimental and first control group were convicted persons which are serving prison sentence. Inmates from first, experimental group were sexual perpetrators. Examinees from first control group were inmates serving sentence for various crimes, but not sexual. Third group of examinees, second control group was selected from general male population. As an instrument for data collection was developed a structured query, combined of open and questions with given answers.

In research was accepted World Health Organization definition because of its comprehensive approach to sexual crimes.

Results acquired in this research have shown that high percentage of examinees from experimental and first control group have been physically

*Zbornik IKSI, 1/2013 – M. Kuzmanović
„Rana viktimizacija kao socijalni faktor seksualne delinkvencije”, (str. 177-192)*

and psychically victimized in period of adolescence. Indications of violent sexual behavior against examinees haven't been recorded.

Also, there is high percentage of accordance of presented results with results of other researches in question of exposure of sexually violent perpetrators to physical, psychical (emotional) and sexual violence.

KEY WORDS: rape / sexual delinquency / physical /
psychical / sexual violence

INSTRUKCIJE AUTORIMA

1. Radovi se dostavljaju u elektronskoj formi, na disku ili via email: krinstitut@gmail.com
2. Autori se mole da, ukoliko je moguće, dostave apstrakt, naslov i ključne reči i na engleskom jeziku.
3. Autori treba da dostave i naziv ustanove u kojoj su zaposleni kao i email adresu i broj telefona.
4. Neophodni elementi BIBLIOGRAFIJE navode se isključivo sledećim redosledom:
 - ✓ Prezime autora i početno slovo imena;
 - ✓ Godinu izdanja u zagradi;
 - ✓ Za časopise volumen i broj strana, a za knjige mesto izdavanja i naziv izdavača;
 - ✓ NASLOVI KNJIGA i NAZIVI ČASOPISA štampaju se kurzivom.
 - ✓ U Bibliografiji se navode samo one reference na koje se autor članka eksplicitno poziva u tekstu. Ime autora koji se citira navodi se u originalu.
5. Uređivački odbor klasifikovaće članke u sledeće kategorije:
 - Izvorni naučni članci,
 - Prethodna saopštenja,
 - Pregledni članci i
 - Stručni članci
6. Svi radovi se recenziraju
7. Recenzije su anonimne

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

343
316

ZBORNIK Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja = Journal of the
Institute of Criminological and Sociological
Research / glavni i odgovorni urednik
Leposava Kron. - God. 1, br. 1 (1972)- . -
Beograd : Institut za kriminološka i
sociološka istraživanja, 1972- (Beograd :
"Zuhra Simić"). - 24 cm

Dva puta godišnje
ISSN 0350-2694 = Zbornik Instituta za
kriminološka i sociološka istraživanja
COBISS.SR-ID 5474306